

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл

Белем

2'2011

Татарстан Республикасы

Фәннәр академиясенә 20 ел

Мәшһүр галимебез Мансур Хәсәнов

Тел, әдәбият, тарих

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

Китап киштәсе

Җыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Мансур Хәсәнов
1930-2010

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№2(47) # 2011

Элемтә, информацион технологиялар һәм массакүләм коммуникациялар өлкәсендәге Федераль хезмәтнең Татарстан Республикасы буенча Идарәсендә 2011 елның 26 июлендә яңадан теркәлдә (теркәү таныклыгы ПИ № ТУ 16-00592)

Журналны гамәлгә куючы

Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты

Баш редактор

Рәшит Шакиржанов

Редакция советы

Ирек Арсланов
Фәил Әхмәдиев
Марсель Әхмәтжанов
Равил Газизуллин
Төлгат Галиуллин
Фәтә Гарифуллин
Гали Даутов
Ринат Закиров
Мирфатыйх Зәкиев
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Рәшит Низамов
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Нурфия Әхмәтова

Редакция адресы:

420043, г.Казань,
ул. Зеленая, д.1, корп. 4, к. 202 «б»,
Редакция журналы «ФӘН һәм ТӘЛ»,
тел/факс (843) 510-46-75,
e-mail: tatcabinet@ksaba.ru

- Редакциянең фикере авторлар фикере белән туры килмәскә мөмкин
- Кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый
- Материалларны күчереп бастырганда «ФӘН һәм ТӘЛ» журналына сылтама бирү мәжбүри

Журнал ЗАО «Новое Знание» типографиясендә басылды.

Басарга 01.09.11 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60x84/8. Офсет кәгазе.
Күләме 11,6 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.
Заказ 06/16. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420029, г. Казань, ул. Сибирский тракт, д. 34, кор. 10, оф. 6.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклары телләре турында»гы Законны гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© «ФӘН һәм ТӘЛ» журналы
редакциясе, 2011

БУ САНДА:

МӘШҺҮР ГАЛИМНӨРЕБЕЗ

РӘШИТ ШАКИРЖАНОВ. Галим һәм дәүләт эшлеклесе	3
РӘФИКЪ МӨХӘММӘТШИН. Югары профессионализм таләп итте	9
МАНСУР ХӘСӘНОВ. «Яшь йөрәкләр» романының кайбер идея-художество үзенчәлекләре	10
МАНСУР ХӘСӘНОВ. Татарстан фәне XXI гасырга ышанычлы керә	14

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

МИРФАТыйХ ЗӘКИЕВ. Татарстан Фәннәр академиясе төзелү тарихынан	20
ДӘРИЯ РАМАЗАНОВА. Соңгы 20 елда татар диалектологиясе	26
ЖӘҮДӘТ СӨЛӘЙМАНОВ. Компьютер технологияләрендә һәм информатикада татар телле терминнар системасы	29
ЮЛИЯ БОРҖАНОВА. Төрки телләрнең сүзьясалышына караган хезмәтләрдә интерфиксларны тикшерү	38
ГӨЛШАТ ЗИННӘТУЛЛИНА. Мирсәй Әмирнең «Пар күгәрчен» хикәясендә поэтик антропонимия мәсьәләләре	41
РОЗА ӘМИРОВА. Казан шәһәре эргонимнары барлыкка килүдә иҗтимагый-мәдәни факторларның роле	44
МАРСЕЛЬ ӘХМӘТЖАНОВ. Троицк шәһәренең борынгы татар зиратында сакланган дәрбә хәрабәләре	50

МИЛЛИ МӘГАРИФ

АДЛЕР ТИМЕРГАЛИН. Русча-татарча астрономия терминнары сүзлегә	52
---	----

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

ВАСИЛ ГАРИФУЛЛИН. Мәгълүмат – милләтнең нигезе	56
ТӨЛГАТ СИРАЖЕТДИНОВ. Икътисади һәм рухи мәсьәләләр хақында	59
ИЛДУС НИЗАМОВ, МАРС МИХАЙЛОВ. Кешеләрнең яшәү рәвеше һәм сәламәтлеге	62
ВЛАДИМИР ГАЛКОВ. Фикерләүнең биологик аспекты	66
ӘМИР СИБГАТУЛЛИН. Термодинамиканың икенче һәм өченче законнарын тәгъбирләү турында	68
РӘШИТ НИЗМОВ. Пластификацияләннгән поливинилхлорид материалга отышлы тутымалар сайлау	71

КИТАП КИШТӘСЕ

Әхмәтжанов М.И. XVII-XVIII гасыр татар ташбилгеләре	51
---	----

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӨР АКАДЕМИЯСЕНДӘ	74
---	----

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МИЛЛИ КИТАПХАНАСЫ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.

2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).

3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.

4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнган дискет бирергә.

5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бөтөрлөк язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.

6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтөләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.

7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгеле стандартка туры килергә тиеш.

8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.

9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.

10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мөмкүн.

11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Ученый и государственный деятель	3
МУХАММЕТШИН Р.М. Требувал высокого профессионализма	9
ХАСАНОВ М.Х. Некоторые идейно-художественные особенности романа «Молодые сердца»	10
ХАСАНОВ М.Х. Наука Татарстана уверенно вступает в XXI век	14

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

ЗАКИЕВ М.З. Из истории создания Академии наук Татарстана	20
РАМАЗАНОВА Д.Б. Татарская диалектология за последние 20 лет	26
СУЛЕЙМАНОВ Д.Ш. Система татарских терминов, используемых в компьютерных технологиях и информатике	29
БУРГАНОВА Ю.Ф. Исследование интерфиксов в трудах, относящихся к словообразованию в тюркских языках	38
ЗИННАТУЛЛИНА Г.Х. Вопросы поэтической антропоники в рассказе Мирсая Амира «Пара голубков»	41
АМИРОВА Р.М. Роль общественно-культурных факторов в образовании эргонимов города Казани	44
АХМЕТЗЯНОВ М.И. Развалины склепов, сохранившихся на древнем татарском кладбище города Троицка	50

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ТИМЕРГАЛИН А.К. Русско-татарский словарь астрономических терминов	52
---	----

НАУКА И ПРАКТИКА

ГАРИФУЛЛИН В.З. Информация – основа нации	56
СИРАЗЕТДИНОВ Т.К. О материальных и духовных проблемах	59
НИЗАМОВ И.Г., МИХАЙЛОВ М.К. Образ жизни и здоровье населения	62
ГАЛКОВ В.М. Биологические аспекты мышления	66
СИБГАТУЛЛИН Э.С. О формулировках второго и третьего закона термодинамики	68
НИЗАМОВ Р.К. Выбор эффективных наполнителей пластифицированных поливинилхлоридных материалов	71

КНИЖНАЯ ПОЛКА

Ахметзянов М.И. Татарские надгробные камни XVII-XVIII веков	51
---	----

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

В АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН	74
--	----

МАНСУР ХӘСӘНОВ

МАНСУР ХӘСӘН улы ХӘСӘНОВ (1930-2010) – галим һәм дәүләт эшлеклесе, филология фәннәре докторы (1971), профессор (1974), ТРның атказанган фән эшлеклесе (1995). 1958-61 елларда «Татарстан яшьләре» газетының баш редакторы. 1961-71 елларда КПССның Татарстан өлкә комитетында мәдәният, фән һәм уку йортлары бүлгәсенең медресе. 1971дән ТАССР Министрлар Советы (1991дән – ТР Министрлар Кабинеты) рәисе урынбасары, 1984-92 елларда рәиснең беренче урынбасары. ТР Фәннәр Академиясенң беренче президенты (1992-2006), Татар энциклопедиясе институты директоры (1993-2010).

Фәнни хезмәтләре татар халкының әдәби, мәдәни һәм иҗтимагый фикер үсешенә тарихына, татар яңарышына, әдәбият белеме методологиясенә багышланган.

МАНСУР ХАСАНОВИЧ ХАСАНОВ (1930-2010) – укучы һәм дәүләт эшлеклесе, доктор филологических наук (1971), профессор (1974). Заслуженный деятель науки РТ (1995). В 1958-61 годах главный редактор журнала «Татарстан яшьләре», в 1961-71 годах заведующий отделом культуры, науки и учебных заведений Татарского обкома КПСС. С 1971 заместитель председателя, в 1984-92 годах первый заместитель председателя Совета Министров ТАССР (с 1991 – Кабинета Министров РТ). Организатор и первый президент Академии наук РТ (1992-2006), директор Института татарской энциклопедии (1993-2010).

Научные труды посвящены истории развития литературной, культурной и общественной мысли татарского народа, татарскому возрождению, методологии литературоведения.

© Шакиржанов Р.Ә., 2011

ГАЛИМ ҺӘМ ДӘҮЛӘТ ЭШЛЕКЛЕСЕ

Рәшит Шакиржанов

РӘШИТ ӘГҮЛӘ улы ШАКИРЖАНОВ – Казан дәүләт архитектура-төзү университетының корылма механикасы кафедрасы профессоры, ТРның фән һәм техника өлкәсендә дәүләт бүлгәсенең лауреаты, РФнең югары һөнәри белем бирү өлкәсендә мактаулы хезмәткәре. 150гә якын гыйльми һәм методик хезмәтләре, шулар арасында югары уку йортлары өчен татарча “Корылма механикасы” дәреслеген һәм 7 уку кулланмасы, 2 монография, “Русча-татарча төзү атамалары сүзлеген”, “Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлеген”, “Татар телендә югары белем бирү концепциясен” бар.

Шакиржанов Р.А. Ученый и государственный деятель.

Освещаются основные этапы жизни и деятельности видного ученого-литературоведа и государственного деятеля М.Х. Хасанова.

Мансур Хәсән улы Хәсәнов татар галимнәре арасында аерым урын алып тора. Ул хезмәт куйган юнәлешләр шулкадәр төрлеки, аларны иңләү һәм күз алдына китерүе дә шактый кыен. Бер яктан – ул әдәбият белгече, зур галим, академик, Татарстан язучыла-

ры берлегенә әгъзасы, икенче яктан – күренекле жәмәгәт һәм дәүләт эшлеклесе, фәнне оештыручы житекче.

Мансур Хәсәнов 1930 елның 25нче июнендә Татарстанның Зәй районы Бигеш авылында хезмәт сөючән, тырыш, намуслы

игенчеләр гаиләсендә дөньяга килә. Әтисе Хәсән тирә-якка данлыклы тегүче дә булган, күпләр ул теккән бишмәт яки тун киеп йөргәннәр. Хәсән яшь чагында мәдрәсәдә укыган, чорына күрә яхшы белем алган, шуңа күрә аны туганнары «шәкерт абый» дип тә йөрткәннәр. Кичләрен ул сәкегә ятып матур макам белән Коръән һәм башка китаплар укый торган булган. Шуның тәэсирендәдер инде, Мансурда да китапка, белемгә мэхәббәт бик иртә тәрбияләнгән. Аның бабасын да авылдашлары бик хөрмәт иткәннәр. Ул тәртип һәм дәрәҗә яраткан, егерменче елларда авыл старостасы булып торган, урман буенда умарталык тоткан, ә утызынчы елларда күмәкләшү башлангач аны колхозга тапшырган. Бабасы да Хәсәнне хезмәткә өйрәткән, укуга дәртләндергән. Әлеге шартларда Мансур кечкенәдән үк өлкәннәрнең кул астына керә башлай: печән чаба, жир тырмалый, атка атланып йөри, кыскасы – нык үзәклә булып үсә. Шул ук вакытта бик кызыксынучан да була, кулына эләккән һәр китапны, газетны күңеленә сәндәрәп бара.

1937-45 елларда Мансур Бигеш мәктәбендә белем ала, сугыш башлангач жәйге айларда колхозда эшли. 1945 елдан ул Алабуга китапханә техникумында укый, аны тәмамлагач 1950 елның августына кадәр Зәй районының Поповка исемле татар авылында уку өе мәдире булып эшли.

1950-55 елларда Мансур Хәсәнов Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетында дәрәҗәле Сталин стипендиясен алып укый, аны тәмамлагач «Татар әдәбияты» юнәлеше буенча аспирантурага керә. Шул вакыттан ул педагогик эшчәнлек белән дә шөгыльләнә – башта татар әдәбияты кафедрасында ассистент, соңрак тарих-филология факультетының декан урынбасары була. 1958-61 елларда «Татарстан яшьләре» газетасының баш редакторы булып та эшли. Өч ел эчендә М.Хәсәнов беренче житди гыйльми хезмәтен – «Галимжан Ибраһимовның Октябрыгә кадәрге ижаты» темасына кандидатлык диссертациясен яза һәм аны 1961 елның февралендә яклап, филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәжә ала.

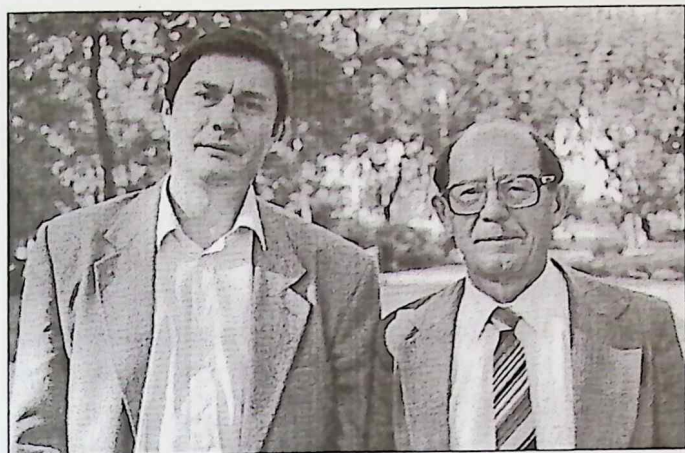
Шул ук елда – 1961 елның маенда – бе-

лемле, төпле сүзле, энергияле яшь галим КПССның Татарстан өлкә комитетының культура бүлегә лекторы итеп чакырыла, ноябрь аеннан культура бүлегә мәдире, соңрак идеология бүлегә мәдире урынбасары булып эшли. 1961-71 елларда ул Татарстан өлкә комитетының фән һәм югары уку йортлары бүлеген житәкли һәм бу гаять күпкырлы һәм мөһим эшне 1984 елга кадәр, ТАССР Министрлар Советы рәисенең урынбасары итеп билгеләнгәнче башкара. 1984-1992 елларда М.Х. Хәсәнов ТАССР Министрлар Советы рәисенең беренче урынбасары булып эшли. Татарстан Фәннәр академиясе оештырылгач, 1992 елның февралендә аның Президенты итеп сайлана. Бер үк вакытта 1993 елдан Татар энциклопедиясе институты директоры да була.

Татарстан Өлкә комитетында озак еллар – культура, фән һәм югары уку йортлары бүлегендә 10 ел, ТАССР Министрлар Советында 21 ел – эшләү дәверендә Мансур Хәсән улы мәгариф, фән һәм мәдәният, сәламәтлек саклау, физик культура һәм спорт, социаль тәэминат өлкәләре өчен җавап бирә. Ул Республикада гомуми, урта махсус һәм югары белем бирү өлкәләрен үстерүгә, сәнгать һәм мәдәният оешмаларының, министрлыклар һәм ведомстволарның, шәһәр һәм район структураларының эшен яхшыртуга, халык хужалыгы һәм культура өлкәләре өчен кадрлар әзерләүгә күп көч куя. Татарстан хөкүмәте әгъзасы буларак аның төп эшчәнлегә мәгариф, культура һәм сәламәтлек саклау өлкәләренең матди-техник нигезен

Тормыш иптәше Разия һәм улы Айрат белән

Улы Булат белән

ныгытуга юнәлтелә.

Аның житәкчелегендә Республикада 20 ел эчендә 500 мең укучыга исәпләнгән 1100 мәктәп, авыл хужалыгы белгечләре, механизаторлар һәм төзүчеләр әзерләү өчен күпсанлы профтехучилищелар, балалар бакчалары төзелә. Шулай ук күпсанлы сәламәтлек саклау объектлары — хастаханәләр, поликлиникалар һ.б. дөвәләу объектлары, китапханәләр, мәдәният йортлары, авыл клублары сафка баса. М.Х. Хәсәнов Республикада яңа югары уку йортлары ачулуга зур өлеш кертә: СССРның Югары белем министрлыгы, СССР Госпланы, Хөкүмәт, КПСС ҮК инстанцияләрен үтеп, Казан мәдәният институтын, Яр Чаллы педагогика институтын, Волгоград физкультура һәм спорт институтының Казан филиалын ачу турында СССР һәм РСФСР хөкүмәтләренең карарлары кабул ителүгә ирешә. Казанда М.Вахитовка, Алабугада И.Шишкинга һәйкәлләр ачу, Арча районының Кырлай авылында әдибездә Г. Тукайга мемориаль комплекс төзү һәм ачуга да зур өлеш кертә.

Татарстан Республикасы хөкүмәтендәге бик җаваплы вазыйфалар башкару белән бергә, М.Х. Хәсәнов җитди фәнни-педагогик эшчәнлек тә алып бара. Ул 16 ел дәвамында Казан университетында татар әдәбияты тарихы буенча лекцияләр укый, Татарстан тарихы буенча махсус курс алып бара, диплом эшләрен җитәкли, кандидатлык диссертацияләренең фәнни җитәкчесе була. 1971 елны ул СССР Фәннәр академиясенә Көнчыгышны өйрәнү институтында «Галимжан Ибраһимовның Октябрьдән соңгы иҗат

эволюциясе» дигән темага докторлык диссертациясен яклый. 1974 елны аңа профессор исеме бирелә.

Мансур Хәсән улы Хәсәновның фәнни эшчәнлеген берничә юнәлешкә бүлеп карарга мөмкин:

1. Татар әдәбиятының борынгы заманнардан алып хәзергә чорга кадәр тарихын (Кол Гали, Мөхәммәдъяр, Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Исхакый, Г. Ибраһимов, Г. Камал, К. Тинчурин һ.б. иҗатларын) өйрәнү.

Ул татар әдәбиятының классигы, галим һәм җәмәгать эшлеклесе Галимжан Ибраһимовның иҗади мирасы өстендә аеруча тирән һәм нәтиҗәле эшли. Мәгълүм булганча, 1937 елдан 1955 елга кадәр Г. Ибраһимовның әдәби мирасын өйрәнү тыелган була. М.Х. Хәсәнов аның исеме аклау, әдәби мирасына һәм сәяси эшчәнлегенә объектив караш булдыру өчен күп көч куя, монографияләрен һәм мәкаләләрен шуна багышлый. Аның докторлык диссертациясе Г. Ибраһимовның иҗатын аеруча тирән һәм һәр яктан өйрәнгән фәнни тикшеренү булып тора. Бу хезмәт Россиядәге милли әдәбиятны, иҗтимагый фикерне, милли азатлык хәрәкәтен өйрәнүгә зур өлеш кертә, соңрак «Наука» нәшриятында аерым китап булып басылып чыга. М. Хәсәновның эдип турындагы татарча (Галимжан Ибраһимов: Тормыш һәм иҗат юлы». — Казан: Татар. кит. нәшр., 1964) һәм русча (Галимджан Ибрагимов. — Казань: Таткнигоиздат, 1977) монографияләре җәмәгатьчелек тарафынан зур вакыйга итеп кабул ителәләр. М.Х. Хәсәнов җитәкчелегендә Г. Ибраһимовның 8 томлык сайланма әсәрләре басылып чыгу бу

Хәсән Туфан, Сәйфи Кудаш, Габдрахман Әпсәләмов белән

Михаил Нужин, Роальд Сәгъдиев, Мансур Хәсәнов, Рәшит Нигъмәтуллин

эшнәң дәвамы булып тора.

Галим бөөк татар шагыйре Габдулла Тукай ижатын тикшерү һәм пропагандалау эшенә, Кырлайда шагыйрьгә багышланган мемориаль комплекс, Казанда музей ачуга зур өләш кертә, Г. Тукайның 90, 100 һәм 110 еллык юбилейларын үткәрү буенча хөкүмәт комиссияләрен җитәкли.

Аның махсус хезмәтләре болгар-татар шагыйре Кол Гали, татар әдәбияты классиклары Фатих Әмирхан, Галиәсгар Камал, Кәрим Тинчурин ижатларын өйрәнүгә карый. М.Х. Хәсәнов татар әдәбияты тарихына багышланган алты томлык әсәрләр җыентыклары (1984-89 еллар), милли мәктәпләр өчен уку программалары, урта мәктәпләр өчен татар әдәбияты буенча дәреслек авторларының берсе.

Мансур Хәсәнов XIX гасырдан алып XX гасырга кадәр булган рус-татар әдәби бәйләнешләрен өйрәнү белән дә тирән кызыксына. Бу юнәлештәге тикшеренүләр СССР ФАнең Рус әдәбияты институты белән берлектә алып барыла, анда профессор Ф.М. Мусин да катнаша. Тикшеренү нәтиҗәләре «Взаимодействие и взаимообогащение» җыентыгында (Л.: Наука, 1998) һәм журналларда басылып чыга.

2. Академик М.Х. Хәсәнов әдәбият белемдәге методика проблемалары, иҗтимагый һәм фәлсәфи фикер, милли мәгариф һәм педагогика тарихын өйрәнү белән дә актив шөгыльләнә. Аның кайбер мәкаләләре һәм фәнни конференцияләрдәге докладлары шул темага багышланган. Ул мәдәният тарихы, культурология мәсьәләләренә җитди эһәмият бирә, мәшһүр милли сәнгать әһелләре Салих Сәйдәшев, Рөстәм Яхин, Бакый Урманче,

Хәлил Әбҗәлилов һ.б. турында докладлар сөйли, фәнни мәкаләләр бастыра, революционерлар һәм милли азатлык хәрәкәте лидерлары Мулланур Вахитов белән Мирсәет Солтангалиевнең тормыш юлларын һәм эшчәнлеген өйрәнү, пропагандалау эшенә дә зур өләш кертә.

3. 1980 елдан башлап М.Х.Хәсәнов татар яңарышы буенча тирән тикшеренүләр алып бара, фәнни җыентыкларда, газет һәм журналларда XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында татар ренессансына нигез салучылар һәм аның классиклары булган Шихабетдин Мәрҗани, Садри Максуди, Гаяз Исхакый, Риза Фәхретдинов, Муса Бигиев һ.б. турында мәкаләләр бастыра, конференцияләрдә докладчыгышлар ясый.

4. Академик Мансур Хәсәнов татар халкының һәм Татарстанның мәркәзе булган Казан шәһәре тарихын өйрәнүгә яңа методик караш булдыруда актив катнаша. Татарстан фәннәр академиясенең Тарих институты, Казан университеты, Мәскәү, Петербург, чит илләрдәге 20 фәнни үзәк галимнәре, шәһәр администрациясе һәм депутатлары белән берлектә ул 3 фәнни халыкара конференция эзерләү һәм үткәрүдә актив катнаша. Бу конференцияләрнең төп юнәлеше – соңгы еллардагы археологик казынулар, тарихи чыганаclar һ.б. нигезендә Казан шәһәренә нигез салу вакытын билгеләү турындагы дискуссия була. Әлеге фәнни форумнар нәтиҗәләре Татарстан ФА президиумында, Россия ФАнең тарих бүлеген утырышларында тикшерелә, алар РФ һәм ТР президентларының 2005 елда Казанның 1000 еллык юбилее үткәрү турындагы фәрманнарына нигез итеп алы-

Чыңгыз Айтматов белән

Муса Жәлилнең 70 еллыгына багышланган фәнни конференциядә

на. Шуларны исәпкә алып, Мансур Хәсәнов Казанның 1000 еллыгын әзерләү һәм үткәру комиссиясә әгъзасы итеп билгеләнә.

5. Татарстан Республикасы Фәннәр академиясен төзүдә М.Х. Хәсәновның күпеллык зур тәҗрибәсә һәм оештыру сәләте зур роль уйнады. ФАнең президенты итеп сайланганнан соң аның алдына бик житди һәм мөһим бурычлар килеп баса: Татарстанда фәнни тикшеренүләрнең өстенлеклә юнәлешләрен билгеләү, фәнни эшчәнлекне координацияләү, үстерү һәм жәелдерү буенча озак сроклы планнар төзү, Академия әгъзаларының көчен шуларны үтәргә юнәлтү, Татарстан фәннең Россия фәнә белән бәйлә булуын истә тотып, аның дөнья фәннеә интеграциясен тәэмин итү, фәнни тикшеренү нәтиҗәләрен Татарстан Республикасы файдасында куллану һ.б. Моның өчен Казандагы, Татарстандагы фәннең торышын, атаклы фәнни мәктәпләр тарихын өйрәнергә, академик, вуз һәм тармак фәннәренең потенциалын ачыкларга, якындагы һәм ерактагы чит илләрнең гыйльми үзәкләре белән элементлар урнаштырырга

кирәк була. Бу мәсәләләр һәрвакыт Мансур Хәсәновның игътибар үзәгендә торалар.

6. Фәнне оештыручы буларак, М.Х. Хәсәнов Татарстанда яңа юнәлешкә – татар энциклопедистикасына нигез сала. Татар зыялылары милли энциклопедия төзү турында күптән хыялланган булсалар да, моның өчен объектив шартлар бары тик узган гасырның 90нчы елларында гына барлыкка килә. Мансур Хәсәнов Татар энциклопедиясә концепциясен эшли, Президент советына аны тәкъдим итә һәм тулысынча яклау таба. 1993 елда Татар энциклопедиясә институты төзү турында ТР Президенты фәрманы басыла, ә М.Х. Хәсәнов аның директоры итеп билгеләнә.

Концепциядә милли һәм төбәк компонентларын бергә карау принцибы салынган булу төрле типтагы энциклопедияләр төзү өчен нигез булып тора. Шуларның беренчесә буларак, 1999 елда «Татарский энциклопедический словарь» нәшер ителә. Анда күптомлык Татар энциклопедиясенә интеллектуаль һәм методологик нигез салына. Соңрак «Энциклопедик сүзлек» татар телендә басылып чыга. Инде энциклопедиянең рус телендә дүрт, та-

Жиңү Көнөндә – һәлак булган батырлар һәйкәле янында

тар телендә ике томы дөнья күрдә. Аларның һәммәсенә баш редакторы – М.Хәсәнов.

7. Мансур Хәсән улы Хәсәнов «Фәнни Татарстан» журналын оештыручыларның берсе һәм аның баш редакторы иде, халыкара «Мирас» журналына нигез салуда катнашты һәм аның редакция советы әгъзасы булды. Ул «Фән һәм тел» журналын оештыруга да зур өлеш кертте. Безнең тарафтан татар телендә фәнни-хәбәри журнал чыгару идеясе әйтелгәч тә ул бу фикерне хуплады, ТР ФАнең журналны оештыручы буларак катнашуына ризалык бирде һәм үзе журналның редакция советына керде. Соңрак журнал редакциясе утырышларын оештыруга ярдәм күрсәтте, ә икесендә рәислек тә итте. Өлегә гамәлләре безнең Мансур Хәсән улына булган ихтирамыбызны тагын да арттырды, бүген дә аны искә алабыз һәм зур рәхмәтебезне белдерәбез.

Галим Казан, Мәскәү, АКШ, Лондон, Өнкара һ.б. жиһрләрдә татар, рус, инглиз, төрек һ.б. телләрдә нәшер ителгән 5 монография, 250дән артык фәнни мәкалә авторы. Аның житәкчелегендә 5 докторлык һәм 10 кандидатлык диссертацияләре якланды. Ул 12 докторлык һәм күпсанлы кандидатлык диссертацияләренең рәсми оппоненты, Казан дәүләт университетының, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының диссертация советларында актив эшләде.

Бик зур дәүләти һәм фәнни эшчәнлек алып барудан тыш, М.Х. Хәсәнов Татарстан һәм Россия Федерациясе күләмендә алып барылган ижтимагый-сәяси эштә дә актив катнашты. Ул 27 ел дәвамында ТАССРның Югары Советы депутаты, 1963-73 елларда Югары Советның Халык мәгарифе, фән һәм культура буенча комитеты рәисе, тарих һәм культура һәйкәлләрен саклау буенча Бөтенроссия Үзәк Советы Президиумы әгъзасы, Республиканың нахакка репрессияләнгән гражданның реабилитацияләү комиссиясе рәисе иде. 1992-99 елларда ул Татарстанның Президент советы, 1994тән ТРның Куркынычсызлык советы әгъзасы, 1971 елдан алып 1992 елга кадәр Әдәбият һәм сәнгать өлкәсендә Г.Тукай премияләре комитеты рәисе, ә 1993тән Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премияләре буенча комиссия рәисе булды.

М.Х. Хәсәнов күп илләрдә (Австрия, АКШ, Венгрия, Германия, Канада, Куба, Польша, Румыния, Төркия, Франция, Швейцария, Шри-Ланка һ.б.) фәнни форумнарда катнашты, хөкүмәт, парламент, фәнни делегацияләрен житәкләде яки аларның әгъзасы булды.

Башкарган хезмәтләре, фәнни һәм ижтимагый эшчәнлегә өчен ул VI дәрәжә «Ватан алдындагы хезмәтләре өчен» ордены, ике мәртәбә Хезмәт Кызыл Байрагы ордены (1966, 1986), «Халыклар дуслыгы» (1980), «Почёт билгесе» (1971) орденнары, күп кенә медальләр белән бүләкләнгән. Шулай ук ул Татарстан Республикасының атказанган фәнни эшлеклесе (1995), Кол Гали исемендәге халыкара премия (1994) һәм ТРның фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премиясе лауреаты (2005).

Мансур Хәсән улы Хәсәнов – мәшһүр татар галиме. Халкыбыз хәтерендә ул татар культурасын үстерүгә, өйрәнүгә зур өлеш керткән шәхес, фәнне һәм тормышны бергә бәйли алган олы житәкче, жәмәгать эшлеклесе булып саклана.

ЮГАРЫ ПРОФЕССИОНАЛИЗМ ТАЛӘП ИТТЕ

Рәфикъ Мөхәммәтшин

РӘФИКЪ МӨХӘММӘТША улы МӨХӘММӘТШИН – сәясәт фәннәре докторы, профессор, ислам дине белгече, Казандагы Ислам университеты ректоры. Хезмәтләре XX йөз башы татар ижтимагый фикере тарихына, татарларның ижтимагый-сәясәи тормышына, ислам дине мәсьәләләренә карый.

Мухамметшин Р.М. Требовал высокого профессионализма.

Известный ученый-исламовед делится воспоминаниями о своем наставнике М.Х. Хасанове.

Хакыйкәтнең асылына тәгаен төшенү өчен вакыт кирәк диләр. Тулысынча килешеп булмаса да, бу фикер дәрәжәгә якын дияргә була. Вакыт ул теге яисә бу шәхеснең эшчәнлегенә, теге я бу вакыйгага дәрәжә бәй бирү өчен бик мөһим. Тормыш тәҗрибәсә дә үзенең ролен уйный, әлбәттә.

Мансур Хәсән улы Хәсәновны искә төшергәндә мин нәкъ менә шул хакта уйланам. Бары тик вакыт һәм тормыш тәҗрибәм генә бу мәшһүр шәхескә тиешле бәй бирү мөмкинлеген ача дигән фикер көннән-көн күңел түрәндә ныгый бара.

Мансур Хәсәнович белән танышуым мин аспирантурага кереп, диссертация темасын ачыклаганда булды. Минем беренче житәкчем Яхъя ага Абдуллин, темаң Галимжан Ибраһимовка багышланган, шуңа күрә икенче житәкче итеп Мансур Хәсәновның ризалыгын сорап карыйк, диде. Мансур Хәсәнович риза булды. Менә шуннан соң аның хәзерге Президент резиденциясе урнашкан бинадагы болын кадәр кабинетына керү өчен кабул итү бүлмәсендә берничә сәгать көтеп утырып, мин аның белән таныштым. Ул мине күреп, бик иркәләп сөйләште дип әйтә алмыйм. Бик коры гына, миннән үзенә мөһим дип санаган мәгълүматны сорашты да, ризалыгын әйтеп, сабуулашты. Минем күңелдә, әлбәттә, мондый житәкче белән мин ничек диссертация язып чыгармын икән, дигән шик уялды. Ул шик бары тик мин хезмәтемнең бер өлешен аңа илтеп биреп, аннан җавап алганнан соң гына таралды. Һәр минуты санаулы булуга ка-

рамастан, Мансур ага минем хезмәтемне укып чыгып, аның тетмәсен теткән иде. Тәнкыйть минем горурлыгыма шактый сукса да, ул тәнкыйтьнең бик урынлы икәнлеген аңларга башым житте. Диссертацияне тәмамлап, Мансур Хәсәновичтан соңгы киңәшләрне алгач, мин беренче мәртәбә аның, инде озак еллар зур урында чиновник булып утырса да, фәнгә мэхәббәтен югалтмаганлыгына инандым. Бу – фәнгә мэхәббәт кенә түгел иде, мөгаен. Мөһим дәүләт эшләрен читкә куеп, фән белән шөгыльләнәргә вакыт таба алу, бу өлкәдәге бөтен яңалыклар белән кызыксыну, ниһаять, аның мөһимлеген аңлау булгандыр ул.

Безнең юллар Мансур Хәсәнович белән Татар энциклопедиясен төзү проблемасы күтәрелгәч тагын кисеште. 1990нчы елларда Татарстан суверенитетын ныгытуның төрле юллары эзләнде. Мансур Хәсәнович дәүләтле халыкның үз академиясе, үз энциклопедиясе булырга тиеш дигән фикерне алга сөрде. Шунның нәтижәсе буларак, Татарстан Фәннәр академиясе, йөздән артык хезмәткәре булган Энциклопедия институты барлыкка килде. Бу институт элекке Советлар Союзы территориясендә беренче тәҗрибә, ә Мансур Хәсәнович милли энциклопедияне язуды оештыручыларның беренчесе булды. Әле дә бу өлкәдә татарлардан уздырып алла ни эшләгән төбәк юк. Татар энциклопедиясен чыгару бик озакка сузылса да, еллар узган саен сайланган юлның дәрәжә булганлыгына инанасың. Кайберәүләр институт кирәк түгел, нәшрият оештырырга кирәк иде, дигән фикердә тор-

дылар. Беренче карашка, элекке СССР тәҗрибәсе нигезендә энциклопедияләр чыгаручы нәшрият оештыру да дәрәс булып иде. Ләкин нәшрият эзер энциклопедияләргә генә чыгара. Ә татарларда әле ул энциклопедиянең методологик нигезен булдырырга кирәк иде. Ә ул эшнә бары тик академик институт кына башкарып чыга ала, дип санады Мансур Хәсәнович. Ул чыннан да шулай. Бу өлкәдә дә мин аның зирәклегенә хайран калам. Институтны оештыру алдыннан ул бу өлкәдәгә бөтен мәғлүмат белән танышырга тырышты, булган барлык энциклопедияләргә карап чыкты. Бары тик шуннан соң гына, үзе бу мәсьәләгә бөтен нечкәлегә белән аңлагач кына, карар

кабул итте. Энциклопедия өлкәсенә Мансур Хәсәновичның килеп керүе зур бер табыш та булгандыр әле. Чөнки, тормыш тәҗрибәсеннән тыш, аның әдәбият-сәнгать, сәясәт, халык хужалыгының төрле тармакларында эшләгән шәхесләр белән аралашуы хакында, булган төрле вакыйгалар турында ишетеп хайран кала идек.

Мансур Хәсәнович үзе югары профессионал иде һәм бездән дә югары профессионализм таләп итте. Шуңа күрә дә аның белән эшләү бик җиңел булмагандыр. Ләкин ин мөһиме – аның эшнә тиешле дәрәҗәдә оештыруында һәм безгә зур тормыш тәҗрибәсе туплау мөмкинлегә бирүендә.

«ЯШЬ ЙӨРӘКЛӘР» РОМАНЫНЫҢ КАЙБЕР ИДЕЯ-ХУДОЖЕСТВО ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ*

Мансур Хәсәнов

Галимҗан Ибраһимов – татар совет әдәбиятының формалашуына көчле йогынты ясаган бөек сүз остасы. Ул татар прозасына киң сулыш бирде, рух һәм дәрт кертте, аны романтик пафос белән сугарды.

Г. Ибраһимов кыска хикәяләр остасы да, атаклы романист та. Татар әдәбиятына ул алып килгән идея-тематик яңалык, эдипнең үзенчәлекле теле һәм стиле, гаять бай сурәтләр чаралары аның кыска хикәяләрендә дә, зур күләмле әсәрләрендә дә ачык күренә. Шуңа күрә язучының әдәби осталыгын өйрәнү, образлар иҗат итүдә ул кулланган чараларны ачыклау файдалы эш булып тора. Г. Ибраһимовның Октябрьгә кадәр иҗат чорында ук язылган «Яшь йөрәкләр» романы да бу яктан гаять кызыклы.

Романның нигезендә прогрессив шәхес белән татар халкының шул чордагы ижтимагый-политик строе арасындагы каршылык проблемасы ята. Бу проблема әсәрдә, барыннан да бигрәк, Жәләш мулла белән аның улы Зыя арасындагы мөнәсәбәтләрдә

гәүдәләнгән. Жәләш мулла – җимерелеп баручы феодал хужалыкка корылган, ислам идеологиясенә һәм шәригать кануннарына нигезләнган патриархаль гаилә хужасын һәм ярлы халык җилкәсендә яшәүче руханилар катлавының бер вәкилен чагылдыручы әдәби тип. Әсәрнең башыннан ахырына кадәр дәвам иткән бу образның эш һәм хәрәкәтләрнең нигезендә Жәләшнәң шөһрәт сөю сыйфаты ята. Зыя Жәләш муллага һәм аның яшәгән мохитенә каршы куелган. Аның төп максаты, яшәү идеалы – халыкка хезмәт итү, аны газаплы тормыштан коткару, милли һәм социаль азатлыкка чыгару. Үзенең табигате белән музыкаль жанлы кеше булганлыктан, ул халыкны азатлыкка чыгаручы көчнә дә музыкада күрә, милли музыканы халык күңелендә азатлык өчен көрәш утын кабызырлык көч итеп саный.

Зыя – эчке конфликтлы образ. Үзенең музыкаль йөрәген халыкка аңлатып бирә алмау аның эчке конфликтны китереп чыгара. Бу – табигый талант белән социаль тәрбия арасындагы каршылыкның чагылышы. Чөнки табигый таланты булган Зыяга музыкаль тәрбия бирелмәгән, ул вакыттагы татар тормышында

* Мәкалә «Совет әдәбияты» журналының 1958 елгы 10нчы санынан кыскартып алынды.

андый тәрбияне бирерлек шартлар юк. Эчке конфликт Зыяны эсәрнең буеннан-буена озатып бара һәм аның ижтимагый трагедиясен тагын да тирәнәйтә.

Әсәрдә табигый талантка ия булган прогрессив шәхеснең рухи ихтыяжлары белән патриархаль татар дөньясы арасындагы каршылык сурәтләнгән. Ләкин Зыяның табигый рухи ихтыяжлары татар дөньясы рамкалары белән генә дә чикләнәләр калмый. Ул, читләтелгән рәвештә булса да, патша самодержавиесенең дәүләт тәртипләре, буржуаз жәмгыятьнең социаль законнары белән дә каршылыкка керә.

Әсәрдә татар тормышындагы феодализмның, патриархаль йомыклыкның һәм ислам диненең эхлак нормаларының конкрет гәүдәләнешә булган Жәләш принципнары Зыя шәхесе алдында жиңеләп кала. Ләкин Зыяның солдатка алынуы бер үк вакытта буржуаз жәмгыятьнең ижтимагый-политик тәртипләре алдында шәхеснең каршы тора алмавын да күрсәтә. Чөнки шәхес «зур дөнья» белән конфликтта. Патриархаль татар дөньясының богауларыннан ычкынган шәхеснең рухи ихтыяжларына яшәп килүче политик строй үзенең богавын сала. Ижтимагый-практик эшчәнлектә сәләтсез булган прогрессив шәхес белән реаль тормыш арасындагы каршылык ул социаль тәртипләр хөкем сөргән вакытта геройның ижтимагый трагедиясенә әверелә. Романда Зыяның ижтимагый трагедиясе аның социаль трагедиясе нәтижәсендә тагын да көчәя, катлаулана.

Уңай герой үзенең социаль хәленнән, яшәгән мохитеннән канәгать түгел. Аның табигый рухи ихтыяжлары гомумән патриархаль татар тормышының йомыклығы белән генә түгел, тәрбияләнгән гаиләсенең социаль чикләнәлгәнлегә белән дә кискен каршылыкта. Автор уңай геройның социаль тәрбиясен, яшәгән мохитенең социаль йомыклығын тәнкыйтты, ул тормышның эхлак нормаларын фаш итә. Ләкин Зыя үзенең рухи ихтыяжларын канәгатьләндерер өчен эзлекләрәвештә көрәшерлек шәхесме соң? Зыяның прогрессив теләкләр белән ижтимагый-политик тормыш арасындагы каршылыкны чишә алырлык герой түгеллегә, хәтта үзенең социаль мохитенең чикләнәлгәнлегеннән котыла

алырлык шәхес булмавы эсәрнең башында ук күренә. Чөнки, автор сурәтләвенчә, Зыя үзенең табигате белән үк берьяклы кеше итеп яратылган. Ул актив ижтимагый эшчәнлектә сәләтсез, тормышның гаделсезлеген күрә, пассив газәп чигүче герой гына. Зыяның характерындагы чикләнәлгәнлек, аның сыйнфый тәрбиясе шәхеснең социаль трагедиясен китереп чыгара. Зыя әсәрдә рухи тормыш белән генә яши торган шәхес итеп сурәтләнгән, аның реаль тормышы бөтенләй диярлек күренми. Ә уңай геройның ижтимагый-файдалы эшчәнлегә турында сөйләргә дә туры килми. Автор уңай герой итеп ижтимагый-практик эшчәнлектән бөтенләй диярлек мәхрүм булган шәхесне алган. Ул гадел булмаган реаль тормышка каршы идеалистик характерда көрәшүче итеп алынган. Үзенең теләпләре белән прогрессив булуга карамастан, геройның көйсезлегә әнә шуңнан килеп чыга да.

Зыя халыкны газәпкә тормыштан азат итү турында хыяллана. Ләкин ул халыкны белми, үзенең сыйнфый хәле һәм социаль тәрбиясе белән аннан аерылган, хәтта халык тормышына читләтеп карый. Үз нәүбәтендә халыкның да Зыяны аңлавы, аның теләкләрен яклавы мөмкин түгел. Ярлы халык Зыяга карата кире мөнәсәбәттә. Аларда Зыялар катлавына сыйнфый нәфрәт бар. Зыяның социаль йомыклығына, аның гаиләсенә авылдагы ярлы халыкның карашын автор үзе тулысынча уртаклаша.

Уңай геройның социаль трагедиясе — аның, халыкның авыр тормышын жиңеләйтү турында гомер буге хыялланып йөрәп тә, сыйнфый хәле белән халыктан аерылган булуында, социаль мохите белән үзенең мөнәсәбәтен өзә алмавында һәм халык тарафыннан кире кагылуында. Әсәрнең уңай герое итеп мондый социаль трагедия эчендә жәфа чиккән шәхесне алуында язучының уңай идеалларының конкрет формалашып житмәве чагылды. Ләкин тормыш чынлыгына гадел булуы аркасында автор Зыяның социаль чикләнәлгәнлеген күрсәтми кала да алмады.

Романтик геройның ижтимагый трагедиясе аның мәхәббәт трагедиясе белән бергә үреләп бара. Уңай геройның практик тормыш өчен сәләтле булмавы, аның романтиклығы мәхәббәтендә тагын да ачыграк күренә. Әсәрдә

Зыя белән Мәрһәм арасындагы мәхәббәт яшьләр йөрәгенә салынган табигый бер куәт итеп сурәтләнә. Бу аларның мәхәббәтенә каршы килгән социаль тормыш законнарының гаделсезлеген, табигый булмавын тагын да калкурак итеп күрсәтү өчен шулай эшләнә.

Зыя шикелле үк, Сабир да Жәләшнен карашлары белән риза түгел, ул да әтисе күрсәткән «идеаль юлдан» барырга теләми, аның идеалларын кабул итми. Сабир да шәригать кануннарына, патриархаль тормыш нигезләренә, Жәләш гаиләсенә социаль йомыклығына каршы чыга. Шунисы әһәмиятле, патриархаль татар тормышын, аның эхлак нормаларын инкарь итүдә, Жәләшнен идеалларын һәм тормыш принципнарын кире кагу да алар Зыя белән бергә баралар.

Ләкин Сабирның ул тормышка каршы көрәше башкача, аның яшәү идеалы бүтән төрле. Идеал мәсьәләсендә ул Зыядан принципаль рәвештә аерыла. Ул халык язмышы турында борчылмый, аны газаплы тормыштан коткару турында да уйламый. Аңа бары шәхси азатлык, рухи тынычлык кирәк. Ләкин ул шәхси азатлыкның халык азатлығы аркылы, социаль азатлык аркылы гына киләчәген аңларлык хәлдә түгел. Сабир шәхес белән социаль тормыш арасында туган конфликтны үзенчә хәл итә. Ул, шәһәрне ташлап, караңгы бер авылга, «муһик арасына» китәргә карар кыла. Шәһәр тормышыннан бизәнгән шәхес үзенә рухи тынычлыкны, шәхси ирекне бер колач жиргә һәм үз аты белән сабанына хуҗа булуда күрә.

Халыктан аерылган булуы, чорның иҗтимагый ихтыяҗларын аңламавы аркасында Зыяга иҗтимагый-практик эшчәнлеккә күчү мөмкин булмый. Ә Сабир практик эш кеше, әмма аның эшчәнлегенә халык азатлығы өчен иҗтимагый файдасы юк. Ул аның шәхси иминлегә өчен генә кирәк.

«Яшь йөрәкләр» – Г. Ибраһимовның романтизм дәверен кичереп, реалистик иҗат принципнарына күчүен күрсәткән әсәр. Язучының «Дингездә», «Сөю – сәгадәт», «Уты сүнгән жәһәннәм» хикәяләрендә чагылган романтизмы «Яшь йөрәкләр»дә давам итсә дә, житди үзгәрешләргә дучар була. Бу үзгәрешләр иҗат методның әһәмиятле проблемасы булган характер проблемасында, об-

разларны иҗат итүдә кулланган хуҗество алымнарында ачык күренә. Ул хикәяләрдә романтик шәхеснең эчке кичерешләре, рухи дөньясы гына сурәтләнә торган иде. Дөрес, «Яшь йөрәкләр»дә дә геройларның эчке кичерешләрен ачуга, аларның рухи дөньясын тирән сурәтләүгә зур әһәмият бирелгән. Ләкин романда геройлар практик тормышта тасвирланган. Г. Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр»дә чагылган иҗат принципнарындагы төп үзгәреш тә шуннан гыйбарәт. Бу хәл язучыны образлар иҗат итүдә яңа алымнар эзләнүгә китергән. «Яшь йөрәкләр»дә баштагы хикәяләрдә очрамаган портрет, геройларның үз сөйләмә, хәрәкәтне сурәтләү һәм психологик анализның төрле алымнары барлыкка килә. Әсәрдә геройларның тәрбияләнә социаль шартларын, яшәгән мохитен сурәтләүгә зур урын бирелә. Язучы төп образларның типик һәм индивидуаль сыйфатларының органик берлегенә ирешә. Кыскасы, «Яшь йөрәкләр» романында романтизмның сурәтләү чаралары белән сугарылган реалистик иҗат методы өстенлек итә башлый.

«Яшь йөрәкләр» әсәре үзенә жанры ягыннан социаль-психологик роман. Анда иҗтимагый әһәмиятле социаль проблема геройларның психологик кичерешләре аркылы сурәтләнә. Г. Ибраһимов татар әдәбиятында беренче социаль-психологик роман иҗат итүче әдип булды.

Әсәрдә иң зур урынны геройлар катнашкан вакыйгалар яки аларның биографияләре турында авторның үз сөйләмә алып тора. Г. Ибраһимовка геройларның үткән тормышын аларның үзләренә иске төшерүләре, хәтердән үткәүләре аша түгел, бәлки, ул вакыйгаларга чигенеш ясап, аларны авторның хикәя кылуы юлы белән сурәтләү хас.

«Яшь йөрәкләр» романында геройның характер үзгәрешләрен аның хәрәкәтләрен сурәтләү аркылы ачуга байтак урын бирелгән. Ләкин бу алым образларның характерына карап төрле урында төрле дәрәҗәдә кулланыла.

Геройларның эш һәм хәрәкәтләрен сурәтләү еш кына бу хәрәкәтләргә һәм геройның ул моменттагы рухи хәленә язучының аңлатма бирүе белән аралашып бара. Язучы шушы юл белән образның әһәмиятле бер характер сы-

зыгын ачыклай. Ләкин мондый алым әсәрдә сирәк очрый, һәм аның әдәби йөкләмәсе дә башка әдәби чараларга караганда кимрәк. Бу алым автор позициясе белән бәйләнгән. Чөнки аңлатма бирүдә, гадәттә, сурәтләнгән вакыйгага яки геройның хәрәкәтләренә авторның турыдан-туры үз мөнәсәбәте белдерелә.

Образлар иҗат итүдә әсәрдә еш очраган художество алымнарының берсе – геройларның уйларын һәм тойгыларын тасвирлау юлы белән сурәтләү. Ул романның башыннан ахырына кадәр башка әдәби чаралар белән нәүбәтләшеп бара. Бу алым әсәрдә актив кулланылган. Ләкин ул да төрле образда төрле дәрәжәдә очрый. Мәсәлән, аның Жәләш, Зөләйха, Фатыйма образларын иҗат итүдә күбрәк, ә Зыя белән Мәрһәм характерларын ачуда азрак, ә Сабир турында сөйләгәндә бөтенләй кулланылмавы мәгълүм.

Мондый алым гадәттә геройларның сөйләм характеристикасы, хәрәкәтне сурәтләү, аңлатма бирү һәм башка чаралар белән үреләп бара. Бу художество алымы белән геройның рухи дөньясына мөнәсәбәте аркылы язучының образга карашы да әйтелә.

Характерлар иҗат итүдә художество чарасы буларак портретның роле зур. Мәсәлән, укучы әсәрнең башында ук Зыя, Сабир, Жәләшләрнең портретлары белән таныштырыла. Язучы аларның портретын тасвирлап бирә, ә геройларның эчке дөньясының портретта чагылышын сурәтләп күрсәтми. Монда геройларның портрет сызыклары эш һәм хәрәкәт процессында күрсәтеп бирелми. Аңдый портретта гадәттә герой психикасының аерымы бер вакыттагы конкрет чагылышы түгел, ә характерның даими бер сыйфаты әйтелә. Бу сыйфат, гадәттә, портретның эһәмиятле бер деталендә чагылган. Мәсәлән, Жәләш, Сабир, Зыя һәм Мәрһәм характерларының төп сыйфаты аларның күз карашында чагылдырылып сурәтләнә.

Образлар иҗат иткәндә Г. Ибраһимов геройларның характерларын үзләреннән ачтыруга да игътибар иткән. Монда аларның үз сөйләмә киң файдаланыла. Бу татар прозасында Муса Акъегет һәм Заһир Бигиев романның алымнарына ук килгән алым. Сөйләм характеристикасы әсәрдә эш һәм хәрәкәтләр белән

турыдан-туры бәйләнгән образларны иҗат итүдә актив кулланыла, ә рухи дөнья белән яшәүче геройларның характерын ачуда ул чагыштырмача сирәк очрый.

«Яшь йөрәкләр» романында геройларның эчке дөньясын, аларның психологик кичерешләрен ачуда күңел монологының роле зур. Күңел монологлары татар әдәбиятында «Яшь йөрәкләр»гә кадәр күренгәнә юк иде әле.

Күңел монологлары романда барыннан да бигрәк Зыя белән Мәрһәм образларын иҗат итүдә кулланылган. Бу табигый дә. Чөнки алар күбрәк хис, тойгы, психологик кичерешләр, үзләренә эчке дөньясы белән яши торган шәхесләр. Шунның өстенә алар әсәрнең идея-эстетик мәгънәсен ача торган үзәк образлар да. Аларның уйлары һәм тойгылары аша еш кына авторның үзенә уңай идеаллары әйтелә.

Г. Ибраһимов кире образларны характерлау өчен күңел монологларын сирәк кулланган. Фәһри образын иҗат итүдә ул, мәсәлән, бөтенләй юк. Әсәрдә Фәһриниң эчке дөньясы бөтенләй күрсәтелми. Кире геройны рухи тормыштан мәһрүм итүдә үк авторның аны каты тәнкыйтьләве аңлашыла.

Әсәрдә геройларның характерларын ачу өчен аларның төшләре дә сурәтләнә. Күңел монологлары шикелле, төшләр дә шәхеснең эчке дөньясын тирәнрәк ачарга ярдәм итә.

Романда геройларның билгеле бер психологик хәлен калку итеп күрсәтә торган төшләр еш очрый. Алар кешенең тормышында яңагына булып үткән нинди дә булса бер вакыйганы шул вакыйганың геройның психологиясенә ясаган тәэсирен аңлаталар.

Төшләр геройларның зур сынау, берәр хәлиткеч вакыйга алдыннан булган психологик кичерешләрен күрсәтү өчен дә кулланыла. Мондый очракта төш геройның рухи дөньясын ачып кына калмый, ул вакыйганың нинди нәтиҗәгә үсәчәген дә хәбәр итә. Мәсәлән, Мәрһәмнең Зыя солдатка китәр алдыннан күргән төше. Төшләр язучының үз тарафыннан яки герой авызыннан сөйләтеп сурәтләнә. Мәсәлән, Зөләйханың Зыя кайтасы кичтә күргән төше аның үз авызыннан хәбәр ителә. Ә романның беренче бүлегендә Мәрһәм төше процесста сурәтләнә. Бу мисалда «Яшь йөрәкләр»дә төшләрнең ике төрле функциясе аеруча ачык

күренә. Ул төш, бердән, Мәрһямнән рухи кичерешләрен укучыга житкерү чарасын үти. Аның алдан күрүчәнлек, пәйгамбәрлек итүдән гыйбарәт булган икенче бер зур йөкләмәсе дә бар. Мәрһямнән бу төше ике өлештән тора: аның берсен символик, икенчесен реалистик төш дип атарга мөмкин.

Романда табигать күренешләрен сурәтләү аркылы геройларның эчке кичерешләрен ачу алымы да файдаланыла. Г. Ибраһимов әсәрләрендә пейзаж геройларның психологик кичерешләрен чагылдырып, аларның рухи дөнһясын тагын да тулыландырып кына калмый, бәлки геройларның язмышына һәм вакыйгаларга язучы тарафыннан бирелгән эхлакый-фәлсәфи комментарий рәвешендә дә килә. Мәсәлән, «Яшь йөрәкләр» эпилогындагы пейзаж нәкъ шундый. Монда пейзаж Зыяның якыннарының эчке кичерешләре һәм авторның үзенә фәлсәфи уйланулары белән аралаштырып сурәтләнә. Бу пейзажда язучының кайгысы сизеләп тора. Ул кайгы Ибраһимовның Зыя кебек талантлы шәхесләргә һәлак итә торган социаль тормыштан ризасызлыгын чагылдыра иде.

«Яшь йөрәкләр»дә табигать күренешләрен геройның эчке кичерешләренә капмакаршы куеп сурәтләү алымы да еш очрый. Мәсәлән, май аеның матур табигате, табигать дөнһясындагы гармониялелек Мәрһямнән

рухи дөнһясында кичергән авыр газапларына контраст итеп тасвирлана.

«Яшь йөрәкләр»дә образлар ижат итүдә кулланылган художество алымнарының кайбер әһәмиятлеләре шулар.

«Яшь йөрәкләр» романы 1912 елның маенда язылып бетә һәм 1913 елның башында ук басылып чыга. Аның чыгуы татар әдәбиятында зур вакыйга була. Роман демократик жәмәгәтчелек тарафыннан алкышлап каршы алына. Ул тиз вакыт эчендә татар әдәбиятында күренекле урынны били. Татар әдәбиятының киләчәген шушы әсәрнең авторы Г. Ибраһимов исемә белән бәйләп карау бер дә юкка гына булмый.

Романга бирелгән югары бәя нәрсә белән аңлатыла иде соң?

Бу, барыннан да элек, әсәрдә куелган проблеманың зурлыгы һәм актуальеге, аның демократик татар жәмәгәтчелеген борчылган булуы белән аңлатыла. «Яшь йөрәкләр» романының зур популярлык казануының тагын бер сәбәбе — әсәрнең художество эшләнеше ягыннан югары булуында. Ул роман, Ф. Әмирхан, Ш. Камал әсәрләре белән беррәттән, татар прозасында рационализмга, дидактизмга һәм натурализмга көчле удар ясады, чын реализмны һәм югары художестволыкны раслады.

ТАТАРСТАН ФӘННЭ ХХІ ГАСЫРГА ЫШАНЫЧЛЫ КЕРӘ*

Мансур Хәсанов

Татарстан Фәннәр академиясе үзенә беренче юбилеен билгеләп уза. Республикада югары фәнни учреждение төзелгән көннән бирле ун ел узды. Тарих өчен зур вакыт түгел бу. Әмма шушы авыр, эчтәлекле еллар гүзәл һәм истәлекле вакыйгаларга бик бай. Бүген без, Татарстан Фәннәр академиясе ныгып житлекте, дип зур канәгәтләнү белән әйтә алабыз. Республика фәнне вакыт сынавын узды, галимнәрнең элекке буыны тапшырган ис-

киткеч бай мирасны саклап калды, Татарстан дәүләтчелегенең гаять әһәмиятле атрибутына әйләнде, ә бу исә без — мин моңа инанулы — Татарстан фәннең киләчәген актив рәвештә төзиячәк нык нигез.

Татарстан Фәннәр академиясе шактый катлаулы шартларда төзелде. 1990 еллар башында ил социаль-иқтисади, сәяси, рухи кризис алдында тора иде. Кеше эшчәнлегенең әһәмиятле күп кенә башка өлкәләре кебек үк, илдә фән дә шушы күренешләргә тоткынына әверелде.

Аны бюджеттан финанслауның һәлакәтле

* Мәкалә «Фәнни Татарстан» журналының 2001 елгы 4нче санынан алынды.

рәвештә кыскаруы, фәнне дискриминацияләү кампаниясенә жәелеп китүе фәнни эшчәнлек абруеның шактый түбәнәюенә китерде. Нәкъ менә шушы катлаулы шартларда, 1991 елның 30нчы сентябрендә, ТР Президенты М.Ш. Шәймиевнән Татарстан Фәннәр академиясе төзү турындагы Указы игълан ителде. Әлеге карар гаять зур тарихи һәм дәүләт күләмендә әһәмиятле гамәл булып әверелде, Татарстанның социаль-иқтисади һәм рухи тергезелүенә куәтле этәргеч булды.

Башкарган эшләргә күз ташлап, Татарстан Фәннәр академиясе шушы ун елда узган юлга бәя биреп, аеруча ассызыклап шуны әйтергә кирәк: Татарстанның югары дәүләт хакимияте органнарының даими һәм актив ярдәменнән башка без илдәге перманентлы кризис күренешләре шартларында республикада фәнне тотрыклы һәм югары дәрәжәдә үстерүгә ирешә алмаган булып идек.

Россиянең зур фәнни үзәген тәшкил иткән Татарстан Фәннәр академиясенә абруе, аеруча мөһим дәүләти бурыч буларак, республика фәненә менә шушы һәръяклы булышлык һәм игътибарлы мөнәсәбәт күрсәтелү аркасында ныгыды. Татарстан Фәннәр академиясенә бәя биреп бетергесез һәм даими ярдәм күрсәтелүе өчен без ТР Президенты М.Ш. Шәймиевкә, республиканың Министрлар Кабинетына һәм Дәүләт Советына гаять зур рәхмәт белдерәбез.

ТФАн төзү турындагы Указ Татарстанда тулы канлы югары академик фәнни оешма булдыру өчен старт мәйданчыгына әйләнде. Академия эшчәнлегенә бик күп фәнни, оештыру, финанс һәм башка мәсьәләләрен хәл итәргә кирәк иде. Академиянең концепциясен һәм аны төзү принципларын билгеләү шул чорда безнең алда торган бик әһәмиятле проблемаларның берсе иде. Һәртөрле, кайчакларда бер-берсен бөтенләй инкаръ итүче вариантлар тәкъдим ителде, үзбездә мөстәкыйль академия төзүне тәнкыйтьләүчеләр һәм моңа каршы чыгучылар да булды. Әмма фикерләренә каршылыклы, төрле булуына карамастан, вакыт күрсәтүенчә, бердәнбер дөрес фикер өстен чыкты. Республикада академик фәнне, вуз һәм тармак фәннәрен берләштергән куәтле фәнни структура барлыкка килде. ТФА фәннең өстенлекле юнәлешләрендә Та-

тарстан галимнәренә тикшеренүләренә һәм эзләнүләренә юнәлеш бирүче үзәк булып әверелде. Аларның республиканы социаль-иқтисади һәм рухи үстерү, тикшеренүләренә матди-техник һәм мәгълүмати базасын төзү, фәнни кадрлар әзерләү, Татарстанда кабул ителә торган программа һәм законнарда фәнни экспертиза ясауның актуаль бурычларын хәл итүгә юнәлдерелгән тырышлыклары нәкъ менә шунда тупланды. ТФА Татарстанның омтылышлы үсешен тәмин итүдә зарури һәм мөһим буын булды.

Татарстан Фәннәр академиясе тарихы 1991 елда башланды. Әмма безнең республикада фәннең озын һәм бай тарихы бар. Менә ике гасыр дәвамында инде Казан Көнчыгыш Европаның төп фәнни үзәкләреннән берсе булып тора. Биредә математиклар, химиклар, астрономнар, физикларның, Көнчыгыш белеме галимнәренә, лингвистлар, физиологларның бөтен дөньяга танылган атаклы мәктәпләре барлыкка килде. Н. Лобачевский, К. Фукс, Н. Зинин, А. Бутлеров, А. Щапов, В. Радлов һәм күп кенә башка күренекле галимнәренә исемнәре бөтендөнья фән тарихының елъязмаларына алтын хәрефләр белән язылган. 1917 елга, Казан, Мәскәү һәм Петербургтан кала, үзенә әһәмияте ягыннан Россиядә өченче фәнни үзәк булып тора иде. Биредә университет, Ветеринария институты, Дини академия, Татар укытучылар институты (хәзерге Казан педагогика университеты) кебек зур укыту һәм фән үзәкләре эшләп килде. Казанның һәм губерняның бөтен Россиягә һәм барча мөселман дөньясына мәгълүм булган жәдитче мәдрәсәләрендә зур галимнәр – Г. Баруди, М. Бигиев, Р. Фәхретдинов кебек дин тәгълиматы белгечләре генә түгел. Ш. Мәржани, Г. Саблуков, К. Насыйри, Х. Фәезханов, Х. Максуди, бертуган Гобәйдуллиннар кебек ислам дине галимнәре, тарихчылар, мәгърифәтчеләр дә эшләде.

Республикада фән 1917 ел Октябрнен соң да уңышлы үсте. Инде 1920нче еллар ахырына Татарстан үз Фәннәр академиясен төзүгә килеп җитте. Монда ТАССРның Халык Мәгариф Комиссариаты каршындагы Академик үзәк зур роль уйнады: фәнни тикшеренүләргә, гыйльми структуралар һәм җәмгыятьләр төзүгә,

монографиялар, дәрәслеклар, фәнни журналлар бастырып чыгару эшенә ул юнәлеш бирде, республикада фәнни кадрлар әзерләү өчен Мәскәү һәм Ленинградның танылган галимнәрен җәлеп итте.

Республиканың фәнни потенциалы шулкадәр зур һәм бетмәс-төкәнмәс бай иде ки, 1931 елда Академик үзәк бетерелгәннән соң күп фәнни учреждениеләр юк ителеп, фән тоталитар идеология тоткынына әверелгәч тә, Казан фәнни мәктәпләренең күпчелеге нәтиҗәле эшләвен давам итте, аларның абруе традицион рәвештә югары дәрәҗәдә калды. Бу хәл бигрәк тә Бөек Ватан сугышы елларында ачык чагылды – шушы елларда республика галимнәре, Казанга күчерелгән СССР Фәннәр академиясе белән тыгыз бәйләнештә эшләп, илнең оборона сәләтен ныгытуга бәя биреп бетергесез өлеш керттеләр. Биредә илнең шактый зур фәнни потенциалы тупланды, СССР Фәннәр академиясенең 33 фәнни учреждениесе, 2 мең чамасы хезмәткәре, 85 академик һәм мөхбир әгъзасы эшләде. 1945 елда Казанда СССР Фәннәр академиясе филиалы төзелде, республикада сәнәгатьнең яңа тармаклары үсә барды, бу исә югары белем бирүнең киңәюенә китерде.

Сугыштан соңгы елларда химия, физика, медицина, ветеринария фәннәре, хәрби-сәнәгать комплексына, авиация һәм медицина төзелешенә хезмәт күрсәтүче фәнни учреждениеләр кызу темплар белән үсте. Шушы уңышлыларда Александр һәм Борис Арбузовлар, Е.Завойский, Х.Мөштәри, Г.Камай, Г.Тумашев, К.Вәлиев, П.Кирпичников кебек зур галимнәр нәтиҗәле эшләделәр, инде эшләп килүче фәнни мәктәпләренең абруен күтәрүгә, яңа фәнни мәктәпләр барлыкка килүгә булышлык иттеләр. Әмма республикада фәнни эшкә юнәлеш бирүче фәнни үзәк булмавы еллар узу белән үзен һаман ныграк сиздерә башлады. Бу хәл фундаменталь фәннәренең дә, гамәли фәннәренең дә үсеш темпларында һәм колачында, фәнни алмашны максатчылы әзерләүдә чагылмый кала алмады.

Шуны гына әйтү дә җитә: XX гасырның 80нче еллар ахырына фәннең өстенлекле юнәлешләрен колачлау, галимнәр саны, академия институтлары, бигрәк тә гуманитар фәнни-тикшеренү институтлары саны, респу-

блика проблемаларына бәйле фундаменталь һәм гамәли фәнни тикшеренүләр даирәсе, әһәмиятле фәнни ачышлар буенча – Мәскәү, Ленинград, Новосибирск, Украина, Казахстан, Үзбәкстан, Белоруссиядән кала – Татарстан сигезенче урында иде инде. Болар барысы да СССРда алып барылган гомуми дәүләт сәясәте нәтиҗәсе булды – автономияле республикаларның хокуклары, союздаш республикаларныкы белән чагыштырганда, шактый кимрәк иде. Автономияләренең үз Фәннәр академиясен төзүгә дә хокукы юк иде. Татарстан үзенең дәүләт суверенитетын игълан иткәч кенә мөмкин булды бу.

ТФА төзелүнең тагын бер бик әһәмиятле һәм принципиаль мәсьәләсенә тукталмыйча ярамый. Ул елларда, оешу ягыннан безнең академиянең аерымлануы Татарстан фәнни мәктәпләренең йомыклануына китерәчәк, дип раслаучы скептиклар бар иде. Вакыт моның киресен раслады. Үзенең төзелгән көненнән башлап ТФА башка фәнни структуралар һәм илнең, дөньяның фәнни берлекләре белән актив, һәрьяклы конструктив хезмәттәшлек алып баруны үзенең генераль юнәлеше итеп билгеләде. Татарстан Фәннәр академиясе үзенең беренче килешүен Россия Фәннәр академиясе белән төзде. Аның белән мөнәсәбәтләрдә без электән дә, академияне төзү стадиясендә дә, аның шуннан соңгы эшчәнлегендә дә бик бай тәҗрибә тупладык. РФАнең киләчәктә дә безнең төп партнерыбыз һәм күпкырлы фәнни тикшеренүләр алып баруда үрнәк булып тора чагына ышанам.

Теләсә кайсы фәнни мәктәп, бигрәк тә Фәннәр академиясе кебек зур фәнни-оештыру структурасы кирәкле тәҗрибә җыйсын, абруй казансын һәм киң танылсын өчен шактый күп вакыт кирәк. Кайчак ул дистә елларга сузылырга мөмкин. Без ТФАнең җитлегеп ныгу процессын шактый кыскартуга, зур фәнни берләшмәләргә төзегәндә котылгысыз рәвештә барлыкка килә торган объектив һәм субъектив кыенлыкларны шактый тиз җиңүгә ирештек. Республикада фәннең традицион рәвештә югары дәрәҗәдә булуы һәм Татарстан дәүләт хакимияте органнарының даими, эшлекле, һәрьяклы ярдәм күрсәтүе ТФАнең нәтиҗәле һәм көйле эшләвенә нигезен тәшкил итте.

Бу хәл кирәкле ижади атмосфера тудырды, галимнәрнең фәнни-тикшеренү эшләре белән актив шөгыльләнүенә этәргеч бирде.

Яшәшенең ун елында Татарстан Фәннәр академиясе республика фәнни берлегенең лидерына әверелде. Биредә башкарыла торган киң колачлы фәнни тикшеренүләр берьюлы ике бурычны – Татарстанда фәннең иң яңа казанышлары дәрәжәсендә башкарыла, илебездә һәм чит илләрдә киң фәнни жәмәгатьчелек тарафыннан таныла торган фундаменталь фәннәргә үстерүгә һәм республиканың иң актуаль фәнни-техник, социаль-икътисади, гуманитар проблемаларын хәл итүгә юнәлдерелә.

Бу яктан алганда, Татарстан Фәннәр академиясенең әһәмияте бары тик фәнни-оештыру учреждениесе кысаларына гына сыймый башлады. Ул, үзенә академик тикшеренүләренең югары сыйфатлы булуы өчен генә җавап бирү белән чикләнмичә, фәннең тармак секторларында, вузларда, производствода гамәли тикшеренүләргә координацияләү үзгә вазыйфаларын үти, ведомствоара интеграция һәм кооперацияләү өчен җавап бирә, Татарстанда югары белем бирүгә үстерүгә уңай йогынты ясый. Тулы ышаныч белән әйтсәң мөмкин – бүгенге көндә Россиядә, РФАның кала, шулкадәр күпкырлы эш алып баручы башка шундый югары фәнни-координация үзгә юк. РФАның шул рәвешле эшләвен тормыш, Татарстанда дәүләт һәм жәмгыять алгарышы өчен республиканың фәнни потенциалын тулы һәм нәтиҗәле файдалану ихтыяҗы үзгә таләп итә.

Татарстан Фәннәр академиясе төзелгәннән бирле аның сафлары даими рәвештә тулылана, оештыру структурасы камилләшә бара. Хәзерге вакытта аның составында 35 хакыйкый әгъза, 65 мөхбир әгъза, 10 шәрәфле әгъза бар. Татарстан Фәннәр академиясендә гуманитар, биология, медицина, авыл хуҗалыгы, социаль-икътисади һәм хокук фәннәре галимнәрен, математика, механика, машина белеме, физика, химия, энергетика галимнәрен, Җир турындагы фән вәкилләрен берләштерүче жиде бүлек бар. РФАда Татар энциклопедиясе; Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият, сәнгать институты; Социаль-икътисади һәм хокук фәннәре институты; Табигать

малары экологиясе институты; «Прометей» эксперименталь эстетика институты төзелде. Академия карамагына Информатика проблемалары институты күчте. Татарстан Фәннәр академиясе күзәтчелегендә күп кенә зур фәнни үзәкләр, фәнни-тикшеренү лабораторияләре, фәнни-тикшеренү институтлары, югары уку йортлары эшли. РФА президиумы каршында һәм бүлекләрдә табигать һәм иҗтимагый фәннәргә бик әһәмиятле проблемалары буенча 38 гыйльми совет эшләп килә.

Республикада башкарыла торган киң колачлы эшгә гомумиләштереп, шуны аеруча асызлап күрсәтергә теләм: безнең галимнәр күп кенә фәнни юнәлешләрдә бөтен дөньяда танылдылар. Химиклар, физиклар, математиклар, биологларның, механика галимнәренең Татарстан Фәннәр академиясендә РФА һәм РФА хакыйкый әгъзасы А.Коновалов җитәкчелегендәге РФАның Казан фәнни үзгә белән тыгыз бердәмлектә алып барыла торган фундаменталь тикшеренүләргә илебездә һәм чит илләрдә традицион рәвештә зур фәнни яңгыраш таба, дөньяның иң зур фәнни үзәкләргә иҗтибарын җәлеп итмичә калмый. Шунысы әһәмиятле, әлегә тикшеренүләргә перспективалары гадәттән тыш киң. Татарстанда фундаменталь табигать һәм техник фәннәргә XXI гасырда да нәтиҗәле һәм эчтәлекле үсчәген ышаныч белән әйтсәң мөмкин.

Гамәли характердагы тикшеренүләргә башкару Татарстан Фәннәр академиясе эшчәнлегендә әһәмиятле юнәлеш булып тора. Әлегә тикшеренүләр республиканың икътисади куәтнең үстерүгә, халыкның тормыш хәлен яхшыртуга булышлык итүгә күздә тотала. Шуны уңайдан галимнәребезнең республика икътисадының бюджетын төзүгә төп тармакларында – нефть һәм нефть химиясе сәнәгатендә ресурсларны бәрәкәтле сарыф итү мөмкинлегенә бирүгә технологияләргә булдыруда ирешкән казанышларын күрсәтеп узуга урынлы булып. РФАда, Кама елгасы аркылы салына торган күпернең тимер-бетон терәкләргә ныклыгына анализ ясау өчен оригиналь ысуллар һәм гамәли программалар пакеты тәкдим ителде. Галимнәр Татарстанның агросәнәгать комплексын интенсивлаштыруга, республиканың

керттеләр, һәм бу дәвам иттерелә. Республика терлекчелегендә югары нәтижәле азык өстәмәләрен сәнәгать күләмендә житештерү жайга салынды, терлекләрдә йогышлы авыруларны кисәтү өчен күптөрле вакциналар эшләнә. Татарстан галимнәре энергияне бәрәкәтле сарыф итү технологияләрен үзләштерү, Татарстанның сәнәгать һәм агросәнәгать комплексларында энергия чыгымнарын киметү, аны нәтижәсез файдалануны бетерү мәсьәләләре белән актив шөгыльләнәләр, уңышларга ирешәләр. Татарстанның медицина галимнәре сәламәтлек саклауны үстерүгә гадәттәгечә зур өлеш кертәләр. Республикада медицинаның бик әһәмиятле юнәлешләрендә, бигрәк тә йогышлы авыруларны кисәтү һәм дөвалау, югары нәтижәле яңа дарулар, препаратлар табу, аналарны һәм балаларны саклау буенча эшлекле чаралар күрелә.

Ун ел дәвамында академия галимнәре, аның институтлары һәм бүлекчәләре башкарган фәнни эзләнүләр колачы шактый киң. Традицион тема һәм проблемаларны үстерә барып, алар бер үк вакытта, бигрәк тә дисциплинаар тикшеренүләрдә, күп кенә яңа юнәлешләр ачтылар. Нәкъ менә шушы күпкырлы, киң, үзара бердәм эш итү бүген Татарстанда фәннең нәтижәле үсүенә китерә, аның өчен киләчәккә зур перспективалар ача.

Татарстан Фәннәр академиясендә гуманитар тикшеренүләргә зур игътибар бирелә. Күп кенә объектив сәбәпләр буенча белемнең бу өлкәсә тамырдан яңа фәнни бәйләмәләр бирүне, татар халкы һәм Татарстан Республикасы тарихына, аның тармакларының барлык якларына һәрьяклы, тирән анализ ясауны, вакыйгаларны идеологик бозып һәм берьяклы аңлатуның бетерелүен таләп итте. Без гуманитар фәннәр парадигмасы һәм методологиясенң үзләрен алмаштыруның бик әһәмиятле һәм катлаулы этабын үтәргә тиеш булдық. Экстенсив тикшеренүләргә тирәнтен өйрәнү алмаштырды, яна ысуллар һәм концепцияләр, теоретик модельләр актив рәвештә гамәлгә кертелде. Болар барысы да, һичшиксез, үзенең үткәнненә һәм бүгенгесенә, күп гасырлык уникаль мәдәниятенә Татарстан жәмгыятең мөнәсәбәтен үзгәртте, Татарстанда реформалар үткәру һәм аны үстерүнең

тарихи, хокукый һәм дәүләти-хокукый аспекта-рын фәнни нигезләү мөмкинлегә бирде.

Гуманитар фәннәр өлкәсендә эшләүче галимнәренң Татарстанда, Россиядә, тулаем дөньяда зур фәнни, ижтимагый-сәяси яңгыраш тапкан аеруча әһәмиятле казанышлары арасында барыннан да элек берсен — Казанга нигез салыну датасын билгеләүне атап узам. Шушы ачышның дөнья күләмендәгә зур ачыш икәнлегә һәм аның дәүләти әһәмияткә ия булуы Россия һәм Татарстан Президентлары Указларында ассызыклап күрсәтелде.

В.В.Путин һәм М.Ш.Шәймиев 2005 елда Казанның меңьеллык юбилеен бәйрәм итү дәүләт комиссиясенә житәкчелек итәләр. Һич арттырусыз шуны әйтә алам: бу вакыйга Татарстанның да, гаять зур сәнәгать, сәяси, фәнни һәм мәдәни үзәк буларак Казанның да абруен тану дәлиле булып тора.

«Татар энциклопедик сүзлегә»нең дөнья күрүе республикабызның тарихын фәнни төшенүдә мөһим этап булып тора. Бик әһәмиятле мәгълүматлар жыелмасын тәшкит иткән шушы сүзлек республиканың күпкырлы рухи һәм матди тормышын чагылдыра, XXI гасыр башына безнең фән һәм жәмгыятебез үсешенә мәгълүм бер күләмдә йомгак ясый.

Федерализм проблемаларын хәл итүгә саллы, конструктив өлеш кертүне Татарстан галимнәренең — политологлар, философлар, социологлар, икътисадчыларның әһәмиятле казанышлары исәбенә кертәргә кирәк. Республикада шушы өлкәдә алып барыла торган фәнни тикшеренүләр Татарстан һәм Россия Федерациясен сәяси, икътисади һәм социаль-мәдәни үстерүнең иң көнүзәк мәсьәләләренә җавап бирү мөмкинлеген тудыра, федератив мөнәсәбәтләргә тарихи һәм бүгенгә чынбарлыкка тулы җавап бирерлек итеп камилләштерү һәм тирәнәйтү юлларын тәкъдим итә.

Тулаем алганда, республикада шактый кыска вакыт эчендә Татарстанның омтылышлы дәүләти үсешендә күп яктан төп фактор булып әверелгән фәндә дә, чынлыкта белемнең барлык өлкәләрен колачлаучы фундаменталь һәм гамәли тикшеренүләргә киңәйтүдә дә зур ыргылыш ясалды. ТФА эшчәнлегенең ун елында без республиканың барлык фәнни потенциалын, традицион Казан фәнни мәктәпләрен алга таба

үстерү, яңаларын булдыру, демократик, икътисади һәм мәдәни яктан үскән Татарстанны төзү идеясенә буйсындыруга ирештек. Шуны өстәп әйтергә кирәк, ТФАндә фәнни юнәлешләр саны ел саен арта бара. Бу исә Татарстан фәне үзенә яңа идеяләр, югары һәм заманча технологияләр тудыра торган ижади интеллектуаль куәтен саклап кала һәм үстерә бара дигән сүз.

Россия, БДБ илләре, ерак чит ил фәнни учреждениеләре белән элемтәләргә ныгыту Татарстан Фәннәр академиясенә матур традициясенә әверелде. Төбәк һәм дөнья фәнни үзәкләре белән һәрвакытлы һәм тыгыз хезмәттәшлек итү безнең өстенлекле бурычыбыз булып тора. Татарстан Фәннәр академиясе житәкчеләгә фәннең бердәмлегә һәм аерым фәнни мәктәпләргә йомыклануына юл куймау принцибыннан чыгып эш итә. ТФА Россия Фәннәр академиясе, Россиянең күп кенә тармак академияләре һәм фәнни-тикшеренү институтлары белән актив хезмәттәшлек итә. Без Казахстан, Украина, Белоруссия, Үзбәкстан, Азәрбайжан, Башкортстан, Чувашстан, Саха (Якутия) фәннәр академияләре, Төркия, Франция фәнни-тикшеренү үзәкләре белән фәнни хезмәттәшлек турында 20 килешү һәм 5 шартнамә төзедек. Безнең академия галимнәре Европа, Америка, Азиянең 40тан артык ил галимнәре һәм белгечләре белән даими һәм тыгыз элемтәдә тора. Болар барысы да, һичшиксез, республика фәненең дөнья фәненә тоташуына булышлык итә, Татарстанның традицион фәнни мәктәпләргә үстерү, киләчәк заман инде бүген үк таләп итә торган яңа проблемалар буенча интенсив фәнни эзләнүләргә киңәйтүнең әһәмиятле һәм зарури факторы булып тора.

Узган ун ел дәвамында Татарстан Фәннәр академиясендә фәнни берләшмәбезнең оештырылу формаларын киңәйтү буенча актив эзләнүләр алып барылды. Беренче чиратта бу фәннең житештерү өлкәсе белән бәйләнешен ныгыту зарурлыгынан килеп чыга. Әлмәт шәһәрендә ТФАнең Көнъяк-көнчыгыш төбәк үзәгә нәкъ менә шул максатны күздә тотып оештырылды. Татарстанның шушы бик зур сәнәгать төбәгендә нефть чыгару, нефть эшкәртү һәм нефть химиясе, машина төзелеше, авыл хужалыгы һәм экология өлкәсендә актив фәнни-тикшеренү эшләре алып барыла. Ака-

демиябез эшчәнлегенең шушы формасы зур перспективага ия булып тора дип уйлыйм.

ТФАнең Ульяновск төбәк бүлеген оештыру турындагы оригиналь карар – Татарстан Фәннәр академиясе тормышындагы мөһим вакыйга. Ульяновск өлкәсенә фәнни жәмәгәтчеләгә инициативасы буенча, өлкә губернаторы һәм Татарстан Президентының актив булышлыгы белән башкарылган бу гамәл, Россиянең бердәм фәнни яссылыгы концепциясенә нигезләнеп, икътисад, фән, мәгариф, мәдәният өлкәсендәге актуаль проблемаларны тизрәк хәл итү, биредә яшәүче халыкларның гармонияле үсешенә уңай шартлар тудыру өчен ике күрше төбәкнең фәнни-техник потенциалы тармакларын берләштерү һәм аны нәтижәле файдалануга юнәлдерелгән.

Яшь фәнни алмаш әзерләү, фәнни кадрларның давамчанлыгын тәмин итү республика фәнни бергәлегә өчен бик әһәмиятле бурыч булып тора. Бу – бик электән килә торган, бер үк вакытта мәңгә яңа проблема. Күп кенә кыенлыкларга карамастан, без галимнәргә аспирантура һәм докторантура аша әзерләүнең традицион формаларын саклап калуга ирештек. ТФА институтларында һәм бүлекләрендә аспирантлар санының ел саен үсә баруы – өметле күренеш. Хәзер алар – 250 кеше. Шулай да яшьләрне фәнгә жәлеп итүдә активрак чаралар күрергә, аларның сәләтен һәм профессиональ белемен тормышта файдалану өчен шартлар тудырырга кирәк. Бу исә безнең академиянең һәр эгъзасы даими кайгыртучанлыгында булырга тиеш. Яшь галимнәр – безнең киләчәгебез, яна меңеллыкка республикада фәннең традицияләрен алар давам итәчәк.

Татарстан Фәннәр академиясе алдында зур планнар һәм бурычлар тора. Аларның тормышка ашачагына ышанам. Фундаменталь фәннең югары дәрәжәдә булуы, республикада күптөрле, күпкырлы белемнәргә тирән тамыр жәйгән хәлдә гадәттәгечә уңышлы үсүе, дәүләт һәм житештерү структураларының Россиядә һәм бөтен дөньяда көндәшлеккә сәләтле фәнни эшләнмәләр барлыкка килү белән кызыксынып эш итүе, матди-техник базаның ныгый баруы менә шундый оптимизм өчен нигез бирә. Татарстан фәне XXI гасырга ышанычлы керә.

ТАТАРСТАН ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ ТӨЗЕЛҮ ТАРИХЫННАН

Мирфатыйх Зәкиев

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИ улы ЗӘКИЕВ – танылган тел галиме, филология фәннәре докторы, профессор, академик. Татар теленең синтаксисы, татар халкының һәм теленең тарихы, тел сәясәте һ.б. мәсьәләләргә багышланган 600дән артык басылган хезмәт, шулардан 40ка яқын дәрәслек һәм монографияләр авторы.

Хәзерге көндә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлегә мөдире.

Зәкиев М.З. Из истории создания Академии наук Татарстана.

Созданная на базе Института языка, литературы и истории Академия наук Республики Татарстан прератилась за 20 лет своей деятельности во авторитетную многоотраслевую научную организацию.

Урта Идел тирәләрендә тарих-филология һәм төгәл фәннәр буенча гыйльми тикшеренү эшләре Казанда 1804 елда ачылган император университетында башланган. 1828 елда бу университетта “восточный разряд” дигән бүлектә жирле халыкларның теле, тарихы, әдәбияты һәм сәнгате системалы рәвештә өйрәнелгән. Көнчыгышны өйрәнү уңышлы алып барылган бүлек Россиянең башкаласында булырга тиеш дигән фикергә таянып, 1855 елда бу разрядны Санкт-Петербург университетына күчәргәннәр. Ләкин эш тукталмаган. Казан университетының археология, тарих һәм этнография жәмгыяте тирәсендә тупланган галимнәр С.М. Шпилеский, В.В. Радлов, Ш. Мәржани, К. Насыри, Г. Әхмәров, Н.Ф. Катанов һ.б. жирле халыкның гуманитар проблемаларын өйрәнү һәм чишүне шактый уңышлы дәвам иткәннәр.

Рус фәненең 1725 елда ук оештырылган Фәннәр академиясе тарафыннан житәкләнүен белеп торган татар зыялылары, безнең халык өчен дә фәннәр академиясе булдыру турында хыялланганнар.

Беренче мөмкинлек туу белән үк, ягъни 1921 елда, Татарстанның мәгариф министрлыгы каршында татар галимнәре Академик Үзәк оештырганнар. Бу үзәк тирәсенә тупланган галимнәр бик актив фәнни-тикшерү эшләре алып барганнар, “Вестник научного общества татароведения”, “Татарстан” кебек журналлар, монографияләр, дәрәслекләр һәм методик кулланмалар чыгара алганнар.

1929 елда Татарстан Республикасы житәкчеләре Татар фәнни-тикшерү институтын төзү идеясен күтәргәннәр, ләкин бу фикерне ун елдан соң гына тормышка ашыра алганнар. Башта ул Татарстан совнаркомы каршындагы тел, әдәбият фәнни-тикшерү институты дип аталган, 1941 елның февраленнән Татар тел, әдәбият һәм тарих институты (ТӘҺТИ) итеп үзгәртелгән.

1946 елдан ТӘҺТИ СССР Фәннәр Академиясенең Казан филиалына буйсындырылган, ә СССР таркалгач, ул Россия Фәннәр академиясенә каратылган.

Татарстан житәкчеләре һәм галимнәре бер вакытта да ТӘҺТИ оешуны республикада гуманитар фәннәргә үстерүнең соңгы чиге итеп карамадылар.

Совет чорында барлык союздаш республикалар галимнәрен үз академияләре тирәсенә тупладылар. Аларны күреп, татар зыялылары Татарстанда фәннәр академиясе булмаудан үзләрен кимсетелгән дип санап килделәр, чөнки Татарстанда барлык фәннәргә дә үсешкә кайбер союздаш республикалардан югарырак иде.

1985 елда партиянең чираттан тыш XIX Бөтенсоюз конференциясе чакырылды. Анда ижтимагый тормышның барлык өлкәләрендә дә үзгәртеп кору эшен башлау хакында, аңа өстәп “Милли мөнәсәбәтләр турында” махсус карарлар кабул ителде. Карарның соңгысында бердәм совет халкын төзү стратегиясе барлык милләтләрне дә саклау һәм үстерү сәясәте белән алмаштырылды.

Шул чордагы гадәт буенча, XIX Бөтенсоюз партия конференциясе материаллары һәр республикадагы партия оешмаларында, Министрлар советларында һәм Югары Совет президиумы утырышларында кабат-кабат өйрәнелде, тикшерелде. Һәр тикшерү барышында тормышның барлык өлкәләрендә үзгәртеп корулар башлауны бер тавыштан яклап чыктылар. КПССның Татарстан өлкә комитетында (Беренче секретарь ул чакта Гомәр Исмәгыйль улы Усманов иде), Министрлар советында (рәисе Минтимер Шәрип улы Шәймиев иде) һәм Югары Советта (президиум рәисе Әнвәр Бәдретдин улы Баһаутдинов иде) Татарстанны автономия статусыннан союздаш республика итеп үзгәртү турында тәкъдимнәр кабул ителде. Күп үзгәрешләр белән бергә, Татарстан Совет Социалистик республикасында да Фәннәр Академиясе төзү идеясе күтәрелде. Татарстан Югары Советы рәисе һәм Казан дәүләт педагогия институты ректоры буларак, бу мәсьәләне яклап миңа да чыгыш ясарга туры килде. Ул вакытта Татарстан ФАсен төзү идеясе минем биографияне үзгәрттер дип мин күз алдыма да китермәдем.

Бу чорда Татарстан өлкә комитетының пропаганда буенча секретаре булып Рәис Кыям улы Беляев эшли иде. Ул шул ук 1985 елда Татарстан статусын үзгәртүгә бәйле рәвештә Республикада мөстәкыйль фәннәр академиясен төзү эшен башлап та жибәрде.

(РСФСР һәм СССР күләмендә беренче урынга чыккан Казан пединституты ректоры вазыйфаларын Р.Г. Йосыповка тапшырып ТӘҺТИ директоры булып эшли башлау турында элегрәк язган идем. – “Фән һәм Тел”, 2010, 1нче сан).

ТӘҺТИне киңәйтү яшәп килгән бүлекләргә икегә бүлү, яңаларын әкрәнләп төзеп бару юлы белән тормышка ашырылды. Бу эш директор тарафыннан иң элек Татарстан житәкчеләре белән килештерелде, аннан соң СССР ФАндәге тиешле бүлемнәренң житәкче академиклары белән бергәләп ахырына житкерелде. Шул юл белән ТӘҺТИдәге бүлекләр икегә бүленде: тел белеме бүлеге – тел белеме һәм лексикология-лексикография бүлекләренә, әдәбият белеме бүлеге – әдәбият белеме һәм кулъязмалар-текстология бүлекләренә, археология һәм этнография бүлеге шулай ук икегә бүленде, яңа

бүлекләр – тарих һәм мәдәният истәлекләре, икътисад, татар энциклопедиясе, халкыбызның гуманитар мирасын өйрәнү бүлекләре өстәлдә. Болар өчен СССР ФАннән 100дән артык штат берәмлекләре алынды. Менә шул яңа бүлекләр әкрәнләп мөстәкыйль институтлар дәрәжәсенә күтәрелергә тиешләр иде.

Иң элек **икътисад бүлеге** булдырылды. 1988 ел башында СССР ФАнең икътисад бүлеге Татарстанда мондый институтның булмавына игътибар итте. Казан филиалы рәисе В.Е. Алемасов, мине үз янына чакырып, шундый институтны ничек төзибез дип киңәште. Институт дәрәжәсенә үскәнче, ул бүлек буларак эшләргә тиеш иде, аны мин ТӘҺТИ составында булырга тиеш дип исбатладым. Минем бу тәкъдим белән өлкә комитетында да килештеләр. Тиздән безгә 1988 елның 11нче августында Вице-президент В.А. Котельников тарафыннан имзаланган документ килде: ТӘҺТИгә, икътисад бүлеге оештыру өчен, 15 штат берәмлеге һәм 36 меңлек финанс бүлеп бирергә диелгән иде.

Татарстан ФА төзелгәч, ТӘҺТИдән иң элек шушы бүлек мөстәкыйль институт булып аерылып чыкты, аңа хокук фәне буенча да белгечләр өстәлдә. Директор хезмәтен башкаручы итеп башта Ә.З. Гыйльманов билгеләнгән иде, сонрак ул урынга Ф.Г. Хәмидуллин сайланды.

Институтта **рухи мирасны өйрәнү бүлеге**н дә булдыру идеясе күптән йөри иде. Ләкин кулъязмалар һәм текстология бүлеге шул эш белән шөгыльләнә дип, бу эш һаман соңга калдырылып килде. Шулай да татарның кайбер шәхесләрен аклау һәм, акланганнын төрле яклап һәм төрле оешмаларда өйрәнү максатын күз алдында тотып, составына ТӘҺТИ хезмәткәрләрен дә, Казандагы вузлар укытучыларын да, язучыларны да, сәнгать белгечләрен дә, журналист һәм тарихчыларны да кертеп, республика күләмендә эшләрлек бер комиссия төзү кирәк дигән нәтижәгә киленде. Шундый комиссияне 18 кешедән төзү турындагы приказга 1987 елның 10нчы ноябрәндә кул куйдым, аның житәкче итеп Ф.М. Мусин билгеләнде.

Бу рухи мирас комиссиясе 1989 елның 1нче мартында республика күләмендәге бер жыелышта Гаяз Исхакыйны аклау һәм әсәрләрен бастырып чыгару мәсьәләсе каралды. Каршылар күп булса да, бу мәсьәлә уңай хәл ителде. Рухи

мирас комиссиясенен зур жинүе иде бу. Шунан соң ТӘһТИдә үзенен айлык журналы булган Рухи мирас бүлеген оештыру реаль юлга басты. Ләкин Ф.М. Мусин, М.Х. Хәсәнов янына йөрәп, бу бүлекне ТӘһТИдә түгел, ә үзен аерым фонд итеп оештыруга рәхсәт алды. М.Х.Хәсәнов сорауы буенча, ТӘһТИ бу эшкә каршы килмәде. Шулай итеп республикада мәстәкыйль “Мирас” дигән республика фонды оешты, ләкин ул рухи мирасны өйрәнүне үз өстенә ала алмады, бу эш ТӘһТИдә калды. Мирас фонды “Мирас” журналын чыгару белән чикләнде. Ф.М. Мусин үзенен ярдәмчәсе итеп М.Ж. Сәхәповны алган иде. Соңгысы, Мусинның үзен үк бу эштән куып, “Мирас” журналына үзе хужа булып калды һәм аны 2010 елда бөтенләй ябылуга дучар итте.

Хәзерге көндә рухи мирасны өйрәнә торган оешма буларак, ТӘһТИ “Мирас” журналын тергезеп үзенә алырга тырышырга тиеш.

Тарихи һәм мәдәни һәйкәлләр бүлеген төзү. 1987 елда Татарстан партия өлкә комитетында РСФСР Министрлар кабинетының “Россиянең тарихи һәм мәдәни мирасы жыелмасын” бастырып чыгару турындагы карары тикшерелде. Бу карарда да һәм өлкә комитетның бу утырышы карарында да Татарстан һәйкәлләре жыелмасын эзерләп чыгару зур бурыч итеп куелган иде. Мин, ТӘһТИнең директоры буларак, бу бурычны безнең институт үз өстенә алырга мөмкин дигән белдерү ясадым. Өлкә комитетының бүлек мөдире Ә.С. Миндубаев та, республиканың мәдәният министры М.М. Таишев та бу фикер белән килештеләр. Министрлар советы рәисенен беренче урынбасары М.Х. Хәсәновка да бу фикерне җиткердек. Министрлар Советы рәисе М.Ш. Шәймиев белән киңәшкәч, М.Х. Хәсәнов ТӘһТИдә шундый бүлек төзү турында Министрлар советының карары проектын язуны безгә тапшырды. Эзер булгач, бу карарга 1987 елның 22нче декабрендә М.Ш. Шәймиев кул куйды. Карар “ТӘһТИнең мондый бүлек төзү турындагы тәкъдимен исәпкә алып...” дип башланып китә. Шушы ук карарда һәйкәлләр турындагы җыентыкның редколлегия рәисе итеп М.Х. Хәсәнов, аның урынбасарлары итеп М.М. Таишев һәм М.З. Зәкиев билгеләнде.

Менә шушы карарга нигезләнеп, ТӘһТИ составында 1990 елның 2нче гыйнварында “Тарихи һәм мәдәни һәйкәлләр жыелмасы бүлеге”

төзелде. Бу бүлекне төзүгә СССР ФАсе каршылык күрсәтмәде, чөнки бүлекне финанслау өчен акчаны Татарстан Министрлар кабинеты бүлеп бирә торды.

1997 елның 2нче июнендә ТӘһТИ приказы белән бу бүлек тарих институтына күчерелде.

Татар энциклопедиясе бүлеген төзү. Татар энциклопедиясен төзү мәсьәләләре белән миңа КГПИ ректоры булып эшләгәндә үк шөгыльләнүгә туры килгән иде. Шул чорда доцент Рифгат Шакиржан улы Таһиров миңа татар тарихчыларыннан энциклопедия төзү төркемен төзүгә тәкъдим иткән иде. Ләкин Татарстан Өлкә комитеты бу инициативаны хупламады.

ТӘһТИ директоры булып эшли башлагач, энциклопедия төркемен һәм бүлеген төзү буенча Татарстан җитәкчеләреннән рәхсәт алу бик җиңел эш булып чыкты. Бу мәсьәләне СССР ФА каршында куйгач, миңа академия системасында андый төркемнәр гомумән юк, Үзәк Комитет рәхсәте булса гына андый штатларны ясый алабыз диделәр. Үзәк комитеттагы сөйләшүләр дә нәтиҗә бирмәде, бу эш союздаш республикаларга гына рәхсәт ителгән дип аңлаттылар. Татарстан Өлкә комитетыннан сорау кәгазе алып баргач та, Үзәк комитетта “Татарстанга рәхсәт бирсәк, барлык автономик республикалар бу эшне кузгатачлар” дип, рәхсәт бирүдән баш тарттылар.

Күп сөйләшүләрдән соң, М.Х.Хәсәнов миңа ТӘһТИдә эре предприятиеләр хисабына эшләрлек энциклопедия бүлеге ачарга рәхсәт бирде, мондый бүлекне ачу турында Татарстан Министрлар советы карары проектын язарга кушты. Ниһаять, 1989 елның 6нчы октябрендә Министрлар советы рәисе М.Ш.Шәймиев 339 нчы карарга кул куйды. Монда да карар ТӘһТИ тәкъдире белән кабул ителә дип язылган иде. Анда КДУ да, Нәшрият, полиграфия һәм китап сату дәүләт комитеты да катнашырга тиеш диделгән иде.

Шушы карарга нигезләнеп, миңа эре предприятиеләр җитәкчеләре белән күрешеп, алардан энциклопедия төзүгә финанс алырга туры килде. Ниһаять, 1990 ел башында энциклопедия бүлеге ТӘһТИдә рәсми ачылды, башта анда 16 хезмәткәр эшли башлаган иде, аның саны ел саен арта барды. 1992 елның 2нче февралендә бүлек Татарстан ФА юрисдикциясенә күчә-

релде, 1994 елда М.Х. Хәсәнов аны мәстәкыйль институтка әйләндерде. Бу – икътисад институтыннан кала ТӘһТИдән аерылып чыккан икенче институт булды.

ТӘһТИ базасында **Тарих институтын төзү** мәсьәләсе 1980нче еллар ахырында ук күтәрелгән иде, нәкъ шуны күз алдында тотып, ТӘһТИдәге тарих бүлекләре киңәйтелә тордылар, 1986 елда мин институтка килгәндә ТӘһТИ коллективы 133 хезмәткәрдән тора иде, 1991 елда, ягъни Татарстан ФА төзү алдыннан, бу сан 245кә житте. Үзәбездә Милли гуманитар фәннәр академиясен төзү өчен бу сан житәрлек дип табылды.

1987 елда Р.К.Беляев өлкә комитетынан киткәч, Татарстан ФАн төзү эше белән Министрлар Советы рәисенә беренче урынбасары М.Х. Хәсәнов шөгыйльләнә башлады. Ул чагында, ТӘһТИ базасына нигезләп, Татарстанда гуманитар юнәлештәге ФА төзү турында сүз алып барыла иде. Башка барлык фәннәр вузлар һәм СССР ФАнәң Казан филиалы тарафыннан югары дәрәжәдә житәкләнә иде, халкыбызның гуманитар проблемалары белән генә без үзәбез шөгыйльләнергә тиеш идек.

Татарстан Республикасы суверенлыгы турында Декларация кабул ителгәч, Татарстан Республикасы Милли гуманитар фәннәр академиясен төзү мәсьәләләре белән шөгыйльләну реаль юлга басты.

Мәгълүм булганча, 1990 елның 30нчы августында Татарстан Совет Социалистик Республикасы Югары Советы Рәисе М.Ш. Шәймиев дәүләт суверенлыгы турында декларациягә кул куйды. Анда болай язылган иде: Татарстан Автономияле Совет Социалистик республикасы... Татарстанның дәүләт суверенлыгын тантаналы рәвештә игълан итә һәм аны Татарстан Совет Социалистик Республикасы – **Татарстан Республикасы** итеп үзгәртә.

Бу декларация игълан ителгәч, ТӘһТИ галимнәре Татарстан Республикасының Милли гуманитар фәннәр академиясен төзү мәсьәләсен тагын да ышанычлырак итеп күтәреп чыктылар, мондый академия Татарстан суверенлыгын дөньяга таныта торган бер оешма булчак дип ышандырырга тырыштылар.

1990 елның 4нче декабрәдә М.Х. Хәсәнов Министрлар Советына Татарстандагы танылган галимнәргә жыйды һәм Татарстанда ФА

төзү концепциясен тикшерүне оештырды. Гуманитар академияне оештыру концепциясе нигездә кабул ителде. Ләкин шунда ук галимнәр М.Х. Хәсәновның Татарстан Югары Советы рәисе М.Ш. Шәймиевкә мөрәжәгать белән баруын үтенделәр. (Ул чагында бөтен мәсьәләне хәл итү үзәге Югары Совет иде). Татарстан Совет Социалистик республикасы фәнне үстерү ягыннан элекке союздаш республикалардан калышмый, бездә дә тулы академия, ягъни барлык фәннәргә дә эченә алган ФАн төзү табигый булыр дип исбатларга куштылар.

1991 елның 3нче гыйнварында М.Х. Хәсәнов, СССР ФАнәң Казан филиалы, вуз һәм төрле юнәлештәге фәнни-тикшерену институтларының күренекле галимнәрен жыеп, Татарстанда да барлык фәннәргә дә эченә алган тулы юнәлешле ФА төзеләчәк дип белдерде. Шушында ук ФАн төзү концепциясе тикшерелде. Академияне төзү өчен иң элек академик-оештыручыларны билгеләргә кирәк дигән фикергә киленде, аларны билгеләүнең төрле алымнары тәкъдим ителде. ФАн төзүне оештыру комитеты да шушында игълан ителде.

Оештыру комитеты, М.Х. Хәсәнов житәкчелегәндә СССР ФАнәң Казан филиалы конференц-залында күп мәртәбәләр жыелып, академик-оештыручыларны сайлау юлларын һәм оештыручыларның академияне төзү ысулларын тикшерде.

1991 елның 15нче августында ТР Президенты М.Ш. Шәймиев ФАн төзү буенча оештыру комитетын үзенә чакырды, академик-оештыручыларны сайлауның ысуллары белән танышты, аларның составын тизрәк билгеләүне таләп итте. Башкортстанда ФАн төзү юлы, ягъни иң элек СССРдагы иң танылган галимнәргә Башкортстанның шәрәфле академиклары итеп билгеләп, шулардан БР ФА составын сайлау юлы бездә кабул ителмәде. Бездә академик-оештыручыларны сайлау юллары, М.Ш. Шәймиев тәкъдиме белән, жентекләп тикшерелде.

Президенттагы киңәшмә тәкъдиме буенча, М.Х. Хәсәнов август аеның икенче яртысында төрле фәннәр докторларын жыеп, яшерен тавыш бирү юлы белән, академик-оештыручыларны билгеләү белән мәшгуль булды.

Моның белән генә чикләнмичә, Хәсәнов академик-оештыручыларны СССР Югары ат-

тестация комиссиясе төзегән яклау советларын-
да да сайлау үткәрде. Академик-оештыручылар
кандидатлары академик институтлар, югары
уку йортлары һәм тармак фәнни тикшеренү ин-
ститутлары советларында да каралды, аларның
рәсми тәкъдимнәре алынды. Шуннан соң гына
1991 елның 30нчы сентябрдә ТР Президенты
М.Ш. Шәймиев Татарстан Республикасы Фәннәр
академиясен төзү турында указга кул куйды.

**Татарстан Республикасы Фәннәр
академиясен төзү турында Татарстан
Республикасы Президенты указы**

Республика фундаменталь фәннәр үсе-
шенең югары дәрәжәсен тәмин итү,
боларның материал һәм рухи мәдәниятнең,
халык хуҗалыгының актуаль проблемала-
рын хәл итүдә, фәнни-тикшеренү эшләр
координацияләүдә ролен күтәрү максатла-
рыннан чыгып, карар бирәм:

1. Татарстан Республикасы Фәннәр ака-
демиясен оештыру комитетының, СССР
ФА Казан фәнни үзәге Президиумының, юга-
ры уку йортлары ректорлары Советының
һәм тармак фәнни-тикшеренү институтла-
ры директорлары советының Татарстан
Республикасы Фәннәр академиясен төзү ту-
рындагы тәкъдимен кабул итәргә.

Татарстан Республикасы Фәннәр акаде-
миясе югары уку йортларының, академик һәм
тармак фәнни-тикшеренү институтлары-
ның фәнни потенциалы базасында төзелә дип
билгеләргә.

2. Татарстан ФА академик-оештыручы-
ларның Советын түбәндәге составта расларга:

Вәлиев К.Ә. – СССР ФА академигы. СССР
ФА Казан фәнни үзәгеннән тәкъдим ителде.

Дегтярев Г.Л. – техник фәннәр докторы,
профессор, Казан авиация институты ректо-
ры. Казан авиация институты Гыйльми сове-
тыннан тәкъдим ителде.

Дьяконов С.Г. – техник фәннәр докторы,
профессор, “Химик технология аппаратлары
һәм процесслары” кафедрасы мөдире, Казан
химия-технология институты ректоры.
Казан химия-технология институты Гыйльми
советыннан тәкъдим ителде.

Зәкиев М.З. – филология фәннәре док-
торы, профессор, СССР ФАнең Г.Ибраһимов

исем. Тел, әдәбият һәм тарих институты ди-
ректоры. Шушы институтның Гыйльми сове-
тыннан һәм СССР ФА Казан фәнни үзәгенң
Президиумыннан тәкъдим ителде.

Идрисов Г.И. – ветеринария фәннәре док-
торы, профессор, Казан ветеринария институ-
ты ректоры. Ветеринария һәм асыл хуҗалыгы
институтларының берләштерелгән Гыйльми
советларыннан, шулай ук Бөтенсоюз ветери-
нария гыйльми тикшеренү институтының,
“Нива Татарстана” оешмасының Гыйльми со-
ветларыннан тәкъдим ителде.

Коновалов А.И. – СССР ФАнең мөхбир-
әгъзасы, СССР ФАнең органик һәм физик хи-
мия институты директоры. СССР ФАнең ор-
ганик һәм физик химия институты Гыйльми
советыннан, СССР ФАнең Казан фәнни үзәк
Президиумыннан тәкъдим ителде.

Коноплев Ю.Г. – физика-математика
фәннәре докторы, профессор, теоретик меха-
ника кафедрасы мөдире, Казан дәүләт универ-
ситеты ректоры. Казан университетының
физика-математика профилендәге советла-
рының берләштерелгән утырышларыннан
тәкъдим ителде.

Мәхмүтов М.И. – СССРның педагогика
фәннәре Академиясе академигы, СССР ПФА-
нең махсус урта белем бирү ФТИ директоры.
Шушы фәнни-тикшеренү институтының
һәм педагогика институтларының Гыйльми
советларыннан тәкъдим ителде.

Михайлов М.К. – медицина фәннәре
докторы, профессор, Казан табибларының
белемен күтәрү институты ректоры. Табибларның
белемен күтәрү институты Гыйльми советыннан,
медицина институты кафедраларыннан тәкъдим ителде.

Сәгъдиев Р.З. – СССР ФА академигы. СССР
ФАнең Казан фәнни үзәге Президиумыннан
тәкъдим ителде.

Салихов К.М. – физика-математика
фәннәре докторы, профессор. Институт ди-
ректоры. СССР ФАнең Физика-техника ин-
ституты Гыйльми советыннан һәм СССР
ФАнең Казан фәнни үзәге Президиумыннан
тәкъдим ителде.

Тарчевский И.А. – СССР ФА академи-
гы, СССР ФАнең Биология институты ди-
ректоры. Биология институты Гыйльми со-

ветыннан, СССР ФАнең Казан фәнни үзәге Президиумыннан тәкъдим ителде.

Терегулов И.Г. – физика-математика фәннәре докторы, профессор, Казан төзүче инженерлар институтының материаллар каршылыгы һәм сыгылмалык теориясе нигезләре кафедрасы мөдире. Теоретик һәм гамәли механика буенча СССРның Милли Комитетыннан, Казан университетындагы механика буенча докторлык дәрәжәсе бирү гыйльми советыннан тәкъдим ителде.

Госманов М.Г. – тарих фәннәре докторы, профессор, татар халкы тарихы кафедрасы мөдире. Казан дәүләт университеты гуманитар фәннәр факультетлары советларыннан тәкъдим ителде.

Фәхретдинов И.Х. – техник фәннәр докторы, профессор, СССРның инженерлык академиясе академигы. СССРның инженерлык академиясе гомуми җыелышыннан, тармак ФТИ һәм тәҗрибә-конструкторлык предприятиеләре советыннан тәкъдим ителде.

Хәсәнов М.Х. – филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасы Премьер-министрының беренче урынбасары. Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм тарих институты Гыйльми советыннан, СССР ФАнең Казан фәнни үзәге Президиумыннан тәкъдим ителде.

3. Татарстан Республикасының төзелә торган ФАндә хәкыйкый ағзаларга 30 вакансия һәм мөхбир ағзаларга 50 вакансия билгеләргә.

ТР ФАсен оештыручылар советына ТР ФАсенә сайлау кагыйдәләрен төзәргә һәм сайлауларны үткәрергә тәкъдим итәргә.

4. ТР ФАсен оештыручылар советына 1992 ел эчендә ТР ФАнең уставын, структурасын төзәргә һәм расларга, шуннан соң ФАнең җитәкчелеген сайлауны оештырырга.

5. ТР Министрлар кабинетына Фәннәр академиясе төзүне оештыру, материал-техник һәм финанс мәсьәләләрен хәл итәргә, ТР ФА җитәкчелегенә яңа фәнни институтлар һәм бүлекләр төзүдә ярдәм итәргә.

6. Указ кул куелудан соң ук гамәлгә керә.

Татарстан Республикасы Президенты
М.Ш. Шәймиев.

Казан, Кремль. 30 сентябрь 1991 ел.
№ УП-138.

1991 елның 28нче октябрдә ТР Премьер-министрының беренче урынбасары М.Х.Хәсәнов бүлмәсендә академик-оештыручылар советы ТР ФАнең нинди бүлекләрдән торуын, һәр бүлектә ничәшәр вакансия бирү мәсьәләсен хәл итте. Шуның нәтижәсендә ФАнең гуманитар фәннәр; биология, медицина һәм авыл хужалыгы фәннәре; математика, механика һәм машина белеме; физика, энергетика, жир турындагы фәннәр; химия һәм химия технологиясе бүлекләрен оештыру турында карар кабул ителде.

1992 елның гыйнвары башында ТР ФАнең бүлекләрендә сессияләр үткәрелде, анда ФА ағзалары булырга теләүче кандидатуралар өйрәнелде, 23нче гыйнварда барлык бүлекләрдә дә академиклар һәм мөхбир ағзалар сайланды. 24нчы гыйнварда жомга көнне ТР ФАнең гомуми җыелышы булды, анда Устав кабул ителде, ФА президенты итеп М.Х.Хәсәнов, вице-президенты итеп К.М.Сәлихов һәм И.А.Тарчевский сайланды. ФАнең гомуми җыелышыннан соң барлык бүлекләренң гомуми җыелышларында академик-секретарьлар сайланды.

1992 елның 10нчы февралдә ТР Президенты М.Ш. Шәймиев ТР ФАнең барлык ағзаларын үзенә чакырып, алар белән фундаменталь һәм гамәли фәннәр өлкәсендәге бурычлар турында фикер алышты.

XX гасырның ахырына гуманитар фәннәр бүлегеннән – социаль-икътисад бүлегә, биология, медицина һәм авыл хужалыгы фәннәре бүлегеннән – авыл хужалыгы фәннәре бүлегә аерылды. Нәтижәдә ТР ФАндә 7 бүлек барлыкка килде, моңа тагын Ульяновск региональ бүлегә өстәлде.

Менә шул рәвешле ТР ФА төзелде. Ул Республикада фундаменталь һәм гамәли фәннәр үсешенң югары дәрәжәсен тәмин итә, материал һәм рухи мәдәниятнең, халык хужалыгының актуаль проблемаларын чишүдә зур роль уйный, Татарстандагы академик һәм тармак фәнни-тикшеренү институтлары, вуз галимнәренң фәнни эшләрен үзара һәм Россиядәге, чит илләрдәге галимнәренң эшләре белән уңышлы рәвештә координацияли. Менә шуның өчен ТР ФА Россиядә генә түгел, барлык башка илләрдә дә зур абруй казанды.

СОҢГЫ 20 ЕЛДА ТАТАР ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЕ

Дәрия Рамазанова

ДӘРИЯ БӘЙРӘМ кызы РАМАЗАНОВА – күренекле тел галиме, филология фәннәре докторы, ТРның Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында баш фәнни хезмәткәр булып эшли. Хезмәтләре татар диалектологиясе һәм лексикологиясенә карый.

Рамазанова Д.Б. Татарская диалектология за последние 20 лет.

Рассматриваются результаты комплексного изучения более полусотни татарских диалектов: опубликованные сборники, монографии, словари.

Татарстан Фәннәр Академиясе оештырылуга 20 ел тулды. Бу чор тормышның шактый зур аралыгын тәшкил итә. 20 ел эчендә нәрсәләр эшләнгән, нинди уңышларга ирешкәнбезд, нинди казанышларыбыз бар соң?

Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында инде бик күп еллар диалектология бүлегә эшләп килә. Бу төркемгә 1950нче еллар башында Л.Жәләл нигез сала. 60нчы еллар башында, диалектологик атлас төзүне күздә тотып, күренекле галимә Л.Т.Мәхмүтова тарафыннан әлегә төркем бермә-бер зурайтыла. Без шушы икенче төркем вәкилләре, укытучыларыбызның йөзенә кызыллык китермәскә тырышып, татар диалектологиясе фәннә хәл кадәрәнчә өлеш кертәп, иҗтиһатлык белән эшләп киләбез.

Соңгы 20 ел эчендә дөнья күргән зур хезмәтләрнең нигезе алдагы чорда башкарылган: Идел-Урал төбәгендә таралган татар авылларының сөйләшләре диалектологлар тарафыннан өйрәнелгән; ике томда Диалектологик атлас төзелгән һәм 1989 елда бастырып чыгарылган; күпчелек сөйләшләр турында монографияләр дөнья күргән; бай фактик материал тупланган иде.

Шуңа күрә дә 90нчы еллардан башлап татар диалектологлары каршында диалекталь материалны төрле юнәлештә – диахроник, лексик-семантик, синхроник, ареалогик аспектларда гомумиләштерү, чагыштыру өлкәсендә эзләнү-тикшеренүләр уздыру бурычы тора иде.

Соңгы 20 ел эчендә татар диалектология-

се өлкәсендә фәнни тикшеренүләр берничә юнәлештә алып барылды.

Сөйләшләр алар – жанлы сөйләм теле, анда һәрвакыт үсеш-үзгәреш бара, яңа күренешләр, яңа сүзләр туа тора, аларны өйрәнү ысуллары да үзгәрәп тора. Мәгълүматлар арта барган саен яңача караш белән аңлату да кирәк була. Табигый ки, элек өйрәнгән сөйләшләрне яңадан карап, элек тәмамланган хезмәтләрне матбугатка эзерләп дөньяга чыгару эше дә дәвам итте (мәсәлән: Х.Ч. Алишина, 1994; Л.Ш. Арсланов, 1995; Ф.С. Баязитова, 1997; Д.Б. Рамазанова, 1996, 1997, 2001, 2007, 2008; Д.З. Мәхмүтшина, 2004; З.А. Мухаева, 2005; Ф.Ю. Юсупов, 2003, 2006; И.С. Насипов, 2004).

Шунысы игътибарга лаек, соңгы 20 ел татар диалектологиясе тарихында аеруча үзенчәлекле чор булды: ике дистә ел Себер ареалында татар сөйләшләре өйрәнелде.

Билгеле булганча, күренекле телче галимәбез Д.Г.Тумашева бу сөйләшләрне күп еллар бую, дистәләгән экспедицияләр уздырып, жентекләп өйрәнә һәм аларның өч диалектка (тубыл-иртеш, бараба, том) бүленүен нигезле итеп раслый (Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар, 1977). Әлегә диалектлар, материаллар һәм фәнни тикшеренүләр житмәү сәбәпле, гомумиләштереп көнчыгыш диалект дип йөртеләләр иде (кызганычка каршы, кайбер галимнәр хәзер дә шушы атама белән чикләнәләр).

90нчы еллар башыннан татар диалектологлары Себер ареалы диалектларын лексикологик максатларда өйрәнүгә керештеләр, 60тан

артык экспедиция уздырып, урыннарда бай фактик материаллар туплауга ирештеләр; себер татарларының рухи һәм матди мәдәниятен (Тумашева, 2002; Баязитова, 2001, 2010; Рамазанова, 1997, 2000, 2001), телен (Рамазанова, 2007; Насибуллина, 2001; Рәхимова, 2001; Барсукова, 2004) тикшерүгә багышланган монографиялар басылып чыкты. Д.Б. Рамазанова “Татар теленң көнчыгыш диалектлары” дигән хезмәтен 40тан артык экспедиция вакытында халык авызынан үзе язып алган материаллар нигезендә язды һәм Д.Г.Тумашеваның өч диалектка бүленү турындагы нәтижеләренң хаклы булуын раслады. Шушы ук авторлар һәм Т.Х.Хәйретдинова, З.Р.Садыйкова тарафыннан күпсанлы фәнни мәкаләләр язылып та Себер ареалы татар сөйләшләре турында фәнгә яңа мәгълүматлар кертелде, төрле конференцияләрдә 30дан артык фәнни докладлар укылды.

XXI гасырның башында татар диалектологлары профессор М.З. Зәкиев житәкчелегендә Татар халык сөйләшләре атласының 3нче томына материал җыйнауға керешәләр. Бу том Себер һәм Түбән Идел ареалларын эченә алырга тиеш була. Бу максаттан 40лап махсус экспедиция уздырылды, билгеле чөлтәр нигезендә 160 татар авылы халык сөйләшләре атласының 3нче томына кертелде, Түбән Идел төбәгеннән 32 авылда профессор Л.Ш.Арсланов тарафыннан тупланган материал да шушы ук томда бирелде. Шулай итеп, барлык татар сөйләшләрен кертәп өч томнан торган Татар халык сөйләшләре атласы матбугатка эзәрләнә (төзүчеләр: Н.Б. Борһанова, Л.Т. Мәхмүтова, Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова, Р.С. Барсукова).

Татар сөйләшләрен өйрәнү методлары да бер урында гына тормый, тормыш яңа таләпләр куя, татар халкының тарихын, күп гасырлар буе сакланып килгән милли традицияләрен һәм үзенчәлекле рухи мәдәниятен тирәнрәк аңлау-аңлату өчен төрле яңа ысуллар эзләнә. Шундыйларның берсе – институтта төрле төбәкләргә комплекслы экспедицияләр оештыру. Аларда, диалектологлардан тыш, фольклорчылар, археографлар, сәнгать һәм музыка белгечләре дә катнаша. Шулар рәвешле, әлеге төбәк берьюлы төрле яклап өйрәнелә, бербөтен мәдәни сыйфатлау рәвешендә фәнгә кертелә, халыкка житкерелә. Диалектологлар катна-

шында шундый экспедицияләр Татарстанның Актаныш, Апас районнарына, Түбән Новгород, Курган өлкәләренә оештырылды һәм бай материал тупланып тикшерелгән китаплар да дөнья күрә башлады. Киләчәктә дә бу ысул белән сөйләшләрне өйрәнү дәвам итәчәк.

Элекке елларда сөйләшләрнең, нигездә, фонетик һәм морфологик үзенчәлекләре генә анализлана иде. Бу бигрәк тә теге яки бу сөйләшкә тасвирлаганда шулай иде. Лексик материалны тикшерү, фәнни шәрехләү һаман да артта калып килде. Монографик хезмәтләрдә исә сөйләшкә кайбер лексик үзенчәлекләренә дә игътибар ителә башлады. Диалектологик сүзлекләр төзеп чыгару, Атлас төзү өчен материал туплау барышында татар сөйләшләрендә бай лексик катлам да булуы аңлашылды.

Билгеле этапта диалекталь лексиканы лексик-тематик төркемнәр буларак өйрәнү кулай дип табылды. 1986 елдан башланып, тикшеренү эшләре нигездә синхроник аспектта барса да, аларда башка төрки һәм төрки булмаган телләр белән чагыштыру, лингво-структур анализ, этимологик характердагы этюдлар бирү, тарихи-генетик сыйфатлаулар һәм башка төрле юнәлешләргә дә урын бирелгән иде. Шунның белән бергә, күпсанлы махсус лексикологик экспедицияләр уздырылды, элек тупланган лексик материал тагын да баetylды, яңа ачышлар ясарга мөмкинлекләр артты. Нәтижәдә, төрле лексик-тематик төркемнәрне барлау һәм төрле яклап анализлауга багышланган монографиялар дөнья күрдә: туганлык атамалары, киём-салым һәм бизәнү әйберләре (Д.Б. Рамазанова, 1991, 1997, 2002, 2007), туй һәм көнкүреш йолалары (Ф.С. Баязитова, 1992; 1995; Д.Б. Рамазанова, 1997; Ф.С. Баязитова һәм Г.Ф. Мөхәммәтова, 2008), аш-су, тормыш-көнкүреш лексикасы, үсемлек атамалары (Т.Х. Хәйретдинова, 1993; 2000; 2004), хайван исемнәре, каралты-кура һәм эш кораллары атамалары (З.Р. Садыйкова, 1994, 2003) һ.б. Тагын татар телендә әгъза исемнәре, кешене сыйфатлау сүзләре, диалектлардагы авыру исемнәре (Д.Б. Рамазанова), дөнья яклары, климат, вакытны белдерә торган лексика (Т.Х. Хәйретдинова), үлчәү берәмлекләре атамалары (З.Р. Садыйкова) һ.б. тематик төркемнәр өйрәнеләп, монографиялар

язылды. Ф.С. Баязитова тарафыннан дистәдән артык рухи мәдәният сүзлекләре чыгарылды (1995; 2000-2003; 2006; 2007 һ.б.).

Монографик аспектта өйрәнү татар диалектологларының архивындагы лексик картотеканың сыйфатын яхшыртты, яңа мәгънә төсмерләре белән баетты. Шуңа ук вакытта, моңа кадәр чыгарылган диалектологик сүзлекләр (1969, 1993) сирәк очрый, табып булмый торган сүзләрнең айланган иде. Себер диалектларын актив рәвештә өйрәнү әлеге сүзлекләргә бик бай өстәмә материал кертергә мөмкинлек биргәчә ачылды. Фән дөньясы кешеләре, вузлар, көллият һ.б. уку йортлары укытучылары, гомумән татар фәне, мәдәнияте белән кызыксынучылар еш кына сүзлек сорап мөрәҗәгать итүләре, башка сәбәпләр зур диалектологик сүзлек төзү заруриятен көн тәртибенә куйды. Туган телебезне торгызу, сүзлек составын баету, терминологик системаны камилләштерү буенча жанлы эшчәнлек барган чорда яңа диалектологик сүзлекнең әһәмияте һичшиксез зур булачак иде. Ниһаять, институтыбызның житәкчеләре, хөкүмәтебез органнары ярдәме белән әлеге сүзлек 2009 елда 936 бит күләмендә дөнья күрдә. Фән дөньясы гына түгел, киң массакүләм чаралар, жәмәгәтчелек тарафыннан бу хезмәт яратып кабул ителде, югары бәяләнде.

Шунысын күрсәтеп үтәргә кирәк, «халык теле төпсез дәрәҗә» дигән әйтемнең хак икәнлегенә һаман инана торабыз, чөнки төрле ысуллар белән диалектларны өйрәнү дәвам итә тора, яңа материаллар да, яңа энҗеләр дә өстәлә тора, картотекабызга байтак яңа сүзләрне тагын терки башладык инде.

Соңгы 20 ел эчендә сөйләшләрне өйрәнүнең тагын бер юнәлеше башкарыла. Билгеле булганча, татар халкының этник тарихын, теле тарихын өйрәнүгә ярдәм итәрлек язма чыганаклар гаять аз. Димәк, жирле сөйләшләрдәге тел фактларын, диалекталь байлыкны табу, туплау, теркәүнең әһәмияте аеруча зур. Шуңа күрә дә вузлардагы татар теле кафедраларында яки бүлекчәләрдә татар диалектологиясе фәне укытылуга зур игътибар бирелә. Жирле сөйләшләрәбездәге борынгы күренешләр, төрки характердагы аваз күчешләренен төрлө-төрлө этаплары чагылган булу диалектлардагы байлыкның тел тарихы өчен әһәмиятен бик

нык күтәрә. Әмма вузларда диалектологияне өйрәтерлек дәрәҗәләр юк иде.

Икенче яктан, татар теленең барлык сөйләшләрен бер нигездә, бер уртақ аспекттан чыгып яктырткан тупламга мохтаждык та үзен бик сиздергән иде. Татар халкының тарихи ватаны гаять зур: Рязань – Кемерово – Ставрополь – Киров. Шуңа территориянең төрле нокталарында сакланып калып, хәзергә көндә 52-55 сөйләш формалашкан. Әлбәттә, һәр сөйләшне тасвирлап, татар диалектологиясендә кабул ителгәнчә, һәр үзенчәлекне фәнни шәрехләп барсак, фән белән таныш булган кеше бу хезмәтнең күләмен күз алдына китерә ала дип уйлыйбыз. Андый зур хезмәтләрне бастыру мәсьәләсен хәл итү реаль түгел. Мәсәлән, хәзергә көндә Фәннәр Академиясенең бу мәсьәләдә ярдәм кулы сузарлык мөмкинлекләре дә юк. Мәнә шушыларны искә алып, Л.Т.Мәхмүтова житәкчелегендә татар халык сөйләшләре тасвирламалары жыелмасын эшләргә карар иткән идик. Бу жыелма Татарстан хөкүмәте Министрлар Кабинеты ярдәме белән ике китапта 2008 елда басылып чыкты (I китап. – 433 б.; II китап. – 495 б.). Мондый бөтен татар сөйләшләрен тасвирлаган кулланма (авторлар коллективы: Ф.С.Баязитова, Р.С.Барсукова, Д.Б.Рамазанова, З.Р.Садыйкова, Т.Х.Хәйретдинова) чыннан да бик зарыктырган булып чыкты. Сораучылар бик күп иде. Аны диалектология фәнен укытучылар аеруча яратып, күтәреп алдылар.

Гомумән, соңгы 20 ел эчендә диалектологларның эшчәнлеген шактый нәтиҗәле булды дип әйтеп була: югарыда атап үтелгән зур күләмле, бай эчтәлекле китаплардан тыш, 26 фәнни монография, 700дән артык мәкалә бастырып чыгарылган, 80нән артык хезмәт редакцияләнгән. Болардан тыш, диалектологлар актив жәмәгәть эшчәнлегенә дә алып баралар, төрле башка темаларга да күп язгалар, хезмәтләр дә чыгаралар.

Шулай итеп, Татарстан Фәннәр Академиясенең 20 еллык юбилеена Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының татар диалектологлары лаеклы казанышлар, шактый зур уңышлар белән киләләр, монументаль характердагы китаплар эзәрләүгә һәм аларның бер өлешен бастырып чыгаруга ирештеләр.

© Сөләйманов Ж.Ш., 2011

КОМПЬЮТЕР ТЕХНОЛОГИЯЛАРЕНДӘ ҺӘМ ИНФОРМАТИКАДА ТАТАР ТЕЛЛЕ ТЕРМИННАР СИСТЕМАСЫ*

Жәүдәт Сөләйманов

ЖӘҮДӘТ ШӘҮКӘТ улы СӨЛӘЙМАНОВ – техник фәннәр докторы, Казан (Идел буе) федераль университеты профессоры, ТР ФАнең Гамәли симеотика фәнни-тикшерену институты директоры, Татарстан Фәннәр академиясе академигы, ТРның Фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт премиясе лауреаты.

Сулейманов Д.Ш. Система татарских терминов, используемых в компьютерных технологиях и информатике.

Рассматриваются исторические предпосылки, формальные и естественно-практические принципы развития татарской научной терминологии. Ставятся задачи ее дальнейшего развития и проникновения во все области интересов татарского народа.

Кереш

Соңгы елларда төрле фән өлкәләрендә дә, сәясәттә дә, уку-укытуда да яңадан-яңа төшенчәләр, яңа терминнар кулланыла. Бу күренеш аеруча техника, технологиялар юнәлешендә нык сизелә. Татарча газета-журналлар чыгарганда да, татарча фәннәр укуытканда да инглиз, рус телләреннән кергән терминнарның татарча вариантлары кирәклеге исбат итеп торасы юк. Татар теленең рус теле белән беррәттән Татарстанда Дәүләт теле булуы да бу мәсьәләгә җитди карауны таләп итә. Төшенчәләр татар дөньясында туып, сүзләр татарча ясалганда да проблемалар аз түгел: ничек итеп яңа төшенчәләр өчен яңа терминнар, атамалар булдырырга, нинди принципларга таянып эш итәргә?

Билгеле булганча, терминнар мәгълүматка структур элементлар булып керә һәм аның төп эчтәлеген тәшкил итә. Шуңа күрә дә алар телнең, фәннең һәм белемнең нигез ташларыннан берсе. Башка фәннәрдән аермалы буларак, компьютер техникасы һәм информатика терминнары чагыштырмача яңа терминнар һәм бу өлкә нык үсештә. Татарга бу өлкәдә үз терминнары кирәкме соң, әллә инде инглиз, рус телләреннән кергән терминнарны яраклаштырып кына да бу өлкәне үзләштереп буламы? Бу сорауга җавап бер генә: татарның барлык фәннәр өчен, шул исәптән компьютер технологияләре, информатика

өлкәләрендә дә үз терминнар системасы булырга тиеш. Моңы раслап берничә дәлил китереп үтик.

Беренчедән, бүгенге көндә безнең цивилизацияне, шул рәттән татар дөньясын да компьютерлардан башка күз алдына китерү мөмкин түгел. Компьютерлар белән бергә телебезгә яңадан-яңа чит атамалар, терминнар керә тора. Анлашыла ки, үз яңгырашлары, үзгәреш кагыйдәләре белән кереп, алар телебезне баетмый, киресенчә, телнең системасын боза, гамәлгә кергән күп кенә сүзләрнең татар теле кануннарына буйсынмавына китерә. Кызганычка каршы, бу инде киләчәк кенә түгел, ә бүгенге көн күренеше.

Икенчедән, татар телен чын мәгънәсендә дәүләт теле итү өчен аның компьютерларда эш теле булуы, компьютер төзелешендә һәм информатикада кулланыла торган төшенчәләргә татарча әйтү, язу, ягъни татарча терминнар системасын булдыру, киң кулланыла торган гамәли программалар өчен интерфейс эшләү кирәк. Интернет аша татарча аралашу да телебезнең гамәли мөмкинлекләрен үстерү өчен мәжбүри шарт булып тора. Димәк, татар телен куллану даирәсен киңәйтүдә аны компьютер белән аралашу теле итү, компьютерда татарга хас терминологияле татар мохите булдыру зур әһәмияткә ия.

Өченчедән, күп кенә фәнни хезмәтләрдә исбатланганча, татар теле мантийкка, закончалыкка нигезләнгән, аның сүз төрләнеше һәм жөмлө төзелеше төгәл системалы, шәкли яктан гади һәм мәгънәви яктан табигый тирән. Димәк, татар

* Россия гуманитар фәнни фондының № 11-14-16013а/в/2011 (РГНФ) гранты ярдәмендә әзерләнде.

теленен компьютер челтәрләрендә аралашу теле, операцион системалар теле, компьютерлар өчен махсус программалар төзү теле, мәгълүмат туплау, эшкәртү өчен интеллектуаль технологияләр, ясалма интеллект (шәкли фәһем) теле булырлык потенциалы бар. Шуннан чыгып, татар теленен мөмкинлекләрен компьютерлар файдасына эшләтерлек яңа системалар, технологияләр өчен төгәл һәм кулай терминнар булдырырга кирәк.

Дүртенчедән, тел үссен өчен аның төрле фәннәргә караган, шулай ук көндәлек тормышта киң кулланыла торган яңадан-яңа төшенчәләрнең, терминнарның татарча вариантлары булуы кирәк. Шундый терминнар татар теленен үз мөмкинлекләреннән чыгып ясалып, шул терминнар нигезендә төрле өлкәләрдә фәнни-гамәли эзләнүләр һ.б. халыкларны да кызыксындырган нәтижәләр булганда гына татар теле яшәячәк һәм үсәчәк.

1. Татар терминологиясе тарихыннан

Татар терминнары ясалы һәм куллану кагыйдәләренең йөз еллап язма тарихы бар [1]. Шуңа да карамастан, бу өлкә татар теле белеменең иң аз өйрәнелгән, бик консерватив һәм проблемалы өлкәсе булып кала бирә. Моның күптөрле объектив һәм субъектив сәбәпләре бар. Шуларның берсе һәм иң табигый – ул да булса, вакыт үтү белән дөнья үзгәрә тора, яңадан-яңа фәннәр туа, кайсы гына өлкәгә алсаң да яңа күренешләр, яңа төшенчәләр пәйдә була. Шуларга бәйле яңа терминнарны үзгә дәрәжәсә телгә әйләненп барган татар теле үзләштереп өлгерә алмый, галимнәрнең дә, тиешле рәсми даирәләреннән дә бу юнәлештә активлыгы сүрән. Аеруча сүз ясалы кагыйдәләре системасын бүгенге көн таләпләреннән чыгып тәртипкә китерү, аларның практикада дәрәжә кулланылуын һәм көнкүрештә үтәлуен контрольдә тотып, кирәк чакта кисәтүләр ясап, төзәтмәләр кертәп тору юк дәрәжәсендә.

Күп очракта, билгеле булганча, яңа төшенчәләр ясау, яңа терминнар булдыру сәяси хәлләргә, жәмгыятьтәге үзгәрешләргә дә нык бәйләнгән. Төрле өлкәдәге татар терминнары һәм кагыйдәләренә кагылышлы мәсьәләләр 1905-07 елларда, аннары 1917 елгы яңарыш чорларында матбугатта киң чагыла. Шуңа да карамастан, беренче рәсми текст 1920 елда гына, Бөтенроссия шәрәк журналистлары конференциясендә кабул ителә. Бу ижади процесста Галимжан

Ибраһимов житәкчелегендәге Гыйльми үзәк тә, төрле оешмалар да, гади халык та актив катнаша. 1925 елда «Тел һәм атамалар турында» дип аталган яңартылган һәм тулыландырылган кагыйдә-инструкция кабул ителә. Шуннан соң терминнарның яңартылуы, кагыйдәләреннән, принципларның өйрәнелүе һәм төгәлләштерелүе бүгенгәчә бары ике рәсми документта гына чагыла. Ул да булса, Хөкүмәт терминология комиссиясе президиумының 1943 елгы утырышларында расланган «Татар әдәби теленен бүгенге терминологиясен рәткә салу, яңа терминнар тудыру һәм терминология сүзлекләре төзү эшендә төп принциплар һәм инструкция» исемле басмада, һәм 1991 елда галимнәр М.З. Зәкиев һәм И.М. Низамов төзегән, 1995 елда «Татарстан Республикасы халыкларының телләре турында» Татарстан Республикасы Законын тормышка ашыру буенча Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты каршындагы комитет утырышында расланган һәм гамәлгә кертелгән 13 битле китапчыкта. Әлеге мисал гына да татар терминнарына игътибарның нинди дәрәжәдә булуын, татар теленен фәндә һәм гамәлдә активлык дәрәжәсен ачык күрсәтә.

Бер яктан караганда, позитив күренешләр юк түгел. Татарстан Республикасының «Татарстан халыклары телләрен саклау, өйрәнү һәм үстерү» Дәүләт программасы нигезендә һәм шулай ук аерым авторларның шәхсән инициативасы белән 1994 елдан соң төрле фәннәргә караган дистәләгән терминология сүзлекләре басылып чыкты. Монда математика, сызма геометрия, механика, физика, химия, нефтехимия, экология, сәясәт, медицина, төзелеш, информатика өлкәләреннән һәм башка фәннәрдән дә саллы-саллы икетелле һәм аңлатмалы сүзлекләр бар. Компьютер системаларын татарчалаштыру юлында да соңгы елларда гына да зур эшләр эшләнә. MS Windows операцион системасының һәм аның офис кушымталарының соңгы версияләре һәм ачык кодлы Linux операцион системасы тулаем татарчалаштырылды, Yandex, Google, Beeline кебек дөньякүләм танылган ширкәтләр дә, үзләреннән клиентларын арттыру йөзеннән, татар телен үз системаларына кертәргә тырышалар. Әмма, бу позитив күренешләргә икенче күзлектән, фәнни күзлектән караганда, биредә татар теле өчен зур куркыныч та бар. Төп куркыныч – информация системаларын татарчалаштыруны, сүзлекләр

чыгаруны бер-берсе белән бәйләнештә булмаган, кайсыбер башкаручыларның бу өлкәдәге компетентлыгын да сорау астына куярлык төрле-төрле төркемнәр башкаруында һәм ул сүзлекләргә кергән сүзләрнең нигездә бернинди фәнни экспертиза да, раслау да узмавында. Димәк, татар теленең умыртка сөяген тәшкил иткән терминнар сүзлекләренә һәр автор үз белдеклеге белән тудырган төшенчәләр, терминнар кереп китәчәк. Тора-бара бу контрольсез активлык татар телен сүзләр сазлыгына әйләндермәс дип кем дә әйтә алмый. Бүгенге компьютер системалары һәм информатика өлкәсендә бу вазгыять аеруча катлаулы, бәхәсле һәм куркыныч. Татар телен тиз генә компьютерга кертәбез дип, нигездә иң яхшы ниятләрдән чыгып, аеруча яшыләр, беркем белән киңәшләшеп тормыйча, әле бер, әле икенче киң таралган информатик системаларның интерфейсларын татарчага тәржемә итәргә алыналар. Алар хәтта үзләрен күрсәтеп тә тормыйлар, аларга исем дә кирәк түгел, кайсы очракта хәтта акча да. Эмма аларга кызык бер шөгыл булып тоелган бу гамәлләр, әгәр бүгеннән тәртипкә салынмаса, татар теленә файда китерәсе урынга, зур зарар китерүләре бар. Компьютер технологияләрендәге интерфейс терминнары, идарә төймәләре, экрандагы боерыклар, меню исемнәре, системаларның төрле булуына карамастан, бер үк терминнар белән билгеләнергә тиеш. Югыйсә, тиз арада татар теле өчен информатик технологияләрнең Вавилон башнясына әйләнүен сизми дә калачакбыз. Эре-эре фирмалар татарлар киңлеген тизрәк иярибездә дип, берсен берсе узышып, үзләрен системаларын татарчалаштырырга ашыгалар. MS Windows'ка көндәшчә итеп Linux операцион системасын татарчалаштыру дисеңме, Yandex эзләү системасын интерфейсын татарча итү дисеңме – ни Татарстан Фәннәр академиясе, ни аның институтлары белән киңәшләшеп тормыйча, үзбелдекчә эшләнеп килә. Минемчә, бу күренешләргә кичекмәстән чик куярга, инфо-коммуникация өлкәсендә терминнар ясалудың һәм аларны практикада куллануың дәүләт дәрәжәсендә расланган системасын булдырырга кирәк. Бу өлкәдә, шулай ук башка фән өлкәләрендә дә, һәр яңа термин махсус экспертлар комиссиясе аша үтеп, ТФАның Тел, әдәбият һәм сәнгать институты гыйльми советында расланып кына гамәлгә керергә тиеш. Шулай чакта гына без татар теленең информатика

өлкәсендәге күпсанлы, көннән-көн арта барган терминнарына чәбәләнмичә, киресенчә, шул терминнар системасы исәбенә байый гына баруына ышана алабыз.

2. Татар телендә сүз (атама, термин) ясау системасына шәкли (формаль) караш

Татар телендә атамалар, терминнар ясау принципларын ике төркемгә бүлеп карап була. Беренче төркемгә кергән принциплар татар атамалары ничек ясалырга тиеш дигән сорауга җавап бирсә, икенче төркемгә кергәннәре – татар атамалары нинди булырга тиеш дигән сорауга җавап бирә.

2.1. Татар телендә сүз ясалудың беренче төркем принциплары

I. Телнең үзеннән эзер атамалар эзләү

Мәсәлән, *санак* (исәп-хисапны теркәп китрләп бару өчен көтүче таягы) – *компьютер* (рус.), *нишан* – *печать* (рус.), *тымат* (нык) – *крепкий* (рус.), *чәпә* (әдәби варианты юк) – *сухая хвоя*, *мурта* (бал корты) – *пчела* (рус.), *чүрә* (әдәби варианты юк) – *изнанка* (рус.), *шәүрин* (яшел чирәмле елга бие) – русча варианты юк, *тәрәз* (тәрәзә) – *window* (ингл.) – *окно* (рус.) (компьютер өлкәсендә).

Өлеге принцип, синхрония күзлегеннән караганда бик актив эшләмәсә дә, перспективалы һәм яңа атамалар тудыру өчен аның зур потенциалы бар.

II. Татар теле кагыйдәләрен кулланып яңа атамалар ясау

1) <Тамыр>+<аффикслар>, ягъни, тамырга кушымчалар өстәп яңа атама тудыру. Мәсәлән, *бегунок* – *шудырма*: шудыр [боерык фигыл, 1 зат, берлек] + ма [исем ясагыч кушымча], *база данных* – *тамгасар*: тамга [тамыр сүз] + сар [күплек кушымчасы] (*каен* – *каенсар* үрнәгендә), *паспортниковые* – *абагасыманнар*: абага [тамыр сүз] + сыман [чагыштыру кушымчасы] + нар [күплек кушымчасы], *меню* – *сайлак*: сайла [боерык фигыл, 2 зат] + у [исем фигыл кушымчасы] + к [сүзьясагыч кушымча].

Татар теленең агглютинатив тел булуы белән аффикслар ярдәмендә сүз ясау һәм төрләндерү мөмкинлекләре бик бай, аеруча, кайсыбер аффиксларның бер үк вакытта сүзьясагыч та, сүз төрләндергеч тә булуын, ә кайберләренә бер төрле сүз төркемнәрен икенче төрлөгә (исемне фигылга, фигылне исемгә, исемне сыйфатка,

фигыльне рәвешкә һ.б.) әверелдерүен исәпкә алганда, татар теленен яңа атамалар тудыру өчен нинди зур морфологик потенциалы барлыгын чамалап була. Бүген аеруча, -чы/-че, -лык/-лек, -лы/-ле, -ла/-лә һәм тагын кайбер шундый кушымчалар актив кулланыла. Әмма фигыльдән исем ясаучы -мә/-ма (ярма: яр+ма), -[ә]к/-[а]к (тарак: тара+к), исемнән исем ясаучы -чә/-ча (кулча: кул+ча, аркача: арка+ча), -чек/-чык (уенчык: уен+чык) һ.б. шундый күпчелекне тәшкил иткән аффикслар актив кулланудтан төшеп, диахрония күзлегеннән генә өйрәнелә. Аларны татар теленен “йоклаган” потенциалы дип әйтеп булып иде.

2) <Тамыр>+<тамыр>, ягъни, ике тамыр сүз кушылып бер төшенчәне белдергән атама тудыру. Мәсәлән, *видеопамять – видеохәтер*: видео [тамыр сүз] + хәтер [тамыр сүз], *под-программа – аспрограмма*: ас [тамыр сүз] + программа [тамыр сүз], *выдержка – ачыкчак*: ачык [тамыр сүз] + чак [тамыр сүз], *полуслово – ярымсүз*: ярым [тамыр сүз] + сүз [тамыр сүз].

3) Сүзтезмә ярдәмендә бер төшенчәне билгеләү. Мәсәлән, *архитектура ЭВМ – ЭХМ архитектурасы, ворона – кара карга, включение файла – файлны өстәп кертү*.

4) Ясалма парлы сүз кулланып яңа төшенчә тудыру. Беренче сүзгә дефис аша ярдәмче сүз өстәлә. Нәтижәдә әлегә парлы сүз белән беренче тамыр сүздәге төшенчәнен гомумиләштерелгән формасы ясала. Мәсәлән, *посуда – савыт-саба, дети – бала-чага (бала – ребенок), окрестность – тирә-юнь (тирә – около, вокруг)*.

Татар телнең үз мөмкинлекләреннән чыгып яңа атамалар ясау потенциалы әлегә күрсәтелгән вариантлар белән генә чикләнми, әлбәттә. Парлы тамыр сүзләр, синонимия күренешләре, сүзтезмәләр куллану һ.б. – яңа төшенчәләргә билгеләү өчен әлегәчә ныклап өйрәнелмәгән мөмкинлекләр булып тора.

III. Терминнарны төрки телләрдән алу

Дистәлэгән төрки халыклар арасында бүгенге көндә үз телләрендә фәнни хезмәтләр язучы, телләрен компьютер технологияләрендә кулланычы, шул уңайдан үз телләрендә яңа терминнар тудыручылары да бар. Бу өлкәдә аеруча активлары – төрек, татар, казах, азәрбайжан, кыргыз, якут, чувашлар. Әмма, шуңа да карамастан, үзара терминнар алмашу, башка төрки телләрдән

үзбөзнен телдә я булмаган, я бүтөнгәчә сакланып калмаган сүзләргә яңа атамалар итеп куллану юк дәрәжәсендә дияргә була. Шунысы аяныч, бу процесс төрки телләргә бер-берсеннән ерагая, аерыла баруына алып бара торган күренеш.

IV. Атамаларны башка телләрдән алу

Бу – бүтөн ин актив эшләүче принципларның берсе. Мисал өчен, *утюг – үтүк, файл – файл, компьютер – компьютер, stack – стәк*. Башка телдә тудырылган терминнарның шул телдән турыдан-туры тәржемәсез алынуы табигый күренеш. Күп очракларда фәннәрне татар телендә укыту өчен бу үзен аклаучы оптималь юл. Аеруча ТРндагы кебек икетеллек вазгыятендә, милли мәктәпләрдә татар телендә укыту өчен барлык предметларны да татарчага тәржемә иткәндә бу киң таралган күренеш. Әйтик, интеграл, функция, дифференциал, анализ, синтез кебек төшенчәләргә татар теленә күчәрәп, башка бер татар сүзгә белән атауның фән өйрәнү өчен файдага булмавы бәхәссез. Әмма бу принципның нигезендә алынма сүзләрнең мөмкин булган кадәр **ассимиляцияләнүе**, ягъни татар фонетикасына яраклаштырып алынуы кирәк. Югыйсә, алынма сүзләр татар телен үз яңгырашлары, үз төрләнешләре белән чәбәләндереп бетерәчәк. Бу күренеш бүтөнгә сүзлекләрдә инде киң таралган. Безнең институт белгечләренен татар теле синтезаторы эшләгәндә ясаган анализдан күренгәнчә, бүтөнгә орфография сүзлегендә татар сүзләренен 35-40%ы алынма булып, бүтөнгә татар грамматикасы [2] буенча, татар фонетикасына буйсынмыйча әйтелергә һәм төрләнәргә тиеш. Әлегә күренешнең катастрофа итеп кабул ителмәвенен аңлатмасы да бик гади. Сүзләр бер төрле языла, икенче төрле укыла. Моңың өчен беркем дә җавапка тартылмый. Татар теленен рәсми дәрәжәдә, фәннәрдә, компьютерларда актив булмавына күрә, бу күренешнең кискенлегә дә ни фән әһелләренә, ни гади халыкка сизелми. Әмма бу көннән-көн, яңа сүзләр, терминнар керә барган саен, татар телен эчтән җимерә, аның ин көчле сыйфатларыннан берсе – закончалыклы булуын какшата. Бу мәсьәләдә үрнәк итеп рус телен алып булып иде. Рус фонетикасы, көчле тегермән кебек, кайсы гына телдән кергән сүзнә дә үзенчә яңгырата, сүзлеккә дә үзенчә, үз сүзгә итеп кертә. Мисал өчен, компьютер, принтер,

синтез, канцелярия, товарищ, Кинешма (шәһәр исеме) сүзләрен алышты. Инглиз теленнән алынган *computer* – компьютер түгел, компьютер дип, *canceller* – кэнселлэ түгел, канцелярия дип, *synthesis* – синфезис түгел, синтез дип, татардан кәргән *тауар ише* төшенчәсе *товарищ* дип, *киңәшмә* сүзе – *Кинешма* дип әйтелә һәм сүзлекләргә дә шулай кертелгән.

V. Башка телләрдәге атамаларны

татар теленә тәржемә итеп алу

1) **Турыдан-туры тәржемә.** Тамыр-сүзләренә тәржемә итү: *mouse* – мышь – *тычкан*, *window* – окно – *тәрәз*; сүзтәзмәләренә тәржемә итү: *булево значение* – *буль кыйммәте*, *архитектура электронных вычислительных машин* – *электрон хисаплау машиналарының архитектурасы*.

2) **Мәгънәви тәржемә. Төшенчәләреннән мәгънәсенә карап яңа атама бирү.** Мәсәлән, шул ук *mouse* – мышь – *тычкан* атамасы формасына карап “койрыклы”, ягъни чыбыклы жайланмага бирелгән булса, хәзер инде аның койрыксыз вариантлары кинрәк тарала баруы белән ул жайланманы “йомры”, “бака”, хәтта “кабартма” дип тә атап булыр иде. Ул жайланманың функциональ мәгънәсе компьютер экранындагы укны йөртүдә, ук белән идарә итүдә. Шуннан чыгып аны “укйөрткөч”, я “укидарә” дип тә атап булыр иде. Бу атаманы без Windows XP операция системасында *йомры* дип гәмәлгә керткән идек. Әмма аның “тычкан” вариантының уку-укыту системаларында, мәктәпләрдә информатика өйрәнгәндә инде кин таралган булуын исәпкә алып, Windows Vista, Windows 7 системаларында яңадан шул *тычкан* атамасына кайттык. Мисал өчен, мәгънәви тәржемә принцибына таянып ясалган берничә атама китерәбез: *аппаратные средства* – *компьютер җиһазлары*, *антивирусная программа* – *вирустан дэвалаучы программа*, *Save as* – *Саклау рәвеше*.

Югарыда тасвирланган биш принцип, нигездә, татар телендә атамалар, терминнар ясауның галимнәр, белгечләр теге яки бу дәрәжәдә буыннан-буынга кулланган принциплары.

Әмма татар телендә сүзләр, атамалар, терминнар ясауны тагын өч принцип белән баетыш булыр иде. Татар сүз ясалышында әлегәчә ныклап өйрәнелмәгән һәм практикада сирәк кулланылуы әлегә өч принцип түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

1) “шәкли оя” (“формаль оя”) принцибы (та-

тар сүзендә тартыкларны гына калдырып шәкел тудырып – схема ясап, шул шәкел-схемага сузыклар өстәп яңа сүзләр тудыру).

2) “кире кайтару, тергезү” принцибы (башка телләргә күчеп сакланып калган, чыгышы белән төрки-татар теленнән булган сүзләренә яңадан кайтару, яки архаизмнар дип кулланыштан төшөп калган сүзләренә тергезү).

3) “блендинг” – синтетик принцип (метафоралар кушылып яңа метафора тудыру һәм ана исем бирү). Бу принцип һинд-европа төркеменә кәргән телләрдә актив кулланыла.

VI. Шәкли оя принцибы

Татар тамыр сүзләренен структурасын тикшергәндә шундый нәтижәгә киләсә: татар сүзләрен тартыклардан торган шәкелләргә сузык авазлар “тутырып” ясалган итеп күзаллап була. Берничә мисал карап үтик. Татар телендә 9 сузык (а-ә, о-ө, у-ү, ы-е, и) барлыгын исәпкә алганда, “Т-З” шәкле белән түбәндәге бер ижеккә сүзләр ясала: *таз*, *тәз*, *тоз*, *төз*, *туз*, *түз*, *тыз*, *тез*, *тиз*. Биредә 9 сүзнен 7се татар телендә бар. Болар: *таз*, *тоз*, *төз*, *туз*, *түз*, *тез*, *тиз*. “К-Н” шәкелендә 9 мөмкинлектән татарча 6 татар сүзгә бүгенгә сөйләмдә кулланыла, алар: *кан*, *кон*, *көн*, *кун*, *күн*, *кын* сүзләре. Гәрчә, *кон* сүзен (карта уенында кулланыла) татарча янгырашлы, ассимиляцияләнгән дип булмаса да, ул сүзлекләргә кертелгән. Шул ук вакытта “Ж-Л” шәкле белән бары бер сүз ясала, ул да булса *җил* сүзгә, ә “Б-Н” шәкле белән ясалган бер татар сүзгә дә юк.

Бу мисаллардан нинди нәтижәләр чыгарып була?

Беренчедән, тартыклардан торган кайбер “шәкли оялар”дан 9 мөмкинлектән 7 татар сүзгә ясала, ә кайберләреннән берничә генә, һәм хәтта, соңгы мисалдагы кебек, бүгенгә сөйләмдә татар сүзгә бөтенләй булмаса мөмкин. Димәк, шәкли ысул белән тудырылган сүзләрен кайберләре бүгенгә татар телендә кулланылмый.

Икенчедән, бу күренеш үзгә үк кызыклы эзләнүләргә этәрүче мәсьәләгә әйләнә: ул “йоклаган” сүзләр диалектларда сакланмаганмы, яисә аңлатмалы сүзлекләрдә анахронизм дип билгеләнмәгәнме? Шулай ук башка төрки телләрдән эзлөп карау, андагы мәгънәсен ачыклау да диахрония күзлегеннән караганда татар теле өчен кызыклы ачышларга китерергә мөмкин.

Шул “шәкли оя” принцибын берничә ижек

тудыручы тартыклар структурасына карата да кулланып була. Әйitik, “Б-С-К” шәкелен алып карыйк. Биредә формаль, шәкли рәвештә түбәндәге сүзләр ясала: *басак, басык, басик, басук, босак, босук, босык, босик, бусак, бусык, бусик, бусук, бүсәк, бүсек, бүсик, бүсүк, бысак, бысук, бысык, бысык, бәсәк, бәсик, бәсүк, бәсек, бөсәк, бөсүк, бөсик, бөсек, бисәк, бисүк, бисик, бисек*. Шул 32 сүздән бары берсе генә – неологизм булган “басак” сүзе “принтер” мәгънәсендә кулланыла. Биредә күпижеккә татар сүзләрендә соңгы иҗектә “О”, “Ө” сузыкларының кулланылмасы исәпкә алынды. “С-Н-К” шәкелендә 28 сүздән 3 татар сүзе: *сүник, сынык, сәнәк*, ә “Т-Р-К” шәкелендә андый сүзләр саны 7: *тарак, тарык, торак, тырык* (ымлык), *төрик, төрек, тирәк*. Хәзерге вакытта информатик технологияләр өлкәсендә “С-Н-К” шәкеле белән ясалган “санак” сүзе “компьютер” төшенчәсендә кулланыла. Димәк, әлегә сирәк күренеш булса да, татар теленә “шәкли оя” принцибына таянып тудырылган сүзләре инде гәмәлдә кулланыла дип әйтә алабыз. Шундый ук сүзләргә “күрәк” – “дисплей”, “күрсәр” – “курсор”, “сайлак” – “меню”, “буяк” – “тонер”, “турак” – “размельчитель бумаги” атамаларын кертәп булыр иде. Күренәки, бу сүзләр автомат рәвештә “к-р-к”, “к-рс-р”, “с-йл-к”, “б-й-к”, “т-р-к” шәкелләреннән ясалган сүзләр арасында булыр иде.

Югарыда күрсәтелгән шәкелләрдә генә дә татар теленә яңа сүзләр, атамалар тудыру өчен искизмәле бай, әлегә “йоклаган” потенциалы ята. Мисаллардан күренгәнчә, татар телендә тартыклардан торган шәкелләрдән сузыклар өстәп ясалган сүзләр бүгенгә сөйләмдә һәм сүзлекләрдә булмасылар да, аларның язылышы да, яңгырашы да татарча. Димәк, алга таба, фәннәр, технологияләр үскән саен, яңа төшенчәләр туа барган саен, бүген гәмәлдә булмаган, әмма татар теле шәкелендә автомат рәвештә ясалган сүзләре яңа терминнар, яңа атамалар тудырганда кулланып булачак. Моньң технологиясе дә бик гади. Татар теленә аңлатмалы сүзлегендә, я орфография сүзлегендә булган тартыклы структуралы “шәкли оя”лар нигезендә автомат рәвештә сүзләр базасы булдырыла. Әлегә базадан сингармонизм закончалыгына тәңгәл килмәгән, татар сүзенә хас булмаган структуралы сүзләр (әйitik, соңгы иҗегендә “ө” хәрәфеләре), аңлатмалы сүзлектә булган сүзләр,

шулай ук, орфография сүзлегенә кергән сүзләренә төрләнеше булган сүзләр бетерелә. Шул автоматик гәмәлләрдән соң базадә калган сүзләр татар телендә яңа атамалар өчен кулланыла ала.

VII. Блендинг (Blending): метафораларның бер атамада гармоник берләшүе

Ике яки берничә метафора белдергән сүзләре төрлечә ялгап яңа бер метафораны белдергән сүз ясау принцибы. Мәсәлән, *пүчтәк* (рус.: *пустяк*) һәм *күчтәнәч* (*презент*) сүзләрен кушып *пүчтәнәч* сүзен ясап була. Әлегә сүз элекке сүзләрдән килгән ике метафораны кушып бер метафора: *кечкенә генә, кыйбат булмаган бүләк* дигән мәгънә тудыра. Әйitik, *гафу үтенәм* (рус.: *прошу прощения*) һәм *итенәм* (рус.: *кривляюсь*) сүзләреннән *гафу итенәм*, ягъни *гафу үтенгән булып кыланам* дигән метафора тудырып була. *Таяныч* (*таяк+аяныч*) кебек блендингкә охшаган сүзләренә татар телендә булуына карамастан, бу принцип татар сүзләрен ясаганда әлегәчә махсус кулланылмый дип әйтәп була.

VIII. Кире кайтару, тергезү

Төрки тел буларак татар теленә борынгы тел булуы инде күп кенә фәнни хезмәтләрдә исбатланган факт. Татар сүзләре чагылышын рус сүзлекләрендә генә түгел, хәтта грек, гарәп, инглиз, алман, кытай лексикасында да күрәп була. Кайчандыр глобал тел булып, цивилизацияләр үсешендә көчле урын тотып, дөньядагы күренешләре, процессларны тасвирлау теле булган төрки телләрдән сүзләр, атамалар, терминнар ул телләргә күчкәнме, әллә инде шул телләренә кайберләре борынгы төрки телнең хәтта танымалык үзгәргән дәвамьмы? Бу хакта галимнәр фикере бер түгел, әлегә сорауга төрле чыганаclarда төрлечә җавап бирелә. Аерым эзләнүләр һәм исбатлаулар таләп итә торган әлегә зур фәнни-практик юнәлештә лингвоархеология, этимология фәннәрен баетырлык ачышлар әле алдадыр. Биредә, мисал өчен, башка телләргә кереп үзәбезгә шул тел сүзе булып кайткан, я үзәбезнең сүзәбезне янадан татарчага тәрҗемә итәп кулланган берничә шундый сүз үрнәкләрен күрсәтәп үтик.

Рус телендә *есаул, караул, парад, кафтан, арба, ура* һәм башка шундый күп кенә сүзләренә татарныкы икәнә галимнәргә генә түгел, инде күпләргә мәгълүм. Ә менә *кулча* (миш.: *кулца*) сүзеннән *кольцо* булып киткән атаманы без

татарчага тәржемә итеп *бозсра* дибез. Татарның *тауар иши*, ягъни *бергә товар итүче иш* төшенчәсеннән ясалган *товариш* сүзен тәржемә итеп *итиш* дибез. Татарның *куласа* (ике тәгәрмәчле арба; миш. диалектында: *куляса*) сүзе русча *колесо* булып үзбездә *тәгәрмәч* булып әйләнеп кайта. Төрөк телендә сакланып калган һәм актив кулланылган *бишнә* сүзе русча *вишня* булып күчеп, татарга инде *чия* булып кайта.

Соңгы вакытларда кытай медицинасыннан килгән “цигун” дөвалау системасын еш рекламалыйлар. “Ци” сүзен “яшәү энергиясе, яшәү көче” дип аңлаталар. Ә бит татарда бу сүз бар һәм хәтта шул мәгънәдә үк кулланыла да. *Чи бәрәңге*, *чи ит* (мишәрдә: *ци*, әмма шунысы кызыклы, *цигунның* *чигун* варианты да бар) татарда пешерелмәгән, пешмәгән бәрәңгене, итне аңлата, ягъни яшәү энергиясе алынмаган бәрәңге, яшәү көче сакланган ит дигән сүз.

Интернетта почта аша хат алышканнар белә, электрон почта адресында @ символы бар. Ул символны американнар башта коммерция билгесе итеп гамәлгә керткәннәр. Инглиз теллеләр бу билгене “эт” дип әйтәләр. Бу юкка түгелдер. Биредә @ тамгасының койрыгын башыннан әйләндергән эткә охшавын исәпкә алганда, бу тамга майалардан килгән глиф, һәм ул нәкъ *эт* (рус.: *собака*) дигәнне аңлаткандыр дип фаразларга нигез бар. Бездә бу билгене күп кеше русчадан алып “собачка” дип йөртә. Шулай булганда, борынгы төрки сүзен кайтару өчен безгә бу билгене “эт” дип укыйсы гына кала.

Компьютер экранында төрле файллары белдергән рәсемнәрне русча *иконка*, инглиз телендә *icon* (айкен) дип әйтәләр. Майа телендә *ай-кен* сүзе *ай-кояш* дигәнне аңлата. Димәк, без *айкен* сүзен борынгы төрки сүзе дип фаразлап, компьютер экранындагы рәсем-тамгаларны *иконка* дип түгел, ә кайтарылган *айкен* сүзе белән атый алабыз.

Әле тикшерелгән атамаларны кайтарылган сүзләр дисәк, тергезелгән сүзләргә элегрәк актив булган, әйтик, мәдрәсәләрдә, узган дәвер көнкүрешенә хас мохиттә кулланылып, бүгенге көндә кулландудан төшеп калган, яки “архаизм” булып йөргән атамалар, терминнар керә. Мисал өчен, хисап, эсбап, мөгаллим һәм башка шундый сүзләргә күрсәтеп була. Югарыда күрсәтелгән *санак* атамасын да тергезелгән архаизм дип

әйтәп була, чөнки язучы Мәгъсүм Хужинның “Ерактагы кыялар” дигән эсәрләр жыентыгында бу сүз кулланыла һәм аның мәгънәсе “алыш-бирешне киртләп бару өчен көтүче таягы” дип аңлатыла. Димәк, бу татарда кайчандыр кулланылган сүз нәкъ инглизнен “компьютер” төшенчәсенә туры килә.

2.2. Татар телендә сүз ясауның икенче төркем принциплары

Алда әйтелгәнчә, икенче төркем сүз ясау принциплары яңа атамаларның, терминнарның нинди булырга тиешлеген билгели.

Беренче принцип: атама, термин мөмкин кадәр кыска сүз белән бирелергә тиеш. Әгәр ул тамыр сүз булса, тагын да әйбәтрәк.

Икенче принцип: бер генә сүз белән бирү отышлы (аеруча технологияләр күзлегеннән караганда).

Өченче принцип: омонимиядән «качу». Атама, термин бары бер төшенчәгә генә билгеләргә тиеш. Мәсәлән, *печать* – *бастыру* сүзе язу сүзенә караганда әйбәтрәк, чөнки экранда да язып була, ә *бастыру* принтерда (*басакта*) гына мөмкин.

Дүртенче принцип: атамаларның аңлаешлы, ачык булуы (терминнарның кин таралган, гадәти булуы, бик татарча булмаса да, кин кулланылуы – *компьютер*, *дифференциал*, *функция*).

Бишенче принцип: матур яңгыраш. Фонетик ассимиляцияләү, татарча яңгырашлы итү (*cash* – русча әйтелешә *кәш*, әмма татарчасы: *кәш*, *stack* – *стек* – *стәк*, *tag* – *тег* – *тәг*).

Алтынчы принцип: синонимнарның сирәк кулланылганын алу (гадәттә, диалект варианты) (*окно* – *тәрәз* – *тәрәзә*: *тәрәз*; *активный рабочий стол* – *актив өстлек* – *актив өслек*: *актив өстлек*).

Жиденче принцип: чит телләрдән килгән атамаларны татар теленә турыдан-туры (башка бер тел аша түгел) тәржемә итү, рус теленнән бозып тәржемә ителгән вариантларны (калькаларны) төзәтү (*арифметическое действие* – *арифметик гамәл*, *арифметика гамәле*).

Сигезенче принцип: неологизмнардан качу. Аңлашылмаган, аңлау һәм куллану өчен катлаулы, телгә хас, ятышлы булмаган төзелешле сүзләр тудырмаса кирәк. Сүзләр, кайдан керсә дә, татарлар кулланысын өчен жайлы булырга, тел кагыйдәләрен бозмаса, киресенчә, аларга

буйсынырга тиеш.

Тугызынчы принцип: чит телләрден терминнар, атамалар тамыр сүз рәвешендә генә алынырга тиеш. Яңа сүzlәрнең, шул сүз кeргән жөмлэләрнең грамматик, просодик һ.б.ш. төрләнеше һәм чагылышы бары тик татар теле кагыйдэләрeнә буйсынырга тиеш.

3. Татар терминологиясен

кулланып башкарылган практик эшләр

Югарыда тасвирланган терминнар системасы, аның төп принциплары нигезендә Татарстан Фәннәр академиясенең “Гамәли семиотика” фәнни-тикшеренү институтында практик эшләр башкарыла. Биредә шул эшлэргә ике мисал карап үтик. Беренчесе – информатика һәм информaцион технологиялэргә караган инглизчә-татарча-русча аңлатмалы терминнар сүзлегә төзү, икенчесе – Майкрософт фирмасының Windows операцион системаларын татарчалаштыру, фәнни итеп әйткәндә, татар телендә милли локализацияләрeн булдыру.

Информатика һәм информaцион технологиялэргә караган терминнар сүзлеген 2006 елда “Мәгариф” нәшрияты бастырып чыгарды [3]. Бу сүзлеккә 7000ләп термин тупланды.

Әлеге өчтелле аңлатмалы сүзлеккә төзегәндә без иң элек соңгы 10-15 ел эчендә Татарстан Фәннәр академиясә һәм Казан дәүләт университетының “Шәкли Фәһем” лабораториясендә тупланган тәҗрибәгә һәм югары уку йортларында эшлэнгән сүзлеклэргә таяндык. Электрон почта системасын татарчалаштыру, текстларны оптик уку һәм тану системасын татарчага өйрәтү, татар телле мохитлә корректор, лингвист эш урыннары төзегәндә, шулай ук төрлө югары уку йортларында бу фәннэрдән лекцияләр укыганда туган табышлар да сүзлеккә кертелде. Шулай ук авторларга билгелә булган терминология сүзлеклэре дә кулланылды.

Татарча терминнар тудырганда компьютер технологиясә һәм информатика өлкәсендәгә терминнар шартлы рәвештә дүрт зур төркемгә бүлөп каралды: 1) компьютер техникасы терминнары (hardware), 2) компьютер программалары терминнары (software), 3) сервис, интерфейсы, ягъни компьютерда эшлэгәндә татар теллө мохит тудыруга кагылышлы терминнар, 4) информатика фәнeн укытканда кулланылучы терминнар.

Әлеге сүзлеккә кeргән татар терминнары,

нигездә, югарыда тасвирланган принципларга таянып ясалды.

Татар теленең үз кагыйдэлэре нигезендә яңа терминнар ясау принцибын кулланганда авторлар, иң элек, аны көндәлек тормышта гамәлдә булган, киң таралган, гади кулланучыларга еш әйтергә, я укырга туры килгән терминнарга карата кулланып эш итте. Әйтик, ниндидер махсус фәнни өлкәгә карамаган шундый төшенчэлэрдән *компьютер, калькулятор, дисплей, меню, принтер, тонер* сүзлэрен үрнәк итеп күрсәтеп була. Бу сүзләр, бердән, әлеге язылыш белән дә, әйтелешлэре белән дә дөньякүләм кулланылган формада түгел, татар теленә рус теле аша кeргәннәр. Икенчедән, күренеп тора, алар барысы да татар теленең фонетика закончалыгына туры килми, яраклаштырып эшкәртелмэгән. Шул ук вакытта бу төшенчэлэрнең инструментка караганлыгын, татар телендә андый төшенчэлэрнең нигездә тамыр сүзгә *-ак, -әк, -к* аффикслары кушылып ясалганын да истә тотып, түбәндәгә терминнар тудырырга мөмкин: *компьютер – санак (санау+ак)* (архаизм), неологизмнар: *дисплей, монитор – күрәк (күрү + әк), меню – сайлак (сайлау + к), принтер – басак, язак (басу + ак, язу + ак), тонер – буяк (буяу + ак), калькулятор – сансанак (сан санау + ак)*. Татар телендә сирәк кулланылса да, *-сар* кушымчасы ярдәмдә, *каенсар* (каенлык – күп каен) үрнэгәннән чыгып, түбәндәгә терминнарны ясап була: *тамгасар (күп тамга) – база данных, төймәсар – күп төймә – клавиатура*. Мисал итеп китерелгән сүзләр татар теле кагыйдэлэрeн бозмый, әйтелешлэре жигел, мәгънэлэре дә объектны куллануны төгәл чагылдыра. Шуннан чыгып, терминнар ясауның бу принцибын татар теле өчен уңышлы дияргә нигез бар. Бу сүзлектә мондый сүзләр күп түгел, әмма татар телен куллану даирәсә киңәйгән саен, татар теллен фәннәр үскән саен, әлбәттә, аларның саны да артачак.

Компьютер технологиялэре өлкәсендә белгечләр генә куллана торган, программа төзүчеләр өчен генә актив булган махсус терминнар, нигездә, үзгәрешсез, кирәкле очракларда гына фонетик яраклаштырып кертелде.

Терминнарны сайлап алуға, сүзнамә төзүгә дә зур игътибар бирелде. Биредә мөһим дип саналган критерийлар түбәндәгеләр иде: терминнарның практикада киң даирәдә һәм еш

кулланылуы, технологияларга караган термин булуы (ягъни гомумлексик сүзлекләрдә булган сүзләр бик сирәк очракта гына алынды), татар телендә фәннәр үсешенә йогынты ясау мөмкинлегенә (политехник терминнарны кертү, әйтик, *автомат, буль алгебрасы*).

Әлеге инглизчә-татарча-русча терминнарның аңлатмалы сүзлегенә дә, шулай ук башка махсус терминология сүзлекләре дә Майкрософт фирмасының Windows XT, Windows Vista, Windows 7 һәм аларның Офис кушымталарын татарчалаштыруда актив кулланылды. Әлеге системаларны татарчалаштыруда кулланылган 5000 терминның ике меңе татар терминологиясе принципларыннан чыгып ясалган яңа терминнар. Бүгенге көндә безнең институтта Майкрософт фирмасы программаларын татарчалаштырганда туган яңа терминнарны да кертәп, югарыда күрсәтелгән терминнар сүзлегенә яңартылган инглизчә-русча-татарча-чуашча варианты эшләнә.

MS Windows операцион системасын татарчалаштыруга нигездә түбәндәгеләр керә:

- операцион система һәм аның Офис кушымталары интерфейсларын тәржемә итү – дисплейда (күрәктә) күренә торган текстларны татарчага күчерү (мәсәлән, e-mail белән эшләгәндә, Windows кушымталары Word, Exel һ.б. кулланганда);

- меню төймәләрендәге текстларны татарчага күчерү (Save, Open, Close, OK, Yes, Delete, Print һ.б.);

- ярдәм файлларын татарчага тәржемә итү.

Татарчалаштыру өчен төп шартлар түбәндәгедән гыйбарәт:

- татарча интерфейс текстларының дөрес, төгәл, табигый булуы (туры тәржемә түгел);

- меню (сайлак) төймәләрендәге текстларның (команда-боерыкларның, гамәлләрнең) дөрес, аңлаешлы һәм кыска булуы;

- ярдәм текстларының анык аңлаешлы һәм компактлы булуы.

Операцион системаны һәм Офис кушымталарын татарчалаштыру ул – инглизчәдән яисә русчадан турыдан-туры тәржемә итү түгел, ә программ продуктны татар телле кулланучыга Windows мохитендә жайлы эшләү өчен татар теленә ижади яраклаштыру. Шунысы мөһим, Windows'ның төрле телләрдәге версияләре

тәржемәдә бер мәгънәдә булырга, барлык текстлар да бер төрле аңлашылырга тиеш, кулланучыга карата политкорректлык булырга, аеруча, кулланучының һәм фирманың хокуклары анык, аңлаешлы булырга тиеш. Шулай ук, татар теленә терминнар системасына буталчыклар кермәсен өчен, операцион системаның төрле елларда чыккан версияләрен татарчалаштырганда мөмкин кадәр бер үк терминнар куллану аеруча мөһим. Татарчалаштыру процессында технология, гомум тел белеме, татар теле, информатика өлкәләреннән белемнәрнең берьюлы кирәк чаклары бик еш кабатлана. Әлеге хезмәт бары программистлар, математиклар, лингвистлар, татар теле, компьютер технологияләре, информатика белгечләре бергәләп башкарганда гына уңышлы булырга мөмкин.

Йомгаклау

Мәкалә ахырында татар телендә төгәл һәм мантийклы терминнар системасын төзүен мөһимлеген һәм сәбәпләрен тагын да ассызыклап санап үтик. Беренчедән, татар теле һәр яңа өлкәдә үсәргә, тиешле терминнар исәбенә баерга тиеш. Кызганычка каршы, вазгыять үзгәрү белән, вакытында актив булган, тулаем бер өлкәгә караган атамалар юкка чыга бара. Мона мисал итеп татар телендә атлар темасына караган дистәләгән терминның югала баруын китереп була. Икенчедән, татар теле башка телләр белән бер дәрәжәдә компьютерларга керергә тиеш, бу бүген һәм киләчәктә глобализация күренеше һәм инфо-коммуникация технологияләре бөтен дөньяны камап алуына күрә аеруча актуаль. Өченчедән, татар теле Россия Федерациясендә таралуы белән рус теленнән соң икенче урында һәм Татарстанда рус теле кебек үк дәүләт теле буларак кулланыла. Дүртенчедән, телнең статусы, дәрәжәсе югары булсын өчен, шулай ук аның техник-технологик мөмкинлекләренә шик тумасын өчен, компьютерларда татар телен генә кулланып эшләү мөмкинлегенә булырга тиеш. Бишенчедән, татар теле нигезендә яңа системалар төзү өчен мөмкинлекләр тудырыла, фән, мәданият үсешенә зур йогынты ясала.

Яңа тудырылган терминнар татар теленә умыртка сөяге булып китсен өчен ниндидер төгәл принципларга таянып терминнар системасын төзү генә дә җитми, ул терминнарның, ким дигәндә, өч этап үтүе кирәк. Беренчедән, тер-

миннар татар фәннәдә, татар мәдәниятында, газета-журналлар битләрендә, радио һәм телевизион эфирда актив һәм киң кулланылырга тиеш. Икенчедән, шул терминнарға таянып яңа фәнни нәтижәләргә ирешү, татар телендә чит ил галимнәрен кызыксындырырлык мәкаләләр бастыру, яңа фәннәр тудыру кирәк. Өченчедән, татар терминнарының чит телләрдәгә фәнни эшләр, китаплар аша башка телләргә дә термин буларак кереп китүе иң тәсирле чараларның берсе булып иде.

Бу мәкаләнең “Фән һәм тел” журналында, Бөтендөнья татар галимнәренең икенче съезды алдыннан чыгуын истә тотып, тагын шуны өстәп әйттик.

Татар теле өчен бүген кайсы фасыл булуы киң вазгыяттән, дөньядагы глобал процесслардан килсә, татар телле заманның орлыклары – татар теленең фәндәгә һәм тормыштагы яңа күренешләргә тәңгәл килеп туа барган төшенчәләре, терминнары һәм терминнар системасы татар галимнәренең үз кулында, татар халкының үз ихтыярында. Форсат чыгып, чәчү вакыты житкәндә, фән өлкәләрендә дә, мәгариф, икътисад, сәясәт, мәдәният кебек баш-

ка өлкәләрдә дә татар теле капчыгында чәчәргә орлыклар, ягъни кирәкле терминнар, атамалар булмаса, аяныч булачак.

Әйткәнбезчә, татар теле яшәсен һәм үссен өчен, аның һәр өлкәгә, шул исәптән яңа туган өлкәләргә дә караган терминнар системасын булдырырга кирәк. Әгәр дә шундый системаны барлык төрки телләр өчен дә уртақ итеп була икән, бу төрки халыкларны алгарышка илтүче, халыкларны якынайтучы, фәннәрнең һәм мәдәниятнең нык үсүенә китерүче гамәл булып иде. Бүгенге көндә бу өлкәдә Төркия, Татарстан, Казахстан, Азәрбайжан, Кыргызстан, Башкортстан, Төркмәнстан, Чувашия һәм Саха-Якутияда никадәр күп эш башкарылуға карамастан, без барыбыз да яңа туып, үсеп килгән информация технологияләре дәрҗәсенең инеш башында гына. Гомер-гомердән бу мәсьәләләрдә татар галимнәре актив булган һәм, тарихка мөрәҗҗәгать итсәк, хәтта әйдәп барган дип әйтә алабыз. Әле дә безгә, татар галимнәренә, төрки дөнья галимнәре белән бергә бу өлкәдә уртақ төшенчәләр, уртақ терминнар булдырып, алга таба бергә-бергә аңлашып, киңәшләшеп эш итәргә соң түгел.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Татар терминнарын ясау, камилләштерү һәм куллану кагыйдәләре. – Казан, 1995. – 13 б.
2. Татарская грамматика. Т. 2. Морфология. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1993. – 397 с.
3. Сөләйманов Ж.Ш., Галимжанов Ә.Ф., Вәлиев М.Х. Информатика һәм мәгълүмат технологияләре терминнары: инглизчә-татарча-русча аңлатмалы сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2006. – 383 б.

© Борханова Ю.Ф., 2011

ТӨРКИ ТЕЛЛӘРНЕҢ СҮЗЬЯСАЛЫШЫНА КАРАГАН ХЕЗМӘТЛӘРДӘ ИНТЕРФИКСЛАРНЫ ТИКШЕРҮ

Юлия Борханова

ЮЛИЯ ФӘРИТ кызы БОРХАНОВА – Казан дәүләт университетының Яшел Үзән филиалын тәмамлап, Г. Ибраһимов исемендәгә Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының аспирантурасында укый. Бүгенге көндә Яшел Үзән тарихи-милли музееда фәнни хезмәткәр булып эшли, профессор Фуат Ганиев житәкчелегендә кандидатлык диссертациясен әзерли.

Бурганова Ю.Ф. Исследование интерфиксов в трудах, относящихся к словообразованию в тюркских языках.

В статье рассматриваются примеры, подтверждающие участие в словообразовании комплекса, состоящего из суффикса и интерфикса.

Төрки телләргә тарихи чагыштыруда тюркология фәне мөһим нәтижәләргә иреште. А. фон

Габен, В. Котвич, К. Броккельман, Ж. Дени, А.А. Зайончковский, В.В. Радлов, Н.К. Дмитри-

ев, Н.А. Баскаков, В.А. Богородицкий, А.Г. Гулямов, Э.В. Севортян, А.Н. Кононов, А.Т. Кайдаров, А.А. Юлдашев, Т.М. Гарипов, С.А. Джафаров, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак, Э.А. Грунина кебек галимнәрнең тарихи грамматикалары төрки телләрне өйрәнүдә зур урын алып торалар.

Төрки телләрнең грамматик төзелеш үзенчәлекләрен анализлап биргән галимнәрнең берсе – А.Н. Самойлович. Ул үзенң ике хезмәтендә («Опыт краткой крымско-татарской грамматики» (1916) һәм «Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка» (1925)) бу сорауларны тулаем ачып бирә. Ул “*полуприсулка*” төшенчәсен төрки телләрнең грамматикасына кертеп жибәрергә тырыша, тогрыклы һәм күчәмсез нигезләрнең чикләре була алмый һәм грамматикаларда шундый күчәмсез чикләргә булдыру – дәрәс түгел, дигән караш белдерә. А.Н. Самойловичның төрки грамматикасы ярты гасыр элек язылган булса да, аның карашлары игътибарга лаек.

В.А. Богородицкийның («Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками», 1934), В.Г. Кондратьевның («Очерк грамматики древнетюркского языка», 1971), А.Н. Кононовның («Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв.», 1980), («История изучения тюркских языков в России», 1982) төрки телләрнең сүзьясалышына караган хезмәтләре аерым конкрет мәсьәләләрне өйрәнү өчен нигез булып торалар һәм тарихи грамматикага бәйле проблемалар буенча фәнни эзләнүләр алып бару өчен кирәкле материал булып саналалар.

Төрки телләр грамматикаларында интерфиксларга караган мәгълүматлар юк. Хезмәтләрдә китерелгән мисалларда интерфикс белән булган сүзләр очрый гына, алар интерфикслы сүзләр дип бирелмиләр. Кызганычка каршы, бүгенге көнгә кадәр интерфиксларны системалы рәвештә тикшерү эше әле алып барылмады. Бары тик проблеманың аерым аспекты гына кайбер авторларның эшләрндә чагыла. Актуаль проблеманың берсе – сүзнен нигезе белән суффикс арасында барлыкка килгән чөй. Ул проблема үзенң өйрәнелүен көтә әле.

Төрки телләрдә аффиксларның бер төре итеп суффикслар алына. Функцияләре буенча алар сүзьясагыч, грамматик, лексик-грамматик,

стилистик суффиксларга бүленәләр. Бер төркем суффикслар яңа лексик берәмлекләр барлыкка китерәләр, калганнары грамматик форма булып торалар. Сүзнен нигезе белән суффикслар арасында интерфикс барлыкка килә. Интерфикс – үз мәгънәсе булмаган, тамыр белән башка кушымчаны ялгарга ярдәм итә торган кушымча. Бу күренеш 1974 елда ук Ф.А. Ганиевның хезмәтләрендә күзәтелде [1, 95–96].

Бу элементлар грамматикаларда китерелгән суффикслар составына кермиләр, төрки телләрдә, шул исәптән татар телендә дә алар интерфикс булалар. Барлык төрки телләрдә дә интерфиксларның булуы шик уятмый.

“Интерфикс” терминен рус тел белемндә беренче булып А.М. Сухотин кертеп жибәрә һәм бу төшенчәне барлык галимнәр дә кабул итәләр. Кайбер тикшеренүчеләр бу элементны буш морф, чөй дип атыйлар.

Күпчелек төрки телләрнең морфологик һәм сүзьясагыч структурасында түбәндәге интерфикслар очрый: «й», «в» («w»), «н», «ш», «с» һ.б.

Татар телендә *-ык/-ек/-к* (*ват+ык, бастыр+ык, яр+ык*) һәм *-ыч/-еч* (*юан+ыч, сөөн+еч, үкен+еч, таян+ыч*) сүзьясагыч суффикслары бар. Күрсәтелгән суффикслар (*-ык/-ек, -ыч/-еч*) сузык авазга тәмамланган тамырга яисә нигезләргә ялганганда, тартык “в” (“w”) элементы барлыкка килә: *яна+в+ыч* “брусик для заточки”, *терә+в+еч* “подпорка”, *капша+в+ыч* “щупальце”, *чорна+в+ыч* “моталка”, *үлчә+в+еч* “весы”, *ялтыра+в+ык* “блестящий”, *яңгыра+в+ык* “водопад”, *шалтыра+в+ык* “побрякушка”, *тупла+в+ык* “лежбище”, *лыгырда+в+ык* “пустомеля”, *ләңгердә+в+ек* “тявкуша”. Шулай ук күренеш башка төрки телләрдә дә күзәтелә.

Төрөкмән теле: *ойна+в+ыч* “игрушка – уенчык”, *елне+в+еч* “веер – жылпәзә”, *шагла+в+ык* “водопад – шарлавык”, *жүрле+в+ек* “свисток – сыбызгы”. Ләкин төрөкмән галимнәре *-ыч/-еч, -вык/-век* комплексларын бердәм итеп санылар һәм суффикс белән интерфиксны аермыйлар [2, 446].

Каракалпак теле: *шырма+в+ык* «плющ – чормавык», *шытылда+в+ык* «побрякушка – шылтыравык», *джыла+в+ык* «плакса – елак». Ләкин *-вык* комплексы каракалпак теле турындагы хезмәтләрдә бер бөтен итеп алына, суффикс һәм интерфикс өлешләрәнә бүленми [3, 214].

Димәк, әлеге суффиксларны сузык авазга тәмамланган тамырга яисә нигезләргә ялганганда, тамыр һәм *-ык/-ек*, *-ыч/-еч* суффикслары арасында яңа элемент – “в”(w) тартыгы барлыкка килә. “В” элементы һичшиксез *ык/-ек* һәм *-ыч/-еч* суффиксы составына керми. Ул – тамырга яисә нигезгә суффиксны ялгау элементы – интерфикс булып тора.

Шулай ук төрки телләрдә икенче төрле интерфикслы мисалларны да табып була. Мәсәлән, «ш» («с») интерфиксын аерып чыгарыйк.

Төрки телләрдә, бүлем саннары ясалганда, сан һәм *-ар/-әр* суффиксы арасында «ш» аффиксы барлыкка килә: *алты+ш+ар* (татар теле). Ләкин сан үзе сузык авазга тәмамланырга тиеш, тамыр сан һәм суффикс арасында «ш» («с») интерфиксы шул вакытта гына күзәтелә.

Төрөк теле: *iki+ş+er* «по две – икешәр», *altı+ş+ar* «по шесть – алтышар», *elti+ş+er* «по пятьдесят – иллешәр», *jedi+ş+er* «по семь – жидешәр» [4, 240].

Ногай теле: *алты+с+ар* «по шести – алтышар», *ике+с+ер* «по две – икешәр».

Мисаллардан күренгәнчә, фонетик закончалыкларга таянып, ногай телендә «ш» интерфиксы урынына «с» интерфиксы барлыкка килә [5, 518].

Карачай-балкар теле: *тёртю+ш+ер* «по четыре – дүртешәр», *ону+ш+ар* «по десять – унышар», *беши+ш+ер* «по пять – бишешәр», *алты+ш+ар* «по шесть – алтышар».

Әлеге материалдан күренгәнчә, төрки телләрдә «ш» («с») элементы *-шар/-шәр* комплексына керми, бары тик тамыр һәм *-ар/-әр* суффиксы арасында килгән интерфикс булып тора. «Ш» авазы – типик интерфикс – ул бернинди мәгънә белдерми, бары тик тамыр һәм кушымчаны бэйли, ягъни хиатусны (ачыклыкны) юкка чыгара.

Төрки телләрдә исемнең III зат берлек сан тартым категориясе *-ы/-е* суффиксы белән белдерелә: *китаб+ы*, *өстәл+е*, *эт+е*, *ат+ы*. Ләкин сүзнең тамыры яисә нигезе сузык авазга тәмамланганда нигез арасында «с» элементы барлыкка килә: *ата+с+ы*, *баба+с+ы*, *ана+с+ы*, *әби+с+е*, *эне+с+е*, *шайба+с+ы*, *тәлинка+с+е*. Бу очракта «с» элементы *-ы/-е* суффиксның III зат берлек санның тартым категориясенә состав өлеше түгел. Бу авазлар комплексы бары тик «с»

интерфиксына һәм *-ы/-е* суффиксларына аерыла.

Мәсәлән: *каз баласы* «гусёнок», *өй түбәсе* «крыша дома», *баш түбәсе* «темя».

Рус теле грамматикасында һәм сүзъясалышында интерфикслар аерым урын алып тора. Шулай ук татар телендә һәм төрки телләренең барысында да интерфикслар бар. Әмма алар әлеге бер генә чыганақта да күрсәтелмиләр. Мәсәлән, *-ачак/-әчәк* билгеле киләчәк заман формасын тикшереп узыйк. Бу форма *-а/-ә* сузыкларына тәмамланган фигыль нигезенә кушылганда, нигез белән форма арасында «й» авазы барлыкка килә: *черелдә+й+әчәк*, *аша+й+ачак*, *сана+й+ачак*, *зилә+й+әчәк*, *ука+й+ачак*, *сөйлә+й+әчәк*. Охшаш күренешне фигыльнең киләчәк заманның инкаръ итү формаларында күзәтергә була: *барма+й+ачак*, *килмә+й+әчәк*, *сөйләмә+й+әчәк*. Чөнки инкаръ итү формасының нигезе һәрвакыт «а» яисә «ә» сузык авазларына тәмамлана.

Төрки телләрдә исем һәм билгеләү алмашлыклары ясалганда, “н” интерфиксы күзәтелә.

Башкорт теле: *сумкаһы+н+да* “в сумке – сумкасында”, *дәфтәре+н+да* “в тетеради – дәфтәрендә”, *тураһы+н+да* “о – турында”.

Каракалпак теле: *бу+н+дай* “этакый – мондый”, *о+н+дай* “такой – андый”, *усу+н+дай* “такой самый – шушындый”.

Якут теле: *ма+н+ык* “такой, как этот”, *о+н+нык* “такой, как вот тот”, *со+н+нук* “такой, как тот”.

Әлеге мисалларда “н” элементы бернинди мәгънә белдерми, шуңа күрә ул интерфиксның төп функциясен – тамыр һәм суффиксны бэйләүче чөй ролен башкара.

Нәтижә ясап, без төрки телләрдә интерфиксларның барлыгы турында әйтә алабыз. Суффиксларны жентекләп анализлаганнан соң, без – *выч/-веч*, *-вык/-век* комплексыннан «в» («w») элементын, *-йачак* (*-ячак*)/*-йәчәк* (*-ячәк*) комплексыннан «й» элементын, *-шар/-шәр* комплексыннан «ш» элементын, *-сы/-се* комплексыннан «с» элементын һичшиксез интерфикслар дип атый алабыз.

Алар сузык авазга тәмамланган тамырны һәм сузык авазга башланган суффиксларны бэйлиләр һәм хиатусны юкка чыгаралар.

Интерфиксларны билгеле формаларга кертәп өйрәнү, безнеңчә дәрәс түгел. Бүгенге көндә, тюркология фәнендә житәрлек дәрәжәдә

теоретик һәм фактик мәгълүматлар жыйналган. Шуңа күрә алда күрсәтелгән комплексларны

ике морфемага: суффикска һәм интерфиксларга бүлөп өйрәнүне дәрәс дип табабыз.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. — Казань: Татарское книжное издательство, 1974.
2. Туркменско-русский словарь/ Краткий грамматический очерк. — М.: Русский язык, 1988.
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. I. — М., 1952.
4. Ergin M. Turk dili. 6. baski. — 1992.
5. Ногайско-русский словарь /Очерк грамматики ногайского языка. — М., 1963.

© Зиннәтуллина Г.Х., 2011

МИРСӘЙ ӘМИРНЕҢ “ПАР КҮГӘРЧЕН” ХИКӘЯСЕНДӘ ПОЭТИК АНТРОПОНИМИЯ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Гөлшат Зиннәтуллина

ГӨЛШАТ ХӘБИР кызы ЗИННӘТУЛЛИНА — филология фәннәре кандидаты, А.Н.Туполев исемендәге Казан дәүләт техника университетының рус һәм татар телләре кафедрасы доценты.

Зиннәтуллина Г.Х. Вопросы поэтической антропонимии в рассказе Мирсая Амира “Пара голубков”.

В статье раскрывается роль имен собственных (поэтических антропонимов) в названном произведении М.Амира (1907-80), подчеркивается их идеологическая функция.

Хикәя 1928 елда ижат ителә. Ул әдипнең беренче карлыгачларынан санала һәм анда шул чорның актуаль мәсьәләләре социаль реализм таләпләренә туры китереп яктыртыла. Шунысы кызык: әлеге хикәя белән әдәби тәнкыйтьчеләр бер чорда да артык “кызыксынмый”: мәкаләләрдә бары әсәрнең язылу вакыты һәм аның әдип ижатының каләм чарлау чоры әсәре булуы гына билгеләп үтелә. Хикәя әдипнең алдагы елларда чыккан жыйнакларында да урын алмый, чөнки, тәнкыйтьчеләр сүзләре белән әйткәндә: “Үзенә ижади эзләнүендә яшә язучы реализмга таба омтыла, ләкин аңа ирешүдә көтелмәгән, уйланмаган күп кенә кыенлыктарга очрый. Нәтижәдә ижади фикерләре еш кына образга әйләнмәгән теләк булып кала” [1, 8]. Әсәр М.Әмирнең йөз еллыгына багышланган жыйнакта, 2007 елдагына дөнья күрүгә ирешә. Әмма, безнең фикеребезчә, әсәр бик тә кызыклы һәм үз чоры өчен бик кыю язылган көчле әсәр, ул бары тик социализм куйган таләпләргә генә туры килмәгән (әсәрдә чорның тискәре

яклары тулысы белән фаш ителә). Уйланырга һәм сокланырга мәжбүр иткән тагын бер момент бар. Әсәрне ижат иткәндә М.Әмиргә бары 21 яшь була, шуңа да карамастан, ул шул чорда пропагандаланган социалистик кыйммәтләрнең ваклыгын күрә, кимчелекләрен ачып бирерлек көчкә ия була. Бу, әлбәттә, бер яктан кыюлык таләп итсә, икенче яктан, әдипнең тапкырлыгын күрсәтүче дәлил дә булып тора. Эш шунда: әсәрдә социализм идеяләрен мактау, хуплау, күтәрәнке пафос рухы хөкөм сөрсә дә, нәкъ шуның аркылы аларның бушлыгы һәм мәгънәсезлегә ачып салына. Һәм әдипнең бу идеяләрен “тормышка ашыруда” әсәрдә кулланылган ялгызлык исемнәр системасы беренчел диярлек вазыйфа башкаруы ачыклана.

Поэтик ономастика өлкәсендә эзләнүләр алып барган бик күп галимнәрнең, шулай ук безнең күзәтүләребез дә, бер нәрсәне ачык дәлил: әдәби әсәрдә ялгызлык исемнәр вакыт һәм кинлек галәмәндә ориентир булып тора, ягъни теләсә нинди реалистик әсәрдә билгеле

бер социаль төркем һәм чорга хас исем-атамалар жыелмасы урын ала [2, 3]. Юмористик эсәрдә, берәз арттырып булса да, өстәмә мәгънәгә ия исем-фамилияләр уңышлы кулланыла (эмма билгеле бер социаль катлауга хас нормаларны бозмаган хәлдә). Сатирик эсәрдә исемнәр шаржлана. Романтик эсәрләр сурәтләнган вакыйгаларның реальлектән читләшкән булуын ассызыклап, тирә-яктагыларның исемнәренә охшамаган, оригинальрәк исемнәр белән аерылып тора. Шулар рәвешле, әдәби эсәрдә реаль ономастиконнан алынган ялгызлык исемнәр дә, әдип үзе тудырган исемнәр дә урын алырга мөмкин. Аларның сан ягынан үзара нисбәтә эсәрнең жанры, темасы, авторның дөньяга карашы, сәнгати осталыгына бәйле була.

Шуның белән бергә, эсәрдә урын алган һәр антропоним эсәр структурасына әдип тарафыннан аңлы рәвештә, ниндидер максатларны күздә тотып кертелә. Шуңа да поэтик антропонимнар герой-персонажларны номинацияләп кенә калмыйча, хәбәр итү, геройны характерлау, экспрессия кебек категорияләргә дә белдереп килүгә сәләтле булалар. Бу раславыбыз беренче карашка социализмга дан җырлаган, революциядән соңгы вакыйгаларны бик реалистик планда сурәтләнган “Пар күгәрчен” хикәясенә дә турыдан-туры кагыла.

Эсәрнең кыскача эчтәлегә болайрак: егерменче елларның урталарында революция җилләре, гражданныр сугышлары белән таушалган авылга инде исеме дә онытыла башлаган элекке көтүче малае Әхмәй кайтып төшә. Кайтуының төп сәбәбе — авылда яшыләрнең коммунистик оешмасын төзү һәм аның эшен җайга салып җибәрү. Яшыләр бу эшкә куркыбрак алынсалар да, ахырдә фикерләргә ныгып, “җиң сызганып”, караңгы татар авылында коммунизм төзү эшенә керешәләр. Эсәрнең төп герое Камай Кәлимуллин бу эшкә аеруча дәрәҗәләп алына. Ячейканың иң актив әгъзасы булуы өстенә, ул үзенең бөтен яшәү рәвешен дә коммунистик рухта корып җибәрә. Сөйгәнә Шәрифәне дә яңа

чор таләпләргә кушканча никахсыз, “кызыл” туй ясап кына ала. Сөйгәнәнең исеме “искечә” булу сәбәплә, аны “Лирочка” итеп үзгәртә. Үзенең исемен дә үзгәртмичә булдыра алмый — Ревалга “әйләнә”. Бернинди тормыш мәшәкатьләренә карамастан, кичләрен мәҗбүри рәвештә ячейка җыелышларында үткәрә, артык көч түкмичә генә бәхетле, мул коммунизм турында хыяллана. Инде игезәк балалары тугач та (аларны “яңача” гына тудыру

хыялы тормышка ашмый кала: имче карчыкны чакырырга туры килә), аларны социализм кушканча “дәрәс” итеп тәрбияләү, үрнәк пионерлар итеп үстерү турында кайгыртып йөри башлый. Хатыны куйган исемнәргә ошатмыйча, аларга чын “советский” исемнәр бирә. Ике бала атасы булуга карамастан, электән калган кагыйдәгә буйсынып, ике сабийны һәм хатынын ияртеп көн саен ячейка җыелышларында катнаша. Эмма бу “үрнәк” тормышка яраклаша алмыйча, ике сабий дөнья куя. Дөньяда тугыз ай гына яшәп калган балаларын югалтканына да артык кайгырмый ул, бары “советның пионерлар армиясе ике кешесен югалтты”, — дип көрсенә. Авылда яшыләрнең коммунистик хыяллары инде сүрелә барган чор була бу. Шулай да эсәр “күтәрәнке”, өметле рухта тәмамлана — авылга яңадан парторг Әхмәй кайтып төшә. Яш геройларның күңелендә яңадан көч уяна, үзләргә хыялланган коммунистик җәмгыять төзү эшенә дәрәҗәләп керешергә сүз биреп калалар.

Күрәнгәнчә, эсәрнең сюжеты артык тирәнкатлаулы түгел. Эмма аның идеясе алай ук гади дә түгел. Эсәрнең идея-тематик үзгәчлекләрен, нечкәлекләрен ачуда нәкъ менә ялгызлык исемнәр бик зур ярдәм итә. Эсәрнең буеннан-буена иске һәм яңа тормыш каршылыгы сузыла. Һәм бу каршылык вак детальләрдә дә күзәтелә. Игътибар итегез: яңа тормыш, яңа максатлар белән яши башлауга, төп геройга иң беренче эш итеп исем алыштыру кирәк була. Нәтиҗәдә Камалетдин белән Шәрифә Ревал белән Лирага әверелә. Камай белән Шәрифә иске тормыш вәкилләргә булса, Ревал белән Лирочка — яңа

тормыш символлары. Балаларының исемнәре белән дә шул ук хәл кабатлана. Мөхәммәтсәлим белән Бибисәлимә иске тормышның кайтавазы булганга күрә, этиләре аларны “заманчаштыру” эше буенча озақ баш вата. Әле ярый ярдәмгә авылның комсомол оешмасы секретаре була. Ул бу “четерекле” мәсьәләне бик тиз хәл итә. “Ул бер дә аптырап тормайды, ярылып бер көлдә дә: “Баласын тапканны, исемен табуы чепуха инде аның, юкка баш ватасы да юк – энә Лира аларга исем тапкан да инде. Беләсезме, Мөхәммәтсәлимнең “Мөхәммәт” дигән калдырырга да, малаенны Сәлим ясарга, Бибисәлимәнең “Биби” дигән сүзен алып ташларга да, Сәлимә ясарга, бетте-китте, – диде” [4, 111]. Инде Ревал бу исемнәренң дә иске булуынан куркып, шик белдергәч, секретарь моны да бик тиз жайлап куя. “Бер дә иске түгел. Аңа яңа мәгънә биреп була, – диде секретарь. Шунда ук тагын яңа мәгънәләрен дә аңлатырга тотынды. – Сәлим – советский ленинский молодежь (курсив. – Г.З.) дигән сүз була, Сәлимә дә шулай. Менә сиңа советский яңа исем. Үзе әйтергә дә ансат...” [4, 111].

Безнеңчә, әлеге эпизодның максаты – шул чор идеологиясенң абсурдлыгын, бернинди киртәләргә сыймаган мәгънәсезлеген күрсәтү. Әлбәттә, әдип моны ачыктан-ачык белдерә алмый. Шуңа да “вак, чепуха” тоелган исем сайлау, аны яңачалаштыру проблемасына зур игътибар биру алымын куллана.

Ә инде иске тормышның вәкилләре – Патый әби (Шәрифәнәң әнисе) һәм им-том итүче Нәфига карчык. Әсәрнең буеннан-буена төп герой алар белән “көрәшә”, аларны яңача яшәргә “агитировать” итә. Безнеңчә, әдипнең бу образларга нәкъ шушы исемнәрен сайлавы да очраклы түгел. Патый әбинең тулы исеме *Фатыйма*, ул гарәп теленнән кәргән һәм “имчәктән аерылган кыз” мәгънәсенә ия, өстәвенә Мөхәммәд пәйгамбәр кызының исеме [5, 191]. *Нәфига* исеме дә, гарәп телендә “файда, табыш; игелек; кирәкле” мәгънәләренә ия [5, 150]. Күренгәнчә, әлеге исемнәр – күпгасырлык традицион мәселман исемнәре. Ә *Нәфига* исемнең мәгънәсе персонажның әсәрдәге роле белән дә аваздаш: карчык гомере буе им-том итеп, авылда табиб һәм кендек әби вазыйфасын башкарып килә (кешеләргә игелек кыла). Авторның бу образ-

ларны аерым игътибар белән сурәтләве дә очраклы түгел. Төп геройга “кушылып”, ул алардан көлгән кебек булса да, чынлыкта исә киресенчә, язучының аларны һәм тулаем татар халкының традицион яшәү рәвешен хуплавы тоемлана. Бу бик ачык итеп түбәндәге эпизодта чагыла: төп герой бервакытта да үзенң тулы исемнә, ата-бабалары кулланган, кушкан формада кулланмый, укучы аны белми дә калыр иде. Бары тик хатынының әнисе Фатыйма әби генә аны йомшак итеп, яратып “*Камалетдин балам*” дип йөртә. Ягъни шушы кечкенә генә бер факт та, кешеләр арасындагы чын мөнәсәбәтләренә, чын хисләренә ачып бирүгә сәләтле була. Авторның да бу әбиләр образларын сурәтләгәндә хәерхаклыгы, эчкерсезлеге тоемлана.

Әсәрнең табышы булып торган тагын бер нәрсәгә игътибар итәсе килә. Күренеп торган искелек һәм яңалык көрәшеннән кала хикәядә эчке, яшерен каршылык та бар. Һәм бу каршылык кабат ялгызлык исемнәр мисалында күзәтелә. *Сәлим*, *Сәлимә* исемнәре “сәламәт, исән-сау” мәгънәсенә ия. Ә әсәрдә шушы исемнә йөрткән сабыйлар нәкъ менә чирләп, жәфаланып, тугыз айлык чагында үлә. Парадокс бит! Югыйсә, традицион әдәбиятта мондый төр исемнәр «говорящие имена» дип йөртеләп, аларның эчке мәгънәсе образларның әсәрдәге вазыйфасы белән дә турыдын-туры бәйлә була. Безнең очракта сабыйлар исән-сау үсеп, озын гомер кичерергә тиешле геройлар булып иде.

Икенче, өченче парадокс та әсәрдәге геройларның исемнәренә бәйлә. *Әхмәй* исеме, дөрөсрәге аның формасы бик кызыклы. Әлеге персонаж әсәрнең башында һәм ахырындагына телгә алынса да, ул башкалар өчен телтеш тимәслек авторитет, иң үрнәк, алдынгы кеше буларак сурәтләнә. Ул авылдагына түгел, район, төбәктә дә комсомол оешмалары, коммунистлар партиясен оештырып жибәрүче төп идеолог. Ләкин шундый дәрәжәле булса да, әсәрдә ул һаман *Әхмәй* дип йөртелә. Бары исеме янында кулланылган эндәшләре генә үзгәрә: башта ул *көтүче* Әхмәй булса, тора-бара *Әхмәй иптәшкә* әверелә. Югыйсә, коммунист, идеолог кешегә башка формадагы эндәшләр дә бер дә комачау итмәс иде (мәсәлән, *Әхмәт Сафиевич*; һич югы – *Әхмәт иптәш + фамилия*).

Тагын бер парадокс әсәрнең икенче төп

герое комсомол ячейкасының секретаре белән бәйлә. Әлеге образ тулы канлы булып, һәр эпизодта диалект катнаша. Аның сүзләре, фикерләре әсәрдәге башка геройлар өчен һәрвакыт үрнәк. Язучының төп табышы шунда: ул бу героина исем бирүне кирәк санамый (!). Ягъни яңадан каршылык: зур авторитет, коммунист геройның әсәрдә исеме юк. Эдип аны я “секретарь”, я “секретарь иптәш” дип кенә йөртә. Исемсез кеше була алмый, хәтта иң кечкенә роль башкарган геройларның да исемнәре

булмыйча калмый. Безнеңчә, бу алым белән эдип яңадан коммунистлар идеологиясенә кимчелекләрен, аңа булган мөнәсәбәттен чагылдырган.

Әйтелгәннәргә нәтижә ясап, шуны өстисе килә. Әдәби әсәрдә ялгызлык исемнәр вакыт һәм кинлек дингезендә ориентир ролен башкару белән генә чикләнмичә, әсәрнең идея-тематик үзенчәлекләрен, авторның дөньяга һәм үзе сурәтләгән вакыйгаларга мөнәсәбәттен дә ачыклап килергә сәләтле булалар.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Хатипов Ф. М. Әмир. – Казан: Татар. кит. нәшр, 1964. – 179 б.
2. Андреева Л.И. Специфика имени собственного и возможности ее использования в художественном тексте: Диссерт. ... канд. филол. наук. – Балашов, 1995.
3. Магазаник Э.Б. Ономапозитика или «Говорящие имена» в русской литературе – Ташкент: Фан, 1978. – 148 с.
4. Әмир М.М. Безнең авыл кешесе: Повестьлар – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 511 б.
5. Саттаров Г.Ф. Татар исемнәре сүзлегә – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 256 б.

© Әмирова Р.М., 2011

КАЗАН ШӘһӘРЕ ЭРГОНИМНАРЫ БАРЛЫККА КИЛҮДӘ ИЖТИМАГЫЙ-МӘДӘНИ ФАКТОРЛАРНЫҢ РОЛЕ

Роза Әмирова

РОЗА МӨНИР кызы ӘМИРОВА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт медицина университетының рус һәм татар телләре кафедрасында өлкән укытучысы.

Амирова Р.М. Роль общественно-культурных факторов в образовании эргонимов города Казани.

Рассматриваются взаимосвязи различных культур в эргонимическом пространстве Казани, дающие наиболее полное представление о специфике отражения внеязыковой ситуации.

Ономастик лексиканың кайсы гына төрен алсак та, аларның һәрберсе үзендә халык тарихын, милләт язмышын, мәдәни багланышларны чагылдыра. Бу күзлектән караганда, эргонимнар аеруча зур роль уйный. Шәһәр тормышында, жәмгыятьтә барган һәр вакыйга, һәр күренеш күпчелек очракта эргонимда чагыла. Шәһәр, лингвомәдәниятенә төп берәмлеге булганлыктан, телара, милләтара багланышлар иң элек эргонимнарда күзәтелә. Казан шәһәре эргонимнары да күпмилләтле шәһәрдә барган ижтимагый, мәдәни, дини процессларны

үзендә бик тулы чагылдыра торган берәмлек буларак зур әһәмияткә ия.

Гомумән, соңгы берничә дистә ел эчендә татар эргонимиясенә зур үзгәреш кичерүе күзәтелә. Бертөрле калып белән ясалган, билгеле бер тәртип белән номер бирелгән һәм, нигездә, совет идеологиясен, рус милләтенә хас үзенчәлекләрен генә туплаган атамалар XX гасыр ахырында безнең халкыбызның гына түгел, башка милләتلәренә дә гадәт-йолга, карашларын чагылдыра алган, матур яңгырашлы, тирән мәгънәле эргонимнар белән алмаша башлый. Бу,

ин беренче чиратта, илдә барган сәяси-иҗтимагый үзгәрешләргә бәйле. Сүз иреге, матбугат иреге, дин иреге кайту, халыкта милли рухның уянуы, әлбәттә, Казан шәһәренә эргонимиясенә дә үтеп керә. Казан шәһәре эргонимиясендә төп урынны алып торган рус яисә халыкара сүзләргә нигезләнеп ясалган атамалар белән беррәттән, халкыбызның һәм башка төрки телләренә милли мәдәниятенә, традицияләренә, милли үзенчәлекләренә нигезләнган эргонимнар барлыкка килә. Шуның белән бергә, Казан шәһәренә Европа илләре мәдәни һәм матди байлыгының үтеп керә башлавы татар эргонимиясенә яңа бер төсмер өсти, ягъни илдә барган сәяси, милли, мәдәни үзгәрешләренә һәрберсә теге яки бу дәрәжәдә эргонимиядә чагыла.

Аннары Казан шәһәренә элек-электән үзәндә Көнчыгыш һәм Көнбатыш цивилизацияләрен берләштергән үзәк булып торучы да онытырга ярамый. Казан шәһәренә һәрбер атамасы үзәндә бик күп милләتلәргә хас булган горел-гадәтләренә, мәдәни-дини үзенчәлекләренә саклый. Шулардан чыгып, Казан шәһәрендә кулланылган эргонимнарны берничә төргә бүлеп карарга мөмкин.

1. Татар халкының милли үзенчәлекләрен чагылдыра торган эргонимнар

XX гасыр ахырларында дәүләтчеләге торгызылу һәм милли идеология яңаруы татар халкының мәдәни тормышына да үтеп керә. Галимнәр фикеренчә, милли сәясәт өлкәсендәге яңарыш, мәдәни кыйммәтләренә артуы, диннең иҗтимагый тормышка кабат әйләнеп кайтуы – бу процессларның барысы да татарның милли үзәңгә һәм, нәтиҗәдә, ономастика тармагына да тәэсир итә [1, 191]. Шулисәптән эргонимнарда халкыбыз тарихы, мәдәнияте, горел-гадәтләре, уй-хыяллары, күзаллаулары чагылыш таба. Шундый милли атамалар арасында *Сөембикә* исеме нигезендә ясалганнары еш очрый. Мәсәлән, «*Сөембикә*» кафеһы, «*Сөембикә*» киём-салым сату ноктасы, «*Сөембикә*» сувенирлар киһете һ.б. Сөембикә – халкыбыз тарихында тирән эз калдырган, фажигалә язмышлы ханбикә. «Казан ханнарының исемнәре онытылдыгы хәлдә, Сөен-бикә исеме онытылмады. Ул үзә күңелләрдә калдыгы кеби, аның исеме дә телләрдә калды», – дип яза ханбикә турында тарихчы һади Атласи [3, 182]. Сөембикә бүгенгә көндә милләт аңында азатлык, ирек символы

рәвешендә күзаллана. Татар халкы өчен бу эргоним чын милли атама буларак кабул ителә.

Татар халкының гасырлар дөвәмында телдән төшерми торган яраткан героилары, милли образларының тагын берсә – *Хужа Насретдин*. Сөембикә – татар халкының фажигасә булса, Хужа Насретдин образы – халыкның үзә. Бу образ татар халкына XVI-XVIII гасырларда ук Көнчыгыш халыкларынан килеп керә. Һәр халык әлгә образга үз традицияләрен бирергә омыла. Татар халкының Хужа Насретдины жор теллә, тапкыр, зирәк булуы белән аерылып тора һәм гасырлар дөвәмында телдән-телгә күчеп йөри, мәзәкләре сөйләнә, хәтта эргоним ролендә дә кулланыла: «*Хужа Насретдин*» кафеһы.

Милли эргонимнар арасында халкыбыз тарихында тирән эз калдырган *Болгар*, *Биләр* атамалары ярдәмендә ясалганнары да еш кулланыла. Тарихчылар *болгар* сүзен этник төркем, дәүләт белән бәйлиләр, шәһәр атамасы буларак та карыйлар. Мәгълүм булганча, X-XII гасырларда Идел буенда Бөек Болгар дәүләте яши. Аның башкаласы итеп Идел һәм Кама кушылган жирдә урнашкан Болгар шәһәре сайлана. Бу шәһәр чын мәгънәсендә мәдәни, иҗтимагый-сәяси үзәк була. Бөек Болгар дәүләтенә төп халкы болгарлар дип аталуы мәгълүм. Татар халкының тамырлары нәкъ менә шушы Болгар дәүләтенә, болгар этник төркеменә барып тоташа [3, 72]. *Болгар* атамасы халкыбызның тарихи хәтерә өчен зур кыйммәткә ия. Казан шәһәрендә *болгар* сүзә катнашында ясалган эргонимнарны да күпләп очратырга мөмкин. Мәсәлән: «*Болгар*» кунаханәсә, «*Болгар*» рестораны, «*Болгар*» ял итү комплексы, «*БулгарГео*» геодезия һәм картография оешмасы, «*Булгар-синтез*» полиэтилен жәшителерү оешмасы, «*Булгар Банк*» банкы, «*Болгар-Арыш*» «*Болгар-Медиа*» оешмалары һ.б. Идел буе Болгар дәүләтендә икенчә мәдәни үзәк булып саналган шәһәрләренә берсә Биләр була [3, 77]. Бүгенгә көндә дә Биләр шәһәре урнашкан урын тарихи ядкар булып санала. Татар эргонимнары арасында да Биләр топонимы катнашында барлыкка килгәннәре еш күзәтелә: «*Биләр*» кафеһы, «*Биләр*» азык-төлек киһете, «*Биләр*» рестораны һ.б.

Татар халкының борынгы ышанулары, мифик карашларына, борынгы Тәңречеләк чорына барып тоташа торган атамалар арасында *Ак бүрә*

катнашында ясалганнары аерым урын алып тора. Мәсәлән, «Ак Бүре» кафесы, «Ак бүре» спорт комплексы һ.б. Ак бүре образы аеруча халык авыз ижатында тулы чагыла. Галимнәр фикеренә караганда, фольклор материаллары татарларның борынғы тотемы Ак бүре булуын исбатлый. Г.Ф. Саттаров антропонимикада бүре сүзе белән бәйлә исем-фамилияләрнең килеп чыгышын борынғы бабаларыбызның тотемистик ышануларына бәйләп аңлата [4, 16]. Бу хакта Г. Дәүләтшин да: «Бүре сүзе борынғы төркиләрдә кеше исемнәре ясалышында киң кулланылган. Моңы аеруча затлы нәселдән чыккан кеше исемнәрендә күрәп була», – дип яза [5, 65]. Г.Р. Галиуллина шушы компонент кәргән кеше исемнәренә күптән инде кулланылудан төшәп калса да, башка төр ономастик берәмлекләрдә, мәсәлән, эргонимнарда актив булуына басым ясый. Галим фикеренчә, бу факт Тәңречелек чорына барып тоташа торган борынғы йола, горейф-гадәтләрнең халкыбыз хәтерендә әле дә саклануын күрсәтә [1, 57].

«Юргак» кафесы, «Тулпар» спорт комплексы, «Тулпар-сервис» оешмасы, «Тулпар» аэроклубы, «Тулпар» бәйрәм оештыру оешмалары атамалары татар халкына гына хас милли эргонимнар. Тарихтан, горейф-гадәтләрдән, халык авыз ижатыннан күрәнгәнчә, юрга, чабыш атлары миллитәбез тормышының аерылгысыз өлешен тәшкит итә. Бу хакта хәтта XIX гасырда Казан татарларының тормышын шактый тәфсиллә тасвирлаган, көнкүреш, этнографик һәм мәдәни үзенчәлекләрен мөмкин кадәр тулы чагылдырырга тырышкан Карл Фукс үзенә хезмәтендә татарларның ат яратуларын искәртеп уза [6, 37-40]. Шуңа да атны белдерә торган лексемаларның эргоним ролендә кулланылулары табигый күрәнеш.

Милли атамалар рәтенә «Өчпочмак», «Кыстыбый» кафеларының атамаларын да кертү зарур. Өчпочмак, кыстыбый – татар халкының чын милли ризыгы булып санала. Шуңа да әлегә ризык атамалары, нигездә, кафе эргонимнарын ясауда катнаша.

Татар халкының элек-электән килүче милли бәйрәмнәренә берсе – Сабантуй. Татар халкы язгы чәчү эшләре төгәлләнгәч уздырыла торган бу олы бәйрәмне көтеп алган, алдан эзәрләнгән, кунаклар кабул иткән. Бүгенге

көндә сабантуй миллитәнең олы бәйрәме булып санала. Шушы сүз нигезендә ясалган «Сабантуй» кафесы эргонимы татар халкының мәдәниятен, горейф-гадәт, йолаларын чагылдыручы атама буларак күзаллана.

Милли эргонимнардан тагын «Алтынай» кибетә, «Милли», «Милли китап» нәшрияте атамаларын китерергә мөмкин. «Алтынай» эргонимы шулай ук дини, милли карашларга бәйлә. Татар халкы өчен ай, алтын ай, иң беренче чиратта, мәчет символы, ә мәчет дини йолаларны саклай торган, миллитәне берләштергән үзәк булып тора.

Тулаем алганда, Казан шәһәрәндә чын милли атамалар чагыштырмача күп түгел. Әмма, күргәнәбезчә, аларның һәрберсе татар халкының мифик, мәдәни, этнографик күзаллауларын чагылдыра, тарихи хәтерен яңарта.

2. Ислам диненә бәйлә эргонимнар

Милли үзенчәлекләрен генә түгел, дини йолаларны, Коръән сүрәләрен чагылдырган атамалар да Казан шәһәрә эргонимиясендә төп урыннарны алып тора. Гомумән, галимнәр ислам диненә татар халкының көнкүрешенә генә түгел, ә ономастиконаына да үтәп керүенә игътибар итәләр. Мәсәлән, Г.Ф. Саттаров ислам диненә антропонимикага үтәп керүә хакында болай ди: «Ислам динә татар тормышының бөтен экономик һәм идеологик даирәләрен үз йогынтысында тоткан һәм, әлбәттә, кеше исемнәре системасына да көчлә тәэсир ясаган» [7, 137]. Г.Р. Галиуллина да бу хакта үзенә хезмәтләрендә искәртә. Галим фикеренчә, төрки-татар рухи мәдәниятенә бер өлешен тәшкит итә торган ислам динә антропонимик системасының үсешендә зур роль уйнаган. Ислам динә тәэсирендә төрки-татар антропонимик системасы яңа үсеш этабына керә [1, III]. Без бу үзенчәлекнең антропонимик системага гына түгел, ә Казан шәһәрәненә эргонимиясенә дә хас булуын күрәбез. Аеруча XX гасыр ахырында илдә барган ижтимагый үзгәрешләр, дин һәм сүз иреге игълан ителү нәтижәсендә эргонимик системада да мөселманлык, ислам динә канунары белән бәйлә эргонимнар барлыкка килде. Мәсәлән, ирләр киём-салымы сата торган «Адам» кибетенә атамасы Коръән сүрәләренә, Мөхәммәд пәйгамбәрнең хәдисләренә, атабыз Адәм, анабыз Нәва дигән ышануларга барып тоташа [8, 29].

Гомумән, Казан шәһәрә эргонимиясендә

Коръәнгә, ислам дине йолаларына бәйле атамалар шактый еш күзәтелә. Алар, бер яктан, халкыбызның дини горәф-гадәтләре, ышанулары хакында бәян итсә, икенче яктан, бу эргонимнар татар халкының ислам дөнъясына багланышларын чагылдырган тел фактлары булып та торалар. Биредә мисал итеп тагын «*Хәләл*», «*Йасин*», «*Әл-кәүсәр*», «*Зәкатъ*», «*Корбан*» эргонимнарын китерергә мөмкин. Кафе, кибет, медицина үзәкләре, дини оешмаларның атамалары булып хезмәт иткән бу эргонимнар Казан шәһәрәндә шактый актив кулланыла торган берәмлекләрдән санала. Мәсәлән, күп кенә кибет, кафеларның, хәләл азык-төлек стандарты буенча комитет атамасы буларак билгеле *хәләл* сүзгә гарәп теленнән алынган һәм ул ислам кануннары нигезендә эзерләнгән ризык, ислам дине тарафыннан рөхсәт ителә торган эш-шөгыль мәгънәсендә аңлашыла. Мөселман халкы өчен *хәләл* лексемасы Коръән кануннарына, мөселман горәф-гадәтләренә туры китереп, шулар нигезендә эзерләнгән азык-төлеккә белдерү өчен файдаланыла торган төп берәмлеккә әвереләп бара. Мәсәлән: «*Хәләл ит*», «*Хәләл ризык*», «*Хәләл азык-төлек*», «*Әл-хәләл*» кибетләре һ.б.

Шулай ук мөселман медицина үзәгенә атамасы буларак кулланыла торган «*Йасин*» *хастаханәсә* эргонимы да Коръән сүрәләренә нигезләнеп барлыкка килгән. Ул Коръәндәгә 36нчы сүрәнең башында торган «йә син» дигән гарәп хәрәфләреннән килеп чыккан. Мөхәммәд пәйгамбәр хәдисләренә караганда, «йә син» сүрәсә Коръәннең йөрәген, үзәген тәшкил итә. Бу сүрә гадәттә кешеләрнең физик һәм рухи газапларын җиңеләйтү максатыннан укула. Мөселманнар аны еш кына күчереп алып, үзләре белән талисман итеп тә йөрткәннәр, бу сүрә аларны төрле авырлыктардан, золымнардан саклый дип ышанганнар.

Коръәнгә бәйле эргонимнарның тагын берсе – «*Әл-Кәүсәр*» *кафесы* атамасы. Бу эргоним мөселман кешесенә Коръәндәгә 36нчы аятнең 108нче сүрә исеме буларак мәгълүм. Гарәп теленнән алынган бу лексема ислам динендә жәннәт чишмәсенең исеме аңлата. *Кәүсәр* лексемасы татарларда шактый актив һәм борынгыдан ук кулланыла. Ономастикада ул антропоним буларак файдаланыла башлый. Галимнәр аның

ир балага да, кыз балага да исем итеп бирелүенә игътибар итәләр. Әмма ул антропонимикада *Әл-кәүсәр* дип түгел, ә Кәүсәр формасында кулланыла [8, 152]. XX гасырның ахырларынан башлап, без аны кеше исемнәре рәтендә генә түгел, татар эргонимиясе составында да очратабыз.

«Жәннәт, оҗмах бакчасы» мәгънәсен белдергән *фирдәвес*, Мәккәдәгә Кәгъбә мәчетенең ишегалдындагы кое исеме аңлаткан *зәм-зәм* лексемалары да Казан шәһәрәндә эргоним ясауда катнаша: *Фирдәвес*» *кибете* һәм *кафесы*, «*Зәм-зәм*» *кафесы* һ.б. Әлегә атамалар үзләрендә халкыбызның дини күзаллауларын, ышануларын чагылдырган тел фактлары булып торалар.

Дини оешмаларның, берләшмәләрнең атамалары да зур мәгънә салынган гарәп сүзләренә нигезләнгән. Мәсәлән, Татарстан мөселманнарының дини нәзарәте каршында оешкан фонд «*Зәкатъ*» исеме белән билгеле. Исламда зәкатъ – ярлыларга булышу, шулай ук ислам динен таратырга ярдәм итә торган проектларны үстерү файдасына түләнә торган еллык салым. Мондый атамалы фонд Татарстанда ислам динен тарату, ислам жәмгыятьләренә үсешен тәмин итү максатыннан оешкан. Бу фондың башкара торган эшләрен, үз алдына куйган максат-бурычларын исәпкә алсак, аның шундый тирән мәгънәле атама алуы, һичшиксез, үз-үзен аклый.

Дини горәф-гадәтләргә тормышка ашыру, мөселманнарга ярдәм итү йөзеннән оештырылган дини берләшмәләрнең тагын берсе – «*Корбан*» *комплексы*. *Корбан* лексемасы мөселман кешесенең үзәгінде *корбан бәйрәме*, *корбан чалу* кебек дини горәф-гадәтләр белән бергә күзаллана. Татар галимнәре бу йоланың борынгы мөһүсиләргә кадәр барып тоташа торган тарихы булуына да игътибар итәләр [7, 146]. Шулай ук мөселманнарга ярдәм итү, аларның ислам кануннарына бәйле теләкләрен тормышка ашыруда булышлык күрсәтү максатыннан барлыкка килгән оешмаларның тагын берсе – «*Идел-хаж*» оешмасы. Мәгълүм булганча, ислам дине кануннары буенча, һәрбер мөселман кешесә, гөнаһларын юу, Аллаһка якынаю максатыннан, хаж кылырга тиеш [2, 16]. «Идел-хаж» оешмасы мөселманнарның хаж кылу сәфәрен оештыру эшләрен башкара һәм бу оешманың атамасында да чагыла.

Дини әдәбият һәм башка төрле китаплар бастыру белән шөгыльләнә торган «Мәдинә» нәшриятенең атамасы да Мөхәммәд пәйгамбәр яшәгән Мәдинә шәһәренә барып тоташа. Бу шәһәр ислам дине тарихында дини-мәдәни үзәкләрнең берсе буларак кыйммәтле. Мөхәммәд пәйгамбәр бу шәһәрдә үзенә фикердәшләр һәм яклаучылар таба, гомеренең бер өлешен шушы шәһәрдә үткәрә [10, 38-41]. Шуңа да бу кала мөселман кешесе өчен изгеләрдән санала һәм аның нәшрият атамасы буларак кулланылуының тирән мәгънәсе бар.

Халкыбыз тормышында ислам диненең, Коръән сүрәләренең, Мөхәммәд пәйгамбәр хәдисләренең йогынтысын күрсәткән эргонимнарның тагын бер төре кеше исемнәренә бәйле. Гомумән, Казан шәһәрендә антропонимнар нигезендә ясалган эргонимнар күпчелекне алып тора. Ләкин аларның бары берничәсе генә ислам диненә барып тоташа. Болар – «Айшә», «Мөслимә» кибетләре, «Фатыйма» кунакханәсе һәм хатын-кызларга психологик ярдам күрсәтү оешмасы, Коръән өйрәнү буенча уку-укыту үзәге «Рәшидә».

Мәгълүм булганча, ислам динен кабул иткән кеше ислам терминологиясе буенча мөслим дип атала. Татар антропонимикасы законнары нигезендә, байтак кына хатын-кыз исемнәре ир-ат исемнәренә -а/-ә кушымчалары өстәлү нәтижәсендә барлыкка килә [1, 247]. Шулай нигездә ясалган Мөслимә антропонимы татар халкында чисталык, сафлыкны гәүдәләндерә торган образ булып та йөри.

Айшә/Гайшә исеме безгә гарәп теленнән алынган һәм «яшәүчән, яшәүче» мәгънәсен белдерә [4, 351]. Шулай ук вакытта Мөхәммәд пәйгамбәрнең икенче хатынының исеме дә Гайшә булуы билгеле.

Шулай ук кеше исемнәренә нигезләнеп ясалган эргонимнардан урта белем бирә торган ислам мәктәбе «Госмания», «Фарук» һәм «Ризван» мәдрәсәләренең атамаларын китерергә мөмкин. Әлеге кеше исемнәре дә ислам динендә изге антропонимнар рәтендә йөри. Госмания һәм Фарук исемнәре Мөхәммәд пәйгамбәрнең төп сәхәбәләре һәм хәлифләре исемлегендә булса [7, 144], Ризван исемнең «ожмах капкасын саклаучы фәрештә исеме» булуы мәгълүм [4, 202].

«Габдесамат» дини берләшмәсенең атама-

сы да кеше исеме нигезендә барлыкка килгән. Исламда бу исем Алланы олылауга корылган 99 исемнең берсе буларак кулланыла һәм «мәңгелек, мәңге яшәүче» дигән мәгънәләргә белдерә [7, 141].

Ирләр чәчтарашханәсенең атамасы «Йосыф», бер яктан, Йосыф пәйгамбәрнең исемнә барып тоташса, икенчедән, бу исемнең «Аллаһ тарафыннан арттырылган, өстәлгән» ягъни бик күркәм, гүзәллек иясе дигән мәгънәсе бар [4, 124]. Гомумән, татар халкы өчен Йосыф исеме илаһилик белән гүзәллек кушылмасы буларак күзаллана.

Югарыда саналган атамаларда, бер яктан, халкыбызның милли үзәге, дини ышанулары, икенчедән, ислам дине кануннары нигезендә яшәү рәвеше, шуңа омтылышы чагыла. Шунысы да искәртәргә кирәк: дингә, Коръәнгә бәйле мондый атамалар бары тик XX гасыр ахырларында гына, илдә барган зур ижтимагый үзгәрешләр нәтижәсендә генә кулланыла башлый һәм активлаша.

3. Шәрык дөньясы белән бәйле эргонимнар

Казан шәһәренең көнчыгыш илләре традицияләрен саклаучы, аларның милли-мәдәни үзенчәлекләрен үзгәртү туплаучы үзәк булуына ишарә иткән эргонимнарның бер төркеме кеше исемнәренә нигезләнеп ясалган. Урта Азия илләрендә киң кулланыла торган антропонимнардан саналган Нагмир, Сәид, Әсхәр, Мостаф исемнәре башкалабызда эргоним ролен үти: «Нагмир» сәүдә комплексы, «Әл-Сәид» күчмәсез милек агентлыгы, «Әсхәр» гараж кооперативы, «Мостаф» төзелеш-проектлау оешмасы һ.б. Шулай ук азык-төлек кибетләренең атамалары арасында да Көнчыгыш илләрендә кулланылган антропонимнарда нигезләнеп ясалганын байтак очратырга мөмкин. Мәсәлән: «Асмар», «Рамсар», «Бахир», «Раузан», «Сурахан» азык-төлек кибетләре һ.б.

Кайбер очракта эргоним буларак кулланыла торган антропоним янына татар һәм башка төрки халыкларда сословие термины буларак кулланылган сүзләр дә килергә мөмкин. Мәсәлән, «Давид бәк» кунакханәсе һ.б.

Ил, дәүләт, милләт исемнәре дә эргоним ясауда катнашырга мөмкин. Мәсәлән: «Turkish airlines», «Туркистан» кафесы, «Үзбекистан һава юллары» авиаоешмасы, «Үзбәк ашлары» кафесы, «Төрөк ашлары» кафесы, һ.б. «Самар-

канд», «Ташкенд» кафелары, «Токио» рестораны һ.б. эргонимнары да Шәрык дөньясын чагылдырган атамалар буларак киң кулланыла.

Аталган элеге оешмаларның эшчәнлеге теге яки бу яклап эргонимнарда чагылган милләткә бәйле. Алар шул милләтнең ашын-сыен тәкъдим итәләр, яки шул илләрдә чыгарылган машиналарга ремонт ясау, кирәк-ярак сату белән шөгыльләнәләр. Бу сәүдә нокталарының һәркайсы Казан шәһәренең күпмилләтле кала икәнлеген, көнчыгыш һәм төрки дәүләтләрнең рухи башкаласы булуын күрсәтә. Моны теге яки бу халыкның милли ризыкларын тәкъдим иткән ашханә, кафе, ресторан, барларның атамалары да раслый. Мәсәлән, «Халва», «Кебеб Хаус», «Султан-Кебаб» кафеларының, «Шаурма» сәүдә нокталарының атамалары Урта Азия халыкларының милли ризыклары буларак мәгълүм. Кыскасы, элеге эргонимнарның һәрберсе, беренче чиратта, Казан шәһәренең күпмилләтле кала булуына ишарә итә, икенчедән, алар шәрык илләренең милләте, гореф-гадәте, этник күзаллаулары һәм антропонимик байлыгы турында шактый тулы мәгълүмат бирә, татар халкының башка төрки һәм Көнчыгыш илләре белән рухи уртаклыгына ишарә итә.

4. Европа илләренә бәйле эргонимнар

XX гасыр ахырларында киң кулланыла башлаган эргонимнарның икенче бер төркемендә Европа цивилизациясе чагыла. Теге яки бу оешманың, күп очракта кишетләрнең Европа тәҗрибәсенә нигезләнүенә, яисә Көнбатыштан китерелгән товарлар белән сату итүенә аның чыганақ телдәгечә язылган исемнәре – эргонимнары да ишарә итә. Мондый очракларда еш кына товар тамгасы, яисә шул товарны эшләп

чыгарган оешма исеме шул кишетнең атамасы буларак та кулланыла. Аеруча машина маркалары, товар атамалары, ягъни прагматонимнар, эргоним ролендә еш күзәтелә. Мәсәлән, «Adidas», «Dayly», «Grostyle», «Honda», «Hyundai», «Nokia», «Siemenes» кишетләрнең атамалары ролен киём-салым, машина, көнкүреш техникасы маркалары башкара.

Шунысы игътибарга лаек, инглиз, немец, итальян һ.б. телләрдә язылган эргонимнар үзләренең мәгънә үзенчәлекләре ягыннан да аерыла. Аларда Көнбатыш илләре халыкларына хас булган юмор, сентиментализм, конкретлык чагыла. Мондый төр эргонимнар, Көнчыгыш илләрдән кергән төрләренә караганда, бик үзенчәлекле, мәгънәви яктан гаять бай. Аларда дөнья әдәбияты да, кино-театрлар да, миф-легендалар да, Европа халкының дөньяга карашы, аны кабул итүе – барысы да урын ала.

Шунысы кызыклы, бу эргонимнарның барысы да, башлыча, латин графикасында, инглиз теленә яраклашып язылган. Гомумән, инглиз теле, потенциалы клиентларны жәлеп итү максатыннан, эргонимнар составында, рекламда бик актив кулланыла. Клиент латин графикасында язылган эргонимнарны, гадәттә, теге яки бу кишет, сәүдә үзәге тәкъдим итә торган товарның югары сыйфатлы, модалы, заманча һәм Европада кертелгәнлеген күрсәтә торган билге рәвешендә кабул итә.

Югарыдан күренгәнчә, татар эргонимнары илдәге һәрбер сәяси-иҗтимагый вакыйганы, күпмилләтле Казан шәһәренең мәдәни-рухи тормышын, дини гореф-гадәтләренә, милли йолаларны чагылдыра алуы ягыннан зур әһәмиятте булган ономастик берәмлек булып тора.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Галиуллина Г.Р. Татарские личные имена в контексте лингвокультурных традиций. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2008. – 352 с.
2. Атласи һ.М. Себер тарихы. Сөөн-бикә. Казан ханлыгы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 446 б.
3. Фахрутдинов Р.Г. История татарского народа и Татарстана. – Казань: Магариф, 1995. – 255 с.
4. Саттаров Г.Ф. Исем-атамаларыбызда халык жаны // Мәдәни жомга. – 1998. – 14, 21, 28 август.
5. Дәүләтшин Г.М. Төрки-татар рухи мәдәнияте. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 512 б.
6. Фукс К.Ф. Казанские татары в статическом и этнографическом отношениях. – Казань: Фонд ТЯК, 1991. – 210 с.
7. Саттаров Г.Ф. Исемен матур, кемнәр куйган? – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 256 б.
8. Мәхмүтов Х.Ш. Язылмаган кануннар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 172 б.
9. Әл-Кайси М.И. Ислам әхлагы һәм гадәтләре. – Казан: Иман, 1994. – 120 б.
10. Яхин Ф. Пәйгамбәрләр тарихы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 145 б.

ТРОИЦК ШӘҺӘРЕНЕҢ БОРЫНГЫ ТАТАР ЗИРАТЫНДА САКЛАНГАН ДӨРБӘ ХӘРАБӘЛӘРЕ

Марсель Әхмәтжанов

МАРСЕЛЬ ИБРАҺИМ улы ӘХМӘТЖАНОВ – күренекле археограф, әдәбият белгече, филология фәннәре докторы, академик. Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре. Кол Гали исемендәге халыкара һәм Ризәддин Фәхрәтдин исемендәге премияләр лауреаты.

Ахметзянов М.И. Развалины склепов, сохранившихся на древнем татарском кладбище города Троицка.

Описывается сегодняшнее состояние пяти склепов, звучит призыв сохранить и по возможности реставрировать эти исторические памятники.

«Фән һәм тел» журналының 2009 елда чыккан санның без Уфа, Чистай, Пәлдәнҗе (Пенза өлкәсе, Кузнецк районы) татар зиратларында халкыбызның борынғы дөрбәләр төзү традициясе эзләре әле сакланганлык турында язган идея.

Шул мәкаләләребезнең давамнары буларак, бу очракта без Троицк шәһәре (Чиләбе өлкәсендә) борынғы татар зиратында сакланган яндырылган кызыл кирпичтән эшләнган дөрбәләр булуы хакында фәнни жәмәгатьчелеккә хәбәр итәргә булдык. Бу теманы журнал редакциясе дә хуплап торгач, киләчәктә дә теманы тулыландырырга ниятлибез. Ни өчен дигәндә, дөрбәләр алар зур матди чыгымнар тотып корылган архитектура истәлекләре дә булып торалар бит. XVII-XVIII гасырларда Русия законнары татарларга таштан, кирпичтән корылмалар эшләүне ярым тыю хәленә житкергәч, татар халкында таш, кирпичтән архитектура-төзелеш мирасы һәйкәлләре сан ягыннан искитәрлек түгел. Шунлыктан, дөрбә кебек монументаль корылмаларның калдыклары да милләтебезнең корылмалар системасында урын алырга тиеш. Аларның Русия тарафынан басып алынган жирләрдә эзләре булу турында әдәбиятта да хәбәрләр күренә. Мәсәлән, 1683 елгы документта Мәскәү шәһәрәндәге татар зиратында ике борынғы татар дөрбәсе билгалары булу турында хәбәр бар [1, 256].

Троицкның борынғы татар зиратында, безнең ачыклавыбыз буенча, биш дөрбә

хәрабәләре сакланган – нигезләре күренә. Өчесенең жирдән аз гына күтәрелгән дивар калдыклары да бар.

I дөрбә

Периметры 8,7x14,8 м, диварның калыңлыгы 60 см. Яндырылган кызыл кирпичтән, кирпичнең зурлыгы 7x14x 9 см.

Почмакларда дивар өстеннән күтәрелгән манараларның биеклегә 1,0 м, дүрт яктан пирамида кебек очланып бетәләр.

Керү юлының (ишекнең) киңлегә 150 см. Ишекнең ике кырыеннан 60x56 см калыңлыкта булып ике багана күтәрелә. Ишек (яки капка дияргә була) тулаем биеклегә 2 метр 25 см. Ишек баганасының тышкы дивар кырыена кадәр арасы 3,0 м, стена биеклегә 120 см.

Беренче дөрбәнең эчендә 1880, 1882, 1891, 1919 һ.б. елларда куелган кабер ташлары бар.

II дөрбә

Периметры 26x17 м, диварның калыңлыгы 40 см.

Тәрәзә аркалары: бер диварда икәү, киңлекләре 71 см; икенче озын як диварда бер тәрәзә урыны; өченче алгы якта (озынлыгы 26 м) ике тәрәзә аркасы һәм ишек (капка), керү киңлегә 120 см; дүртенче якта (озынлыгы 17 м) тәрәзә аркалары юк. Диварның биеклегә уртача 60-61 см, дүртенче як диварның калыңлыгы 58 см.

Дөрбә эчендә авып яткан ташбилгеләр бар. Аларның кайберләре 1872, 1900, 1901 һ.б. елларда куелган.

III дәрбә

Периметры якынча 17х34 м, диварның калыңлыгы 62-63 см.

Диварның бер өлешендә 55х55х131 см булган кирпичтән эшләнган баганалар күтәрелә, сакланганнары дүртәү. Баганалар агач киртәләр белән тоташтырылган булган. Киртә кую өчен баганаларның ике ягында икешәр тишек ясалган.

Дәрбә эчендә 1868, 1889 елгы ташбилгеләр күренә (алар граниттан эшләнган).

IV дәрбә

Периметры 14х14 м чамасы, диварның калыңлыгы 45 см, биеклеге 58 см.

Аны өйрәнү кыен, чәнечкеле агач баскан.

V дәрбә

Периметры 9,3х11,3 м, диварның калыңлыгы 60 см, жирдән күтәрелүе 61 см. Дәрбәне жимереп кирпичләрен алганлыктары күренеп

тора. Кайбер урыннарда диварлар ачылып-ачылып та калганнар.

Бишенче дәрбә эчендә 1895, 1899 елгы ташбилгеләрне укыдык, анда тагын да ташлар күп иде, ләкин, вакыт тарлык сәбәпле, барысын да ачыкларга өлгермәдек.

Биш дәрбә хәрабәләреннән башка да тагын нигезләр күренә, ләкин жентекләп өйрәнергә вакыт жетмәде.

Троицк шәһәре дәрбәләре татарның Чистай, Пәлдәнге, Кострома, Наһар зиратларындагы кирпич кабер өсте корылмалары белән бер система тәшкил итәләр. Дәрбәләр кору традициясе Алтын Урда дәвереннән бирле килә. Аларның аерымы биналары әле Болгарда, Бүләрдә, Үвәктә, Бакчасарайда, Касыймда, Мажарда һ.б. урыннарда сакланганлыгы мәгълүм. Аларны сакларга һәм кайберләрен булса да реставрацияләргә кирәк. Чөнки алар безнең мәдәни казанышыбыз.

ЧЫГАНАК

1. Татарское кладбище за Калужскими воротами / Ислам в Москве. Энциклопедический словарь. Выпуск II. – Нижний Новгород: Медина, 2008.

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

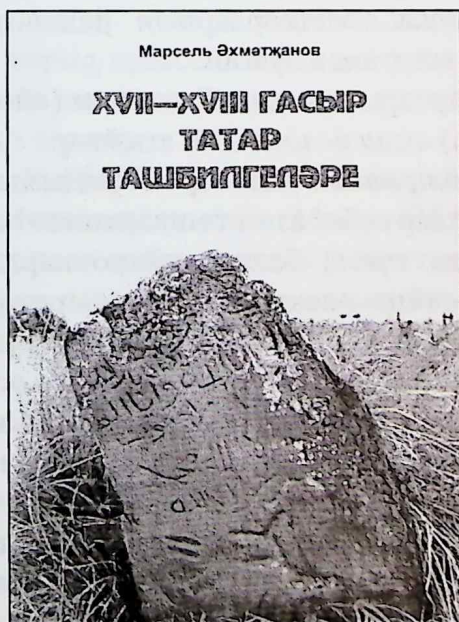
КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Әхмәтҗанов М.И. XVII-XVIII гасыр татар ташбилгеләре. – Казан: ТФАның Тарих институты, 2011. – 260 б.

Бу хезмәттә татар эпиграфика сәнгатенен XVII-XVIII йөзләр ахырына хәтле таралуы һәм саклану проблемалары тикшерелә. Моның өчен тарихи басма, кулъязма чыганаclar һәм кыр экспедицияләре материаллары файдаланылган, зират культурасы өйрәнелгән. Татарстанның дистәләрчә районнарында һәм шәһәрләрендә, шулай ук Касыйм, С.-Петербург, Оренбург, Екатеринбург, Чиләбе, Сакмар, Уфа, Троицк, Каргалы, Бәрәңге төбәкләрендәге татар авылларында тикшеренү эшләре алып барылган.

Әлеге тикшеренүләрнең бер өлеше буларак, бу китапта 1600-1802 елларда куелган 150 берәмлек ташбилге язамалары өйрәнелә. Алар мәдәниятебез һәм халкыбыз тарихы, сәнгатебез, әдәбиятыбыз өчен күпкырлы тарихи мәгълүмат чыганагы булып торалар.

РУСЧА-ТАТАРЧА АСТРОНОМИЯ ТЕРМИННАРЫ СҮЗЛЕГЕ*

Адлер Тимергалин

АДЛЕР КАМИЛ улы ТИМЕРГАЛИН – язучы, тәржемәче, галим, Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе. «Пәһлеван кабере», «Космостан кунаклар», «Кабул булсын теләгән» кебек мажаралы һәм фәнни-фантастик әсәрләре белән танылды. Астрономия һәм физика буенча русча-татарча терминологик сүзлекләр авторы. Аның 2007 елда басылып чыккан «Миллият сүзлеге» татарның милли космосын киң һәм панорамалы итеп ача.

Тимергалин А.К. Русско-татарский словарь астрономических терминов.

Публикуется продолжение сокращенного варианта словаря, начатого в предыдущем номере.

Звезда Полярная – Тимер казык, Котып йолдызы. Хәзерге вакытта дөньяның төньяк полюсында иң якын йолдыз, Кече Жидегәннен α-сы, Чүмеч сабының иң очында урнашкан.

Звёздная величина – Йолдызча зурлык. Ләкин бу терминда «зурлык» сүзе йолдызның үлчәмнәренә кагылмый, бәлки аның яктылык дәрәжәсен белдерә. Беренче дәрәжәле йолдызны 1^м дип билгеләгәннәр, монда m – латинча magnitudo – зурлык дигән сүздән. Оптик коралсыз чак-чак кына шәйләп була торган йолдызларны бнчы дәрәжәле йолдызлар исәбенә керткәннәр. 1^млы йолдызның яктылык дәрәжәсе 6^млы йолдызныкына караганда 100 тапкыр зуррак. Яктылык дәрәжәләре 1^мнан артык булган яктырткычларның йолдызча зурлыгын 0 белән яки хәтта тискәре саннар белән дә күрсәтергә туры килә.

Гомумән, йолдызча зурлыкны күрсәткән сан 1 берәмлеккә артканда, яктырыш 2,512 тапкыр кимрәк була.

Кояшның йолдызча зурлыгы – минус 26.

Ай тулганда аның Жирдән күзәтелә торган йолдызча зурлыгы минус 12гә җитә. Гомумән, тулган Ай Кояштан 465 000 тапкыр көчсезрәк яктырта.

Йолдызча зурлыклар шкаласын астроном Норман Погсон (1829-91) тәкъдим иткән.

Иң якты йолдызларны биек тау башларында көндөз дә күрергә мөмкин. Тирән кое

эченнән йолдызлар көндөз дә күренә дигән сүз дөрес булмаса кирәк.

Йолдызча зурлыклар шкаласын астроном Норман Погсон (1829-1891) тәкъдим иткән.

Звёздный ветер – Йолдыз җиле. Шулу Кояш җиле – гелий-водород плазмасыннан торган, ягъни ионлашкан кисәкчәкләрдән гыйбарәт агынты. Мәсәлән, Кояш тажыннан «исә» торган җилнең тизлеге 300-1200 км/с ка җитә.

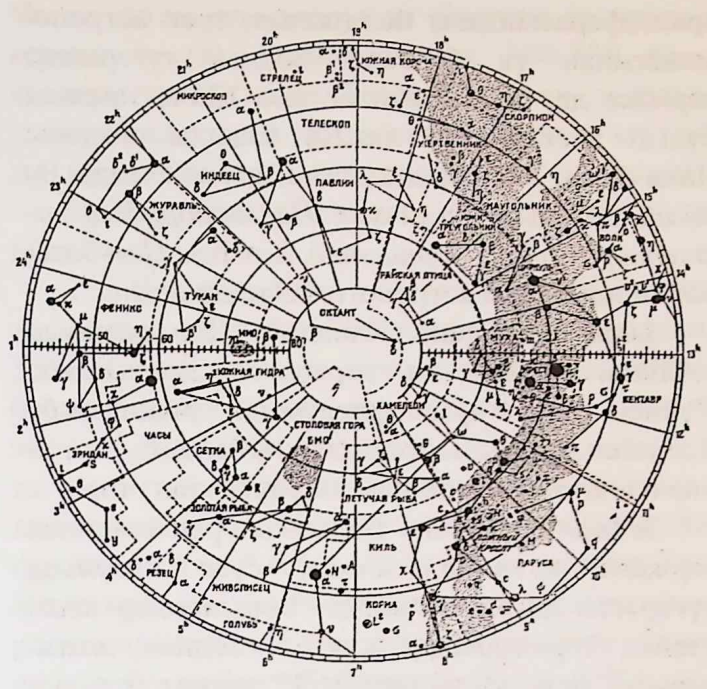
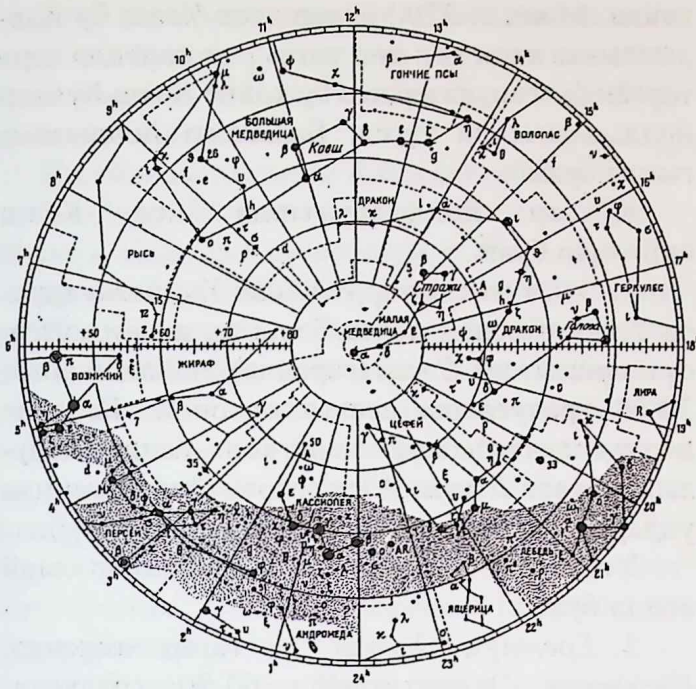
Звёздный дождь (звездопад) – Йолдыз яңгыры (йолдыз атылу). 1933 елның бнчы октябрдәге «йолдыз яңгыры» аеруча истәлекле була. Ленинград астрономы Н.Н.Сытинская хатирәләренә караганда, бу төнне атылган йолдызлар саны сәгатенә 10-15 меңгә җиткән. Метеорларның радианты Аждаһа йолдызлыгында булган.

Себер татарлары атылган йолдызны («йолдыз яңгыры») акма йолдыз дип атыйлар.

Звёзды нейтронные – Нейтрон йолдызлар. Гадәти йолдызлар кебек атом төшләреннән һәм электроннардан түгел, бәлки нейтроннардан һәм беркадәр генә электроннардан, протоннардан һәм авыррак атом төшләреннән торган йолдызлар.

Звёзды первого поколения – Беренче буын йолдызлар. Йолдызлар тарихи яктан ике буынга карый. Беренче буын йолдызлар *Олуз шартлау* вакытында барлыкка килгәннәр һәм башлыча водород белән гелийдан торалар. Икенче буын йолдызлар исә гелийдан авыррак булган элементларга чагыштырмача бай, мондый эле-

* Дәвам. Башы Инче санда.

ментлар суперйолдызлар шартлаган вакытта әйләнә-тирә фәзага тарала. Хәзерге вакытта астрономнар Кояшны икенче буын йолдызлар рәтенә кертәләр.

Зенит — Зенит. Күк гөмбәсендә баш түбәсендәге нокта, иң югары нокта. «Зенит» сүзе урта гасырларда Европа телләренә күчереп язучыларның (тәржемәчеләрнең) гарәпчә «самт (әр-ра'с)» — баш очы юнәлеше терминын ялгыш язуга аркасында туган. Гарәпчә «әүж» сүзе де апогей, зенит, иң югары нокта мәгънәсен бирә. Искерәк татарча чыганаclarда очрый торган гарәп сүзе «көнһ»нең дә зенит, апогей мәгънәсе бар.

Алтай, тува телләрендә зенит — дүндүк, ә ул тирмә түбәсендәге (нәкъ урта бер жирдәге) төтен тишеген белдергән «төннек» сүзенә барып тоташа.

Кайбер чыганаclarда зенит сүзен куллануда төгәлсезлек китә. Мәс., «Өйлә намазының вакыты — кояш зәвәлдән (зениттан) үтәп, һәрбер нәрсә, зәвәл күлэгәсен санамыйча, үз озынлыгы кадәр күлэгә бирә башлаганчы» дигәндә «зенит» сүзе урынына кульминация сүзе торырга тиеш иде («Балаларга үтәт-нәсихәт» китабыннан).

Зенитка капма-каршы нокта — надир.

Зидж — Зиж. Гарәп теленнән кәргән атама — астрономия календаре, *Китаб әл-зидж*. Фарсы телендә — *зайичә*. Күк гөмбәсендә планеталарның урынын билгеләргә мөмкинлек бирә торган жәдвәлләр. Бу жәдвәлләр

гарәп дөньясындагы зур рәсадханәләрнең (обсерваторияләрнең) күзәтү нәтижәләре буенча төзелгән. Атаклы зиджләр: «Савин Искәндәрияви зиджә», «Гиппарх зиджә», «әл-Мумтахан зиджә», «Дәмәшекъ рәсадханәсе зиджә», «Әбү Мәгъшәр зиджә», «Зидж Шаһи», «Зидж Вазих», «Зидж Хәкими» (Ибне Юныс тарафыннан төзелгән, 4 жылдән торган), «Зиджә жәдиди горрәгани» (Олугбәк төзегән яңа астрономик таблицалар), «Зидж Малик Шаһи» (аны төзүчеләрдән берсе мәшһүр Гомәр Хәйям булган). Зидж жәдвәлләре йолдызнамәләр төзү өчен хезмәт иткәннәр, ләкин аларның саф астрономия өчен дә әһәмияте зур булган.

Зидж гыйлеме белән шөгыльләнгән иң мәшһүр мөселман галимнәреннән Ибне Юнысның, Әбү Хәнифә әл-Динуриның, Бәлхинен, Әбү әс-Сәмәх әл-Гарнатыйның, Әбү Хаммад әл-Әндәлесинен, Насыр Тусинен, шулай ук Хәнин бине Исхак әл-Гыйбадинен, Сабит бине Көррәт әл-Хараниның, Олугбәкнең, Бәни Шакир кебек галимнәреннән дәвер, заман сикәлтәләрендә язып калдырган китаплары бүген дә астрономия, география, математика белгечләренең игътибарына лаек. (Харис Салихжанның «Ислам тарихы вә нигезләре» китабыннан.)

Зимний треугольник — Кышкы өчпочмак (астеризм). Күк йөзәндә Бетельгейзе, Прокцион һәм Сириус төзегән өчпочмак.

Змееносец — Еланлы. Күкнең төньяк

ярымсферасындагы йолдызлык, грек астрономиясеннән үк билгеле. Зодиак түгәрәгенә кермәсә дә, Зодиакның өстәмә 13нче тамгасы булып исәпләнергә хаклы. Еланлы тамгасы Чаян белән Укчы йолдызлыклары арасында. Бу йолдызлыкның *Расальхаг*, *Йед приор*, *Йед постериор*, *Сабик*, *Сирнистра*, *Хан* һәм *Цельбальрай* йолдызлары астрологиядә телгә алына.

Змея — Елан. Клавдий Птолемейның «Альмагест»ына да теркәлгән йолдызлык. Күкнең төньяк ярымсферасында урнашкан бу йолдызлык Еланлы йолдызлыгы белән бүленгән ике өлештән («баш» һәм «койрык»тан) тора.

Зодиак — Зодиак. Борынгы грек теленнән тәржемә иткәндә, *зодиак* сүзе «тормыш түгәрәге» дигән мәгънәдә. Борынгылар кеше үзенә тормышында күктәге зодиак тамгаларына туры килә торган 12 чорны үтә дип ышанганнар.

Зодиакальные созвездия — Зодиак йолдызлыклары, зодиакаль йолдызлыклар.

Бу йолдызлыклар барысы уника (арага килеп кергән үнөчәненчәсен — *Еланлы* йолдызлыгын исәпкә алмаса сүз куешканнар, югыйсә ул чагында бөтен календарь системасын үзгәртәргә кирәк булып, ә астрологларга яңа әкиятләр уйлап чыгарырга туры килер иде). Борынгы төрки телдә *унике үкәк* — уника зодиак йолдызлыгы. Зодиакның уникадән бер өлешен — зодиак тамгасын санскрит сүзе белән *раши* дип тә атаганнар. Зодиак йолдызлыкларының төрки телләрдә ешрак кулланылган һәм татар телендә хәзер дә йөри торган исемнәре түбәндәгечә:

1. *Кучкар*, *Кәжә*, *Хәмәл*, *Кузы*, *Козгын* — хәзер татарча астрономия терминологиясендә *Кучкар* (борынгы төрки телдәге *кочкар* — тәкә сүзеннән) атамасы кулланыла, ләкин озак вакытлар буга мәктәп дәреслекләрендә русча *Овен* сүзе алына иде, без «Русча-татарча астрономия терминнары сүзлегендә» Кучкар атамасын тәкъдим иткәч тә әле аңа тиз генә күчелмәде. Борынгы төрки телдә Козы/Кузы: *Козы* — *язгы йулдуз*, *баса Уд килер* — Кучкар — *язгы йолдызлык*, аның артыннан *Үгезбозау* килер.

Борынгы чыганаclarда санскрит теленнән кергән *Миш* атамасы да очрый.

Кучкар йолдызлыгы эклиптикада 0-30 градус аралыкны били, төп йолдызы — *Хәмәл* юл күрсәткеч (навигация йолдызы) булып хезмәт

иткән. Моннан 2200 еллар элек Кояш бу йолдызлыкка *язгы көн-төн тигезлегенә* көнәндә керә торган булган, хәзер исә бу көнне Кояш Кучкар йолдызлыгында түгел, Балыклар йолдызлыгында була.

Кучкар йолдызлыгында исә Кояш апрельдә була.

2. *Уд*, *Үгез* — татар телендә: *Үгезбозау* (русча *Телец* сүзенә нокта бәнокта, ягъни сүзгә-сүз тәржемәсе), *Сәвер* (гарәпчә) Эклиптиканың 30-60 градуслары аралыгын били. Беренче дәрәжәле *Альдебаран* навигация йолдызы булып хезмәт иткән. Альдебаран йолдызыннан ундарак һәм өстәрәк — *Иләк йолдыз* (*Өлкәр*).

Үгезбозау йолдызлыгында Кояш май аенда була.

3. *Ерентүз*, *Жәүза* — татар телендә: *Игезәкләр*. Эклиптиканың 60-90 градуслары аралыгында. Төп йолдызлары — *Кастор* һәм *Поллукс* (икенче һәм беренче дәрәжәле йолдызлар). Кастор — грек мифологиясендә Зевс алланың һәм Троя патшабикәсе Леданың фани улы, *Полидевк* белән игезәк (Рим мифологиясендә — Поллукс). Ат өйрәтүче буларак мәшһүр.

Игезәкләр йолдызлыгында Кояш июньдә була.

4. *Сәратан*, *Ләнкәч* — татар телендә: *Кысла*. Эклиптиканың 90-120 градуслары аралыгында. Символында кысла сурәтләнә. Төп йолдызы *Акубенс*, ләкин ул да дүртенче дәрәжәле генә. 2200 еллар элек жәйге Кояш торгынлыгы көне шушы йолдызлыкка туры килгән.

Кысла йолдызлыгында Кояш июльдә була.

5. *Арыслан*, *Әсәд* — татар телендә: *Арыслан*. Эклиптиканың 120-150 градуслары аралыгында. Иероглифта Арыслан рәвешендә сурәтләнә. Беренче дәрәжәле йолдызы *Регул* (Арысланның йөрәге) навигация йолдызы булып хезмәт итә. Арысланның койрыгында икенче дәрәжәле *Денебола* йолдызы урнашкан.

Арыслан йолдызлыгында Кояш августта була.

6. *Богдай башы* (*башагы*), *Сөнбелә* — татар телендә: *Кыз*. Керәшеннәрдә — *Сөнбел чәчле кыз*. Борынгы әдәбиятта санскрит теленнән кергән *Канья* атамасы да очрый. Эклиптиканың 150-180 градуслар аралыгын били. Иероглифта бодай башагы тоткан кыз рәвешендә сурәтләнә.

Андагы беренче дәрәжәле *Спика* навигация йолдызы булып хезмәт итә. Хәзерге вакытта көзгә көн-төн тигезлегә ноктасы шушы йолдызлыкта урнашкан.

Кыз йолдызлыгында Кояш сентябрьдә була.

7. *Өлге, Мизан* – татар телендә: *Үлчәү*. Мәхмүд Кашгари сүзлегендә – *Ирән түз* (?). Эклиптиканың 180-210 градуслары аралыгында. Керәшеннәрдә – *Бизмән* (М.С.Глухов бунча). В.М.Беркутовта аның татарча *Көянтә* исеме дә телгә алынган, әмма халык телендә *Көянтә* күркәмлегә белән күзгә ташлана торган *Орион* йолдызлыгын белдерә. Үлчәү – куш йолдыз, гарәпләр аны *Зубен әл-жәнүби* һәм *Зубен әл-шимали* дип атаганнар (*Көнъяк үлчәве* һәм *Төнъяк үлчәве*). Иероглифта көянтәле үлчәү рәвешендә сурәтләнә.

2200 еллар элек Кояш көзгә көн-төн тигезлегә көнәндә шушы йолдызлыкта булган, көнне төн белән, хезмәтне ял белән тигезли торган символ шуңардан килеп чыккан.

Хәзер исә Үлчәү йолдызлыгында Кояш октябрьдә була.

8. *Чаян, Гакрәб* – татар телендә: *Чаян*. Эклиптиканың 210-240 градуслары аралыгында. Бик матур йолдызлардан торган зур йолдызлык. Чаянның йөрәге – Антарес кызгылт-сары төстәге беренче дәрәжәле йолдыз. Навигация өчен хезмәт иткән.

Чаян йолдызлыгында Кояш ноябрьдә була.

9. *Жәя, Кавәс* – татар телендә: *Укчы*. Эклиптиканың 240-270 градуслары аралыгында. Төп йолдызы *Әлрами* исемен йөртә. Хәзерге вакытта кышкы Кояш торгыңлыгы ноктасы шушы йолдызлыкта урнашкан. Жәя тоткан укчы рәвешендә сурәтләнә.

Жәя йолдызлыгында Кояш декабрьдә була.

10. *Оглак (Ылак), Жәди* – татар телендә: *Кәҗәмөгез*, Нәкый Исәнбәттә: *Ылак* (керәшеннәрдә дә шулай). Эклиптиканың 270-300 градуслары аралыгында. Символинда кәҗә сурәтләнә.

Кәҗәмөгез йолдызлыгында Кояш гыйнварда була.

11. *Күнәк* (борыңгы төрки телдә: *Күн капчык, Күн чиләк*) – бүгенге астрономия терминологиясендә русча *Водолей* сүзенә калькасы кулланыла: *Сукояр. Дәлү* һәм

Чиләк дигән атамалары да билгеле (соңгысы керәшеннәрдә). Эклиптиканың 300-330 градуслары аралыгында. Бөтенләе белән диярлек көнъяк ярымшарда урнашкан. Рәсемдә күнәктән яки кувшиннан су коючы рәвешендә сурәтләнә.

Сукояр йолдызлыгында Кояш февральдә була.

12. *Балык, Хут* – татар астрономия терминологиясендә: *Балыклар*. Эклиптиканың 330-360 градуслары аралыгында. Бөтенләе белән диярлек төнъяк ярымшарда. Төп йолдызы – *әл-риша* (куш йолдыз). Хәзерге вакытта язгы көн-төн тигезлегә ноктасы шушы йолдызлыкта урнашкан. Ике (куш) балык рәвешендә сурәтләнә. Төп йолдызының исеме гарәпчә бау, аркан мәгънәсендәгә сүздән, чөнки йолдызлык рәсемәндәгә балыклар койрыкларыннан тасма яки бау белән бергә бәйләп күрсәтелгән. Димәк, атаманы «Балыклар» дип, күплек формасында алу нигезлерәк.

Балыклар йолдызлыгында Кояш март аенда була.

Зодиакальный свет – Зодиак яктысы. Кояш баеганнан соң көнбатышта һәм Кояш чыгар алдыннан көнчыгышта зодиак өлкәсендә күренә торган аксыл яктылык. Кояш яктысының эклиптика яссылыгында урнашкан сирәк газ-тузан болытында чәчелүеннән килеп чыга. Зодиак яктысы Әбү Рәйхан Бирунига (973-1048) да мәгълүм булган, ул аны «ялган таң» яки «бүре койрыгы» дип атый. Татар телендә дә «мәзиннәрне саташтыра торган ялган таң», «шайтан таңы» дигән сүз бар. Әмма аны зодиак яктысы белән генә аңлатып булмый, чөнки бездәгә ялган таңнан соң күк йөзә янә бер караңгыланып ала. Ихтимал, бездәгә «ялган таң»га бик биектәгә көмешсыман болытларның (үтә нәзек боз кристалларының) Кояш яктысында үзгәреше (борылуы яки парга әйләнүе) сәбәпче буладыр.

Индеец – Индеец, *Һиндиан*. Күкнең Көнъяк ярымсферасы йолдызлыгы. Латинча атамасы – *Indus*, ләкин аны татар терминологиясендә кабул иткәндә Һиндстан халкы белән буталу ихтималы бар. Атама 1598 елда голланд галиме Петер Планциус (1552-1622) тарафыннан тәкъдим ителгән. Һиндиан йолдызлыгында урнашкан 6 йолдызы үзенә сыйфатламалары аныннан безнең Кояшка охшаш.

(Дәвамны бар)

МӘГЪЛУМАТ – МИЛЛӘТНЕН НИГЕЗЕ

Васил Гарифуллин

ВАСИЛ ЗАҢИТ улы ГАРИФУЛЛИН – филология фәннәре докторы, профессор, Казан (Идел буе) федераль университетының социология һәм журналистика факультеты деканы.

Гарифуллин В.З. Информация – основа нации.

Средства массовой информации на татарском языке – большая сила, служащая единению нации. Для их развития необходимо создать соответствующее научное учреждение.

“Милләтнең газеталар укырга салышып, ансыз хәяттә ләззәт тапмауга өйрәнүе – милләтчә мөһим бер эштер”, – дип язган иде татарның революциягә кадәрге иң озын гомерле вакытлы матбугат органы “Йолдыз” газетасын житәкләгән олы шәхес Һади Максуди.

Нәкъ менә Максуди һәм Атласи, Тукай һәм Исхаки, Әмирхан һәм Камаллар тырышлыгы белән татар халкының күптәннән күңелендә йөрткән хыялы XX йөз башында тормышка ашты: 1905 елда Санкт-Петербург шәһәрәндә «Нур» газетасы чыга башлау белән, ниһаять, чын милли вакытлы матбугатыбыз дөньяга аваз салды. Бу матбугат, ярларыннан ташып чыккан көчле агым кебек, бөтен Рәсәй территориясен басып алды. Галимнәребез әйтүенчә, 1905 елдан 1917 елга кадәрге чорда егермегә якын шәһәрдә төрле вакыт аралыкларында 120ләп газета һәм журнал нәшер ителгән.

Шулай итеп, татар вакытлы матбугатының тарихын нәкъ бер гасыр эченә сыйдырып та куярга булыр иде...

Ләкин шул фактны онытмаска кирәк: Казан император университетының физика-математика разряды профессоры И.И.Запольский рус һәм татар телләрендә газета чыгарырга рөхсәт сорап, 1808 елда ук патша хәзрәтләренә мөрәжәгать иткән булган. Андый рөхсәт хәтта алынган да. Әмма 1810 елда И.И.Запольский кинәт үлеп киткәнлектән, «Казанские известия» газетасының татар телендәгесе чыкмый кала, 1811 елдан аның русча варианты чыга башлый һәм ул Россиядәге провинциаль газеталарның беренчеләреннән була.

2011 елның 17нче маенда Казан (Идел буе) федераль университеты Татарстан журналистлар берлеге белән берлектә тантаналы рәвештә Казан вакытлы матбугатның 200 еллыгын билгеләп үтте. Әгәр Запольский идеясе тормышка ашса, татар журналистикасының да нәкъ менә шундый ук олы юбилеен бәйрәм иткән булыр идек.

Бу урында шуны да искәртеп үтү урынлы, XIX гасыр дәвамында татар зыялылары, беренче чиратта атаклы мәгърифәтче Каюм Насыйри, даими рәвештә еллык календарьлар чыгарып килгәннәр. Аларны татар журналистикасының чишмә башы дип атарга була. Шулай ук 1883 елдан Исмәгыйль Гаспринский тарафыннан Кырымның Бакчасарай шәһәрәндә кырым татарлары телендә «Тәржеман» газетасы да чыгарылып килгән. Ул Россия мөселманнары матбугатының элгәре буларак таныла, аны татар зыялылары күпләп алдыра һәм укый. Революциягә хәтле кайберәүләр хәтта татар телендәге вакытлы матбугатның тарихын да нәкъ менә «Тәржеман»га илтеп тери торган булганнар.

Шуңа күрә, әлбәттә, татар вакытлы матбугатының тарихын бер гасыр эченә генә берничек тә сыйдырып бетереп булмый.

Унжиденче елгы инкыйлаб үсеп килүче татар журналистикасының да тезенә сукты. Бу чордагы революцион вакыйгалар матбугат учагын беркадәр дөрләтеп алса да (1917-18 елларда 60тан артык басма чыга), шуннан соңгы чорда юнәлешләре төрледән-төрле булган газета-журналларның күпчелеге ябылып,

егерменче еллар азагына большевистик идеологияне пропагандалаучы егермеләп кенә басма орган кала. Советлар илендә милли журналистиканы үстерүгә зур игътибар бирелсә дә, ул жиде дистә ел буенча, нигездә, хакимлек итүче идеологияне үткәру чарасы буларак кына хезмәт итте.

Советлар Союзы таркалганнан соң, татар журналистикасы шактый гына сан һәм сыйфат үзгәрешләре кичерде. Татарстан Республикасы мәгълүмати тәэмин ителү ягыннан Россиядә иң алдынгы позицияләргә чыкты: бүген республикада 1300ләп массакүләм мәгълүмат чарасы бар. Кызганычка, рус теле белән чагыштырып карасаң, сан ягыннан да, сыйфат буенча да татар телле матбугат һәм радио-телевидение азчылыкны тәшкил итә. Хәер, мондый чагыштыру урынлы да түгелдер. Шуны истән чыгармасаң кирәк, Россиядә XX гасыр азагында булган демократик үзгәрешләр татар журналистикасының үсешенә аеруча шифалы йогынты ясады. Татарның мәгълүмат чаралары XX гасырның 90нчы елларыннан башлап чын мәгънәсендә яңадан туу чорын кичерде. Дистәләгән яңа газета һәм журналлар, FM-радиостанцияләр, спутник телевидениесе, күп кенә Интернет-басмалар барлыкка килде. Бүген Татарстанда татар телле мәгълүмат чараларының төрле аудитория мәнфәгатьләрен канәгатьләндерә алырдай тотрыклы системасы булдырылды. Татарстаннан читтә чыгып килүче татарча газеталар да (ә аларның саны 30дан артык) тарихи Ватаннарыннан читтә яшәүче милләттәшләребезнең мәнфәгатьләрен яклауда, аларны берләштерүдә мөһим эш башкара. Өстәвенә, Россиянең күп кенә төбәкләрендә татар телендә радиотелевизион тапшырулар да чыга башлады, татарча Интернет челтәре киң колач жәйдә.

Соңгы ике дистә елда галимнәр, жәмәгать эшлеклеләре, танылган журналистлар газета-журнал битләре, радио-телевидение каналлары, китап-жыентыклар аша татар халкының милли хисләре, теләк-омтылышлары турында телдән дә, язма сүз белән дә ачыграк әйтә башлады. Туксанынчы елларның беренче яртысында мәгълүмат чаралары Татарстан бәйсезлегенә өчен кискен көрәш майданына

әйләнде. Бу елларда журналистлар тарафыннан күтәрелгән төп темалар арасында азатлык, бәйсезлек, татар халкына хас сыйфатлар, аның милли холкы, милләтне тәшкил итүче төп факторлар турындагы мәкалә-язмалар белән бергә, аның мөстәкыйль һәм бәйсез яшәгән чорда формалашуы турында фикерләр әйтелде, Россия составында гына булса да дәүләтчелегезне торгызуның конструктив юллары тәкъдим ителде.

Шул ук вакытта, узган гасырның соңгы елларыннан башлап, матбугат битләрендә, радио эфирында һәм телевидение экраннарында булган активлык экренләп сүрелде. Алай гына да түгел, татар журналистикасы жәмгыять өчен актуаль булган сәси-иҗтимагый проблемаларны артык күтәрми башлады. “Бөтен хикмәт шунда ки: татар телендәге гаммәви матбугат чаралары ничектер сәси һәм иҗтимагый тормыш агымыннан читтәрәк калалар, жәмәгатьчелек фикерен тудыруда әллә ни катнашмыйлар, — дип язды галим һәм журналист Азат Ахунов “Татарстан” журналының 2004 елгы октябрь санында. — 1990 еллар башында чыккан шул ук татар газеталарын мисал итеп китерәсем килә. Бу дәвердә татар (шулай ук рус) газеталарын башыннан ахырына кадәр йотлыгып укый идек”. Бу фикер күбрәк дәүләт басмаларына карата яңгырый. Ә бит яңа гасырга кергәч, татар матбугатында хосусый басмалар саны артып китте, аудиториягә аларның шактый гына кыю сүзе ишетелә башлады. Алар арасында көчле конкуренция барлыкка килде, тиражлары да күзгә күренеп артта бара. Бу уникаль күренешне өйрәнәп, хосусый газеталар чыгару тәҗрибәсен башка төр массакүләм мәгълүмат чаралары өлкәсенә тарату да максатка ярашлы булыр иде. Монысы инде махсус фәнни эзләнүләргә һәм массакүләм мәгълүмат чаралары өлкәсенә талантлы һәм заманча фикерләүче яшьләр килүен таләп итә.

Журналистикабыз үсешенә хәзерге этабында туган телебездәге вакытлы матбугатның тарихы белән кызыксыну да яңадан көчәеп китте. Ә ул тарих, кызганычка, бүгенге көнгә кадәр бик аз һәм берьяклы гына өйрәнелгән. Татарның рухи һәм мәдәни үсешендә зур

урын алып торган әлеге мәһим тармакның кайбер өлешләре генә, аерым алганда XX гасыр башында чыккан берничә газета һәм журнал гына, фәнни яктан өйрәнелгән килеш. Совет чорында «буржуаз» дип тамга тагылган гаять кызыклы басмаларның күбесе үзенә өйрәнүчеләрен көтеп китапханәләрдә тузан жыя.

Революциядән соңгы чордагы татар матбугаты, аның ижатчылары да бик аз өйрәнелгән әле. Галимнәребезнең аерым игътибары Россия һәм элеккеге Советлар Союзы территориясеннән читтә чыккан матбугатка да юнәлгә тиеш: Төркия, Венгрия, Германия, Польша, Кытай, Япония, Финляндия, Швеция, Румыния, Америка Кушма Штатлары кебек татар милләте шактый тупланып яши торган илләрдә, тарихның төрле чорларында ана телебездә кырыклап газета-журнал нәшер ителгән.

Татар матбугаты тарихындагы «ак тап»ларны үзбездә илдә нәшер ителгән газета-журналларга мөнәсәбәтле рәвештә дә күпләп табарга мөмкин. Әйтик, совет чорында һәм аннан соңгы елларда Татарстаннан читтә чыккан милли матбугатыбызның тарихы бөтенләй язылмаган. Сүз дә юк, халык саны буенча татарлар азчылыкны тәшкил иткән урыннарда ана телебездә матбугат нәшер итү һәрчак зур кыенлыklar белән барган һәм хәзер дә шулай. Бу эшнә башында торучылар, нинди генә чорда яшәмәсеннәр, үз милләтенә чын уллары һәм каһарманнары булып кала. Алар арасында төбәк матбугатын, әдәбиятын гына түгел, гомумән, татар халкының рухи культурасын үстерүгә зур өлеш керткән шәхесләр күп. Бу милләтпәrvәрләрнең исемнәре татар журналистикасы тарихына алтын хәрефләр белән язылырга тиеш.

Кызганычка, матбугатыбызның тарихын өйрәнү күпчелек очракта энтузиастлар җилкәсенә генә төшә. Журналистика үсешенә гаять бай традицияләре була торып та, без республикада матбугат, радио һәм телевидениенә барлыкка килү һәм үсеш тарихын тулы һәм һәрьяклы итеп өйрәнә алганыбыз юк әле. Тулы бер гасыр эчендә дөньяның төрле почмакларында милләттәшләребезне берләштереп торган йөзләрчә матбугат орган-

нары, дистәләгән телевизион һәм радиоүзәкләр эшчәнлегә – болар тикшеренүне көтә торган материалның бер өлеше генә. Аларны һәрьяклы өйрәнү һәм фәнни системага салу өчен Татарстан Фәннәр академиясе яки университет каршында журналистика проблемаларын өйрәнү белән шөгыльләнә торган махсус фәнни оешма – институт яисә үзәк төзү максатка ярашлы булып иде. Милли массакуләм мәгълүмат чараларыбыз үсешенә күптомлы тарихын язучы – бернинди кичектерүне көтми торган чираттагы мәһим эшебез.

Яңа чорга безнең журналистика үзенә яңача үсеш юлларын эзли-эзли килеп керде. Моның сәбәпләре – идеологиянә алышынуы, гомумглобальләшү, социаль-икътисад өлкәдәге кискен үзгәрешләр, яңа технологияләр, мәгълүматны туплау, эшкәртү һәм таратуның яңа ысуллары барлыкка килүе. Бу факторлар аеруча милли журналистика үсешендә кыенлыklar тудырды. Чөнки базар шартларында мәгълүмат чаралары финанс мөстәкыйльлегенә омтылырга, төрле юллар белән акча эшләү юлларын эзләргә мәжбүр. Татар теле чын мәгънәсендә бизнес һәм иктисад теле дәрәжәсенә ирешә алмаганга күрә, татарча мәгълүмат чыганаclarы да югары конкурентлы була алмый. Әмма дөнья практикасында мәгълүмат базарын беренче чиратта милли мәнфәгатьләренә истә тотып җайга салу инде гадәткә кәргән. Нәкъ менә шуңа күрә татар телле мәгълүмат чаралары безнең республикада дәүләт тарафыннан һәрьяклы яклау тоеп яши. Мондый яклау киләчәктә дә кирәк булачак: мәгълүмат өлкәсендәге технологик үзгәртеп корулар, шул исәптән тулаем цифрлы технологияләргә күчү, милли журналистиканың дәүләт яклавына ихтыяҗын тагын да көчәйтә генә.

Шуны аңлау аеруча мәһим, татарча газета-журналлар, радио-телевидение, Интернет челтәре җәмгыятькә мәгълүмат җиткерү өчен генә яшәми. Аларның вазыйфасы күпкә катлаулырак та, җаваплырак та. Татар телендәге мәгълүмат чаралары, милли культурабыз һәм ана телебезнең мәһим яшәеш өлкәсе буларак, бөтен дөньяда сибеләп яшәүче татар халкын берләштерүче һәм алга таба алып баручы мөҗизалы бер көч булып тора.

ИКЪТИСАДИ ҺӘМ РУХИ МӘСЪАЛӘЛӘР ХАКЫНДА

Тәлгат Сиражетдинов

ТӘЛГАТ КАСЫЙМ улы СИРАЖЕТДИНОВ – математик, механика гыйлеме белгече, Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең хакыйкый әгъзасы. ТАССР һәм РСФСРның атказанган фән һәм техника эшлеклесе.

Сиражетдинов Т.К. О материальных и духовных проблемах.

Решение сложных задач современности возможно лишь при одновременном признании роли материальных и духовных ценностей.

Матди яктан үзеңне тәмин итү бөтен заманнарда кеше өчен иң мөһим мәсьәлә булып килде. Һәркемгә билгеле – әгәр дә кеше үзен житәрлек дәрәжәдә матди яктан тәмин итә алмаса, ул жирдә яши алмый. Шуның өчен борынгы заманнарда ук үзен, гаиләсен матди яктан тәмин итү кешенең төп максаты, бурычы булып тора. Ул кешенең тормышына тынычлык, тотнаклык бирә. Әмма ләкин бу теләк күп кешеләр тарафыннан еш кына баерга омытуга, байлык жыюга күчә.

Әгәр хәзерге заманга килсәк, икътисади мәсьәләләр бүген дөнья күләмендә беренче урынга чыкты. Тормыш тәҗрибәсе күрсәткәнчә, дөнья икътисады иңсез зур һәм чиксез катлаулы бер нәрсәгә, андагы социаль һ.б. мәсьәләләр чишелмәслек проблемаларга әйләнде. Икътисад һәм социаль хаклык бер-берсенә тирән каршылыклы булып чыктылар. Икътисади файда булган жирдә социаль хаклык бик түбән, ә хаклык булган жирдә табыш кими, югала, матди үсеш әкрәнә. Эш нәрсәдә соң?

Ничек кенә тырышсаң да, жимрек, ышанычсыз нәрсәдән нинди дә булса яңа, яхшы техник әйбер ясап булмаган кебек, үсеш дәрәжәсе түбән булган, чын кеше булып өлгереп житмәгән кешеләрдән яхшы, нормаль жәмгыять төзеп булырмы? Моның өчен кешеләрнең рухи яктан, эчке кичерешләре ягыннан житлегүләре кирәк. Аңа тәрбия юлы белән генә ирешүе читен. Бигрәк тә моның белән өлгереп житмәгән, тиешле рухи үсеш алмаган кешеләр шөгылләнсә.

Ләкин шунысы бар: үзеңне рухи яктан үсеп житмәгән дип ничек танырга соң? Һәркем үзен

югары дәрәжәдә барысын да белә торган кеше дип күрсәтергә тырыша бит. Әгәр без рухи яктан үсеп житеп, бернинди кимчелекләребез дә булмаса, безгә үсәргә кирәкмәс тә иде. Үсеп житкән дип горурланып, без үзебезгә үсү юлын ябып куябыз түгелме? Менә шул хис безнең барлык бәла-казаларның төп чыганагы да инде.

Бу хәлдә безгә үзебездән башка берәү дә ярдәм итә алмый, кешегә үзлегеннән үсү юлыгына кала. Ләкин күпләр, үзен төзәтәсе урынга, башкаларны төзәтергә тырыша, гаепне башкалардан эзли. Мәсәлән, күп кешенең хыялы турылыклы, дәрәс эш итүче жәмгыять кору. Бу бик яхшы нәрсә. Ләкин кемнәр ул жәмгыятьне төзәргә тиеш соң? Шулар ук кешеләр – үзебез. Башка кешеләр юк бит. Андый жәмгыять төзелгәч, барлык кешеләр дә кинәт кенә үзгәрәп китеп, дәрәс юлга басарлармы? Ничек кенә тырышсаң да, маймыллардан төзелгән жәмгыять шулар жәмгыяте булып калачак бит. Шуңа күрә үзебез эчке, рухи яктан үзгәрергә, үсәргә тиеш. Безнең өчен иң кыены башкаларны үзгәртү түгел, ә үзебезне үзгәртү кирәклеген аңлау. Менә шул мәсьәләне тирәнтенрәк карыйк әле.

Борынгы заманнан килгән риваять бар:

«Бер әүлия башка әүлияләр кебек үк бик фәкыйрь була. Хөрмәт йөзеннән аңа патшакыйммәтле алтын савыт бүләк итә. Моны бер карак белә дә, әүлия йокыга киткәч савытны урларга ниятли, аның йокыга ятканын көтеп дивар артында саклап тора. Моны әүлия сизә дә, карак янына килеп болай ди:

– Мә, бу савытны ал әле, мин барыбер тынычлап йокыга китә алмыйм. Сине карак

итәсем дә килми. Зинһар, савытны ал да кит, минем урларлык башка бернием дә юк.

Карак мондый хәлне башына да китерә алмаган, аптырап кала. Шуңа ул әүлия каршына тезләнә дә, болай ди:

— И әүлия кеше, минем дә синен кебек әйберләргә бәйле булудан арынасым килә. Бармы аның берәр юлы, шул юл белән барып, үземне аңлау дәрәжәсенә ирешү?

Әүлия болай дип җавап бирә:

— Әйе, аның юлы бар.

Карак әйтә:

— Син урлаудан тукта дип кенә әйтмә. Мин инде урлауны ташларга бик тырышып карадым, булдырып булмый.

Әүлия болай ди:

— Минне синен кем булуың кызыксындырмый, ни теләсәң шуны эшлә, әмма ни эшләсәң дә аңлап, белеп, сизеп эшлә. Ихтыярсыз, уйламыйча берни дә эшләмә. Башта эшнән кирәклеген аңлап җиткер, аннары гына эшлә. Ике атнадан минем янга килерсәң, ни булганың сөйләрсәң.

Бер ун көннән карак әүлия янына килә дә, болай ди:

— Мин бик бай бер өйгә кердем. Сиңа биргән сүзне истә тотып, ни эшләгәнәмне белеп, аңлап тордым. Минне шундый тынычлык, кызыкмау чолгап алды ки, мин бернәрсә дә ала алмадым.

Әүлия әйтә:

— Сиңа белергә, аңларга кирәк нәрсә менә шул иде. Хәзер барысы да үзеңнән, нинди юл сайлап алуыңнан тора: ни эшләгәнәңне аңламыйча карак булып каласыңмы, әллә ни эшләгәнәңне аңлап эшләү юлына басып, икенче кеше буласыңмы. Урлавыңны дәвам ит, ләкин ни эшләгәнәңне тоеп, аны истән чыгармыйча, аңлап эш ит. Ул вакытта мин синен өчен тыныч булырмын.

Карак болай ди:

— Мин моны эшләп карадым инде. Әгәр мин ни эшләгәнәмне сизеп, аны истән чыгармыйча, аңлап эш итсәм, урлый алмыйм. Инде мин истә тоту, аңлап эш итүдән аерыла алмыйм, аның төмен нык татыдым, — ди».

Һәр кеше үзе үсеп өлгереп җитәргә, үз урынын һәм җирдәге бурычын аңларга, шуңа карап үсеш юлын табарга тиеш. Кеше моны аңламый торып, аның җәфа чигүе үзеннән-үзе юкка чыкмаячак. Кешенен газаплануын дөрес

законнар чыгару кебек ясалма юллар белән генә бетереп булмый. Үзеңнең ни өчен яшәгәнәңне аңларга, белергә, тырышырга кирәк. Бу җиңел түгел. Синен өчен моны берәү дә эшли алмый.

Хәзер кешегә җирдә яшәү өчен ниләр кирәген карап карыйк. Кеше өч төрле нәрсәгә, яшәү чарасына мохтаж. Әгәр дә аларның берсе генә җитмәсә дә, кешегә ярдәм итәргә кирәк, юкса ул бу дөньяда яши алмый. Ул нинди ярдәмгә мохтаж соң?

Иң беренче — кешегә яшәү өчен эзме-күпме матди нигез кирәк. Мәсәлән, әгәр кеше ач икән, яшәр өчен аны ашатырга кирәк. Әмма иртән ашатсаң, төшкә аның тамагы ача, әгәр көндөз ашатсаң, кичкә ул тагын ач. Ризык ашамый кеше җирдә яши алмый. Киём-салым белән дә шул ук хәл, бигрәк тә, салкын җирләрдә. Шулай итеп, кешегә иң беренче нәүбәттә матди чыганаك кирәк. Бу иң түбән дәрәжәдәге ихтыяж. Ләкин аннан башка кеше җирдә яши алмый, бу аңа үзенен үсеше белән шөгыйльләнү өчен кирәк.

Икенче юл — кешегә матди байлык бирәсе урынга, аңа азыкны үстерү, матди байлыкны булдыру юлларын күрсәтергә, өйрәтергә була. Аңа бу турыда белем бирергә кирәк. Ул белемне ничек табу турында да белем кирәк. Бу — җирдә яшәү өчен кирәк чараларның икенчесе, югарырак дәрәжәдәгесе. Мәктәп, уку, фән, алган белем кешене бер-ике көн генә яшәү өчен тәэмин итми, аны гомере буенча тәэмин итеп тора. Әмма белем алу кешенен шактый гомерен, вакытын ала, шактый кыйммәткә төшә. Хәзерге заманда белем алу туудан башлап 18-25 яшьләргә кадәр бара, аннан соң да кеше үзенә һаман яңадан-яңа белемнәр өстәп тора.

Хәзерге заманда байлык җыю күп кешеләр өчен төп яшәү мәгънәсенә әйләнде. Кеше үзенен җирдәге бурычын, максатын тиешенчә аңламый. Материалистик карашта гына торсак, яшәү мәгънәсен, кешенен бәхетен башкача аңлатып та булмый. Дин, дини караш кына яшәү мәгънәсен бөтенләй икенче төрле аңлата.

Кеше җан иясе буларак асылда физик дөньяда гына түгел, үзенен эчке дөньясында да яши. Дөресрәк итеп әйтсәк, кеше күбрәк үзенен эчке дөньясында яши. Физик дөньяда яшәү ул бары механик хәрәкәт итүгә, бер урыннан икенче урынга күчүгә генә кайтып кала, ә кешенен тормышы моның белән генә чикләнми. Һәркем

үзенен киләчәк эшләрен башта эчке кичереш аша үткәрә, уйлап эш итәргә тырыша, исәп итә, аннан соң гына, эчтән нинди дә булса бер этәреш булгач кына, тышкы, физик хәрәкәтне башкара башлый. Кеше физик дөньяда, тышкы якта яшәгән кебек булса да, үзенен эчке кичерешләре, уйлары, уйланулары белән эчтә дә яши. Бөтен матди кирәксенгән нәрсәләр эчтән киләләр, теләк булып, нәрсә булса да эшлисе килеп, хәтта бер михнәт, жәфа булып. Матди кирәксенү, канәгәтләнү кешенен бары эчке тормышының, яшәвенен, уйларының тышка, фани дөньяга килеп чыгуы, физик дөньяда күренеше генә. Ул безнең матди нәрсәгә бәя бирүдә чагыла, безнең эчке тормышның, кичерешләренен физик тормышта күренүен, тормышка ашуын бәяләү генә. Боларның чыганагы үзбездә – алар башта бер фикер, кичереш кебек башланса да, әкреләп дөньяга аша, безне көендерә, шатландыра, төрлечә уйлата. Ә кичерешләр, михнәт чигү шулай ук безгә эчке, рухи үсеш бирә.

Рухи үсеш ул – безнең күп начар нәрсәләрдән арыну, кире хисләренә, тойгыларны үзбездән чыгару, эйтик усаллык, явызлык, кирелек, үзсүзлек, мин-минлек, мал, байлык жыю, нәрсәне я кемне булса да үз милкең итеп карау. Күп вакыт гаилә өчен генә, яки бик культуралы булу өчен генә тырышу да аларны физик дөньяда югалтуга китерә. Булган михнәтләренә үзбездә кичереп, тирән аңлап һәм, барыннан да бигрәк, алдыбызга килгән авырлыктарга усалланып ташланмыйча, аларны эчтән кабул итеп алсак кына рухи үсеш алабыз.

Кеше, бер яктан, авырлыктарсыз, михнәтсез, тыныч кына яшәмәкче була, ә икенче яктан – авыр кичерешләрсез, михнәт чикми яши алмый, хәтта аларны үзе эзли дә. Төрле авыр кичерешләр үткәрү өчен ул ни генә эшләми, аларга бөтен жаны-тәне белән омтыла. Күп вакыт кеше михнәтне үзе эзләгәннен сизми, аңламый да. Юк, ничек инде мин үземә үзем михнәт, авырлык эзлим, дип уйлыйм. Ләкин чынында шулай. Моны аңлау өчен бер-ике сорау кую, аларга җавап эзләү дә җитә. Нигә кешеләр футбол, кино карыйлар, театрга йөреләр, төрле кичерешләрен үз башларында ясалма рәвештә үткәрәләр? Нигә мәгънәсез үтерешү белән тулган детектив эсәрләр укыйлар, кот очыра торган фильмнар карыйлар, куркыныч чабышларда, узышларда катнашалар? Нигә

кешеләр боларга акча түгәләр, тормышларын куркыныч астына куялар? Эш шунда – аларның жәфа, михнәт чигүләре, куркыныч кичерүләре эчке рухи үсеш өчен кирәкле. Табигатьтә максатсыз, кирәксезгә бернәрсә дә юк. Барысы да кирәкле, барысы да урынлы. Вак-төяк ыгы-зыгы, мәшәкать, ашыгу – барысы да безгә рухи, эчке үсеш өчен кирәкле нәрсәләр чыганагы. Әгәр дә боларны туктатсак, үсешбез дә туктала, бу дөньяда яшәүнең кирәге бетә.

Шулай итеп, кешегә күрсәтелергә кирәк ярдәмнең өченчесе – аның эчке рухи үсешенә юл ачу, мөмкинлек тудыру. Ә бу инде бер-ике көнгә яки гомергә генә түгел, ә мәңгегә.

Кешенен рухи үсешен тәэмин итү өчен аңа тәрбия, тиешле шартлар, уңай тирәлек тудырырга кирәк. Хәзерге рәсми жәмгыять кешенен рухи үсешен тәрбияләүгә рәтләп игътибар итми. Безнең хәзерге заман фәне дә дөнъяның бары бер ягын, бары тышкы, объектив, физик ягын гына өйрәнә. Рухи тәрбия тулысы белән дини оешмаларга – мәчеткә, чиркәүгә һ.б. тапшырылган. Әмма алар барысы да материализм сазлыгына шактый нык кына кереп батканнар. Рухи тәрбия бирәбез, рухи хезмәт күрсәтәбез дип, матди байлык, акча жыю белән күбрәк шөгыйльләнәләр.

Безнең аңлау буенча, чын дин белән дини оешмаларда дингә өйрәтү икесе бер үк нәрсә түгел. Чөнки кемнең дә булса дингә карашы аның динне ничек аңлавына бәйле. Берәү бер төрле, ә икенчесе икенче төрле аңлый һәм аңлата.

Шуңа күрә хәзерге заман диннәре белән кешенен эчке дини, рухи тормышын бик нык аерырга кирәк. Эчке дини тормыш ул кешенен дөнъяны, чынбарлыкны танып белүе, хак нәрсәгә эчке рухи юл белән баруы, якынаюы. Аңлавыбызча, дин юлы белән бару ул кешенен эчке дөнъясын һәм чынбарлыкны аңлау юлы.

Хәзерге заман тудырган мәсьәләләренә материалистик яки дини юл белән генә чишеп булмый. Чынбарлык бер, аны өйрәнү юлы да материалистик һәм дини юлларны берләштереп барырга тиеш. Икенче төрле әйткәндә, кешенен ике ягы да – эчке рухи һәм тышкы физик яклары тигез дәрәжәдә өйрәнелергә тиеш. Фәннең үсү юлы – материалистик һәм дини карашларның икесен дә тану. Хак, туры фән юлы шунда тора. Бары шундый юл белән барганда гына безнең заман мәсьәләләрен чишәргә мөмкин булачак.

КЕШЕЛӘРНЕҢ ЯШӘУ РӘВЕШЕ ҺӘМ СӘЛАМӘТЛЕГЕ

Илдус Низамов, Марс Михайлов

ИЛДУС ГАЛИ улы НИЗАМОВ – Казан дәүләт медицина академиясенең җәмәгать сәламәтлеген саклау, икътисад һәм идарә итү кафедрасы мөдире, Татарстан Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе.

МАРС КОНСТАНТИН улы МИХАЙЛОВ – Казан дәүләт медицина академиясенең нур диагностикасы кафедрасы мөдире, Татарстан Фәннәр академиясе академигы, медицина һәм биология фәннәре бүлегенең академик-сәркатибе, ТАССР һәм Россия Федерациясенең атказанган фән эшлеклесе.

Низамов И.Г., Михайлов М.К. Образ жизни и здоровье населения.

В статье рассматриваются основные факторы, ограничивающие продолжительность жизни современного человека.

Үзенең сәламәтлеге турында кайгыртырга вакыт тапмаган кеше эш коралларын үткенләргә вакыты булмаган остага тиң.

И.Мюллер

Жәмгыятебезнең хәзерге үсеш этабы чагыштырмача түбән туу саны фонында югары дәрәжәдәге үлем-китем, патологиянең хрониклашуы белән сыйфатлана, ә бу, үз чиратында, кеше гомере озынлыгының кимүен формалаштыра. Нәтижәдә илдәге халык саны азая һәм, демографлар прогнозы буенча, бу куркыныч рәвештә бара һәм Россиянең алдагы социаль-икътисади үсешенә тормоз булып тора.

Гражданның сәламәтлеген саклау эшендә билгеле уңышлар булуга карамастан, 1992 елдан башлап Россия депопуляция режимында яши, кайтарылмас рәвештә гаять зур кеше ресурсларын югалта.

Проблеманың актуальлеген истә тотып, илдәге халыкны саклауга юнәлтелгән дәүләткүләм приоритетлы медик-социаль һәм социаль-икътисади программалар кабул ителде һәм тормышка ашырыла. Алар

арасында сәламәтлек саклау өлкәсенә караган «Сәламәтлек» милли проекты һәм Россиядә сәламәтлек саклауны үстерү һәм модернизацияләү буенча 2020 елга кадәр исәпләнгән программа бар. Бу проектларның гомумиләштергән максаты – кешеләр үлемен 1,5 тапкыр киметү һәм гомер озынлыгын 75 яшькә житкерү.

Бу программаларны тормышка уңышлы ашыручы күп булмаган территорияләрнең берсе – Татарстан. Мәсәлән, безнең республикада кешеләр үлеми азая бара, 2009 елда ул 1000 кешегә 12,7 очрак тәшкил итте. Бу 4 мең кешенең торышы саклап калынган дигән сүз. Ә кеше гомеренең озынлыгы безнең республикада 70 яшьтән узып китте. Халыкның сәламәтлеген саклау өлкәсендә бу гаять җитди нәтижә. Ләкин алга киткән илләрдә сәламәтлекнең шундый ук күрсәткечләре белән чагыштырганда, бу нәтижеләрне канәгатьләнәрлек түгел дип санарга кирәк. Мәсәлән, алга киткән илләрдә кеше гомеренең озынлыгы бүгенге көндә 80 һәм күбрәк тә яшькә тигез.

Бу өлкәдәге актуаль проблемалар арасында шулай ук ир-атларның (бигрәк тә авыл

жирендә) күпләп үлүен һәм республиканың төрле төбәкләрендә үлем-китемнең гаять төрле дәрәжәдә булуын атарга кирәк. Уртача алганда, без сәгать саен 8 кешене югалтабыз. Кешеләр күбрәк 5 төрле сәбәптән үлэләр: йөрәк-кан тамырлары авырулары, яман шешләр, һәлакәт очраklары, яралану һәм агуланулар, сулыш алу һәм ашкайнату эгъзалары авырулары. Үлем-китемнең хезмәткә сәләтле кешеләр арасында югары булуы бигрәк тә шом сала. Андыйлар саны ел саен 10 мең кешедән артып китә.

Халык тормышының гомуми социаль-икътисади шартлары, экология, гомуми һәм медик культура дәрәжәсе, сәламәтлек саклау системасының эффективлыгы һәм кешеләрнең эшләү тәртипләре – сәламәтлекне формалаштыручы иң мөһим факторлар. Соңгы факторга аеруча тукталырга кирәк, чөнки ул сәламәтлекне яки берәр төрле патологияне формалаучы барлык сәбәпләрнең 50 проценттан артыгын тәшкил итә. Шуңа күрә яшәү тәртибен рациональләштерү – бүгенге халыкның сәламәтлеген саклау һәм ныгыту белән идарә итүне камилләштерүдә зур резервларның берсе.

Туклануны рациональләштерү. Эш шунда ки, бүгенге жәмгыятьнең бәләсе – артык ашаудан, балансланмаган тукланудан һәм аз физик йөкләм бирүдән килеп чыккан кирәгеннән артык авырлык проблемасына бәйле. Симерү – авыр хроник чирләр формалашу сәбәбе булып тора, аларны дөвалау бик кыен, дөвалау сыйфаты да түбән. Бүген, хәтта авыл жирендә дә, халыкның дүрттән бер өлешендә кирәгеннән артык авырлык күзәтелә. Кагыйдә буларак, кирәгеннән артык авырлыктан интеккән кешеләрнең хезмәт күрсәткечләре дә чагыштырмача түбән була. Борын заманнарда андый кешеләр турында «алар үзләренә үз телләре белән кабер казыйлар» дигәннәр. Акыл ияләре һәрвакытта һәр нәрсәгә карата чама белән эш итәргә өндәгәннәр. Бу турыда Коръәндә түбәндәгә сүзләр әйтелгән: «Тәмле ашагыз һәм эчегез, ләкин чамасы белән. Чамадан арттырганнарны Аллаһ яратмый» (Пәрдә сүрәсе, 31 аят). Симерүгә бәйле чыгымнар да чиксез зур. Әйтик, АКШта алар ел саен 117 млрд доллар тәшкил итәләр.

Соңгы елларда сыйфаты ягыннан шик

тудырган күп кенә азык-төлек чит илләрдән кайтарыла. Шуңа күрә бездә зур тизлек белән халыкны аллергияләү бара, импорт азык-төлекнең организмга (бигрәк тә балаларныкына) зарарлы тәэсирен киметү өчен сәламәтлек саклау ягыннан гаять күп көч һәм зур чыгымнар таләп итә. Димәк, азык-төлек иминлегенә милли азыкларны, шулай ук үзбөз житештергән продуктларны пропагандалау аша да тәмин ителергә тиеш.

Ассызыклап шуны әйтергә кирәк: кешенең фәнни нигезләнгән хәрәкәт активлыгы, аның структурасы һәм интенсивлыгы – авырулар санын киметү дә, хезмәт эшчәнлегенә нәтижәлеген күтәрүнең иң мөһим факторы да. Профессор Э.И. Әүхәдиев һәм медицина фәннәре кандидаты А.А. Дәүлиев белән берлектә үткәргән тикшеренүләр күрсәткәнчә, хәрәкәт активлыгын камилләштерү буенча безнең тарафтан эшләнгән шәхесләштерелгән программа предприятиеләрдәгә авыручылар санын 14 процентка киметергә мөмкинлек бирә. Татарстан күләмендә алганда, бу тулаем региональ продукцияне ел саен 5,6 млрд сумга артыграк эшләп чыгару дигән сүз.

Артык авырлык проблемасы яралгының ана карынында үсү чагыннан ук мөһим һәм ул адәм баласын гомер бие интектерә. Безнең хезмәтләр, шәкертләребезнең Казан, Яр Чаллы, Чистай шәһәрләрендә үткәргән тикшеренүләре күрсәткәнчә, бүгенге көндә 42,5 процент егетләр һәм 51,4 процент кызлар гына физик яктан нормаль үсәләр. Ун студентның берсе генә туклануы турында уйлана, ә анкета сорауларына җавап бирүчеләрнең 23 проценты көненә бер яки ике мәртәбә генә ашый. 100 җавап бирүчедән 60ының көндәлек рационында еш кына ит һәм балык, 65енең рационында яшелчә һәм җимеш юк, боларны май һәм шикәрне артык куллану алмаштыра.

Шуның белән бергә, укучылар һәм студентларның яртысыннан артыгына хәрәкәт активлыгы житенкерәми, шәкертләрнең 17 проценты гына спорт секцияләренә йөри. Яр Чаллыда гына бу күрсәткеч 50 процентка житә.

Кешеләрнең зарарлы дип саналган гадәтләре турында. Россия һәм Татарстан Республикасы дөньяның күп эчүче һәм тартучы территорияләре рәтенә керә. Төрле

тикшеренү нәтижеләре күрсәткәнчә, Россиядә ел дәверендә алкоголь куллану кеше башына 10-18 литр саф спирт тәшкил итә. Югарыда әйтелгән, халык кырылуына китергән сәбәпләрнең килеп чыгуында алкогольнең роле бәхәссез.

Яшьләр (бигрәк тә кызлар), студентлар, хәтта мәктәп балалары арасында сыра эчүнең артуы зур борчылу тудыра. Сыраның куркынычлыгы шунда: ул киләчәктә безне туендырачак балаларны алкогольгә һәм наркотикка бәйләү өчен чып-чын старт майданы булып тора. Алкогольне чиктән тыш күп куллану гаиләләрне жимерә, аборт, ялгызлык, күпсанлы стресс халәтләре, һәлакәт, үтерү һәм үз-үзенә кул салу очракларына сәбәп булып тора. Кызганыч, эчкән кешеләр, алкоголизмның нәтижеләре шундый икәннән белгән хәлдә дә, имин генә яшәгән эчүче һәм тартучылар булу мисалларын китерәләр. Әмма мондый очраklar кагыйдәдән чыгарма гына.

Алкогольнең тәүлеккә рөхсәт ителгән дозалары халыкара оешмалар тарафыннан килешенгән һәм расланган: ир-атлар өчен 20-40, хатын-кызлар өчен 20 граммга хәтле саф спирт. Моңа чикләүләр дә куелган: кешенең яше 65тән узмаска тиеш, ул ата-ана булырга планлаштырмый, үтә көчле хроник авырулар һәм аларга китерүче факторлар бумаска тиеш. Тагын бер нәрсәне гел истә тотарга кирәк: елына 8 литрдан артык алкоголь куллану акрынлап жәмгыятьнең деградациясенә китерә. Бездә әле алкоголь куллану ниндидер милли традицияләргә бәйләп кабул ителә. Бу, әлбәттә, дөреслеккә туры килми: революциягә кадәр Россиядә кеше башына нибары 3,4 саф спирт туры килгән.

Нык борчуга салганы – яшь буынның алкогольләшү факты. Безнең материаллар буенча, башлангыч һәм урта профессиональ белем бирүче учреждениеләрендә укучылар арасында алкогольле эчемлекләрне бер дә кулланмаучылар саны нибары 7,6 процент тәшкил итә. Анкетага җавап бирүчеләр арасында 23 процент атнасына бер мәртәбә куллана (шуларның 32 проценты егетләр һәм 14 проценты кызлар). Бу эчемлекләр арасында беренче урында сыра тора (54 процент), аның артыннан – шәраб (26 процент), арагы (9 про-

цент).

Наркотик матдәләрне даими рәвештә 1,6 процент егетләр һәм кызлар куллана. Бу препаратлар арасында иң популяры марихуана (77,4 процент), аннан соң – кокаин (4,1 процент) һәм героин (1,4 процент).

Дәүләт думасының Сәламәтлек саклау комитеты рәисенең урынбасары, РМФА академигы Н.Герасименко мәгълүматларына караганда, кеше башына исәпләнгән сигарет тарту буенча Россия – «дөнья чемпионы». Ел саен бездә тәмәке тартуга бәйле чирләрдән 500 меңгә кадәр кеше һәлак була. Казан урамнарында тартучы кыз балаларның күбәсе дә шом сала. Хезмәткә яраклы яшьтәге төркемнәрдә тартучылар саны 50 процент. Әле бит бездәгә тәмәке һәм алкогольнең бәясе дә дөньяда иң түбәнә.

Безнең тикшеренүләр күрсәткәнчә, тәмәкене барлыгы 57 процент егетләр һәм 20 процент кызлар тарта. Шунның белән бергә, респондентларның 51 проценты тартуны ташларга телибез, дип җавап бирәләр. Анкетага җавап биргәннәрнең күбесе 13-16 яшьләрендә тарта башлаганнар. Яшьләрнең 96 проценты сигарет тарта, 30 процент егетләр һәм 9 процент кызлар көненә бер пачка, 6,7 процент егетләр һәм 3,3 процент кызлар пачкадан артык тарталар. Бу күрсәткечләр алда әйтелгән зарарлы гадәتلәргә каршы профилактик программалар төзегәндә объектив ориентир булып торалар. Аларга өстәмә буларак, гаиләнең һәм яшьләр тирәсендәгә мохитнең роле дә зур.

Стресс. Тискәре социаль һәм психологик шартлар тәэсирендә адәм баласы хроник стресска дучар була. Өзлексез тынычсызлык һәм билгесезлек тойгысы, үз-үзенә җитәрлек дәрәжәдә ышанмау, килеп чыккан хәл белән идарә итә алмау сәламәтлеккә тискәре тәэсир ясый, төрле психик авырулар килеп чыгу мөмкинлегенә арта. Халыкның невротизациясе арта. Йөрәк-кан тамырлары һәм иммунитет системалары стресс халәтенә китерелә, күп кенә патологик хәлләр килеп чыга, алар арасында инфекцион авырулар, диабет, миокард инфаркты, инсульт, депрессия, агрессия һ.б.

Системаны реформалауга бәйле чиксез проблемалар, кадрлар, матди һәм финанс ресурслар дефициты шартларында авыруларга

хезмәт күрсәтү, сәламәтлек саклау өлкәсендә эшләучеләрнең хәле аеруча катлаулана. Безнең мәгълүматлар буенча, сәламәтлек саклау житекчеләренең 40 проценттан артыгы эмоциональ янып бетү синдромының төрле стадияләрен кичерә. Соңгы елларда Республикада сәламәтлек саклауны уңышлы үстергән бу профессионаллар үзләренә карата кайгыртучанлык күрсәтүне таләп итәләр.

Югары дәрәжәдәге стрессгенлык гаилә конфликтларында чагыла, безнең материаллар буенча 14 процент очракта алар бик еш кабатлана. Сораштырган яшьләрнең 97 процентына бу конфликтлар тискәре тәэсир ясыйлар. Гаиләдәге конфликтларның тискәре тәэсире балаларның киеренке ритмда яшәве нәтижәсендә көчәя. Мәселән, эш көннәрендә 41,1 процент яшьләрнең 1-2 сәгәттән артык буш вакыты юк, аларның яртысы саф һавада булмый, 100 җавап бирүченең 44е җәйге сезонны шәһәрдә үткәрә. Бу халәтләргә уңышлы профилактикалау гаять зур медик-икътисади һәм социаль әһәмияткә ия.

Халыкның укымышлыгы, гомуми культура дәрәжәсе елдан-ел үсүгә карамастан, медик культураның шундый ук тизлек белән күтәрелүе күзәтелми. Безнең кафедрада үткәрелгән тикшеренүләр күрсәткәнчә, сәламәтлекнең чын бәясен дәрәс аңлаган кешеләр дә еш кына үзләре үк аны жимерәләр. Гаиләләрнең 67 процентында (профессор Т.И. Садыкова) чирләргә профилактикалау һәм дэвалау, үзеңне саклау тәртибен формалаштыру, гигиена тәрбиясе һәм сәламәт яшәү рәвешен пропагандалау мәсьәләләре буенча поликлиникаларның беренчел буын табиплары белән үзара аңлашу көйләнелмәгән.

Бу яктан караганда, интим мәнәсәбәт куркынычсызлыгы зур проблема булып тора. Егетләр һәм яшүсмерләр арасында үткәрелгән тикшеренүләр күрсәткәнчә, җавап биргән 67 процент егетләрнең һәм 25 процент кызларның сексуаль тәҗрибәсе бар инде, аларның җенси дебюты 15-16 яшьтә булган. Ләкин аларның 20 процентка якыны балага узуны булдырмау чаралары белән таныш түгелләр. Яшүсмер чорда аборт ясатучыларның 60 процентка якыны 14-16 яшьтә. Безнең фәнни житекчелектә Казан шәһәрендә 1200 яшь ана арасында үткәрелгән

медик-социаль тикшеренүләр (профессор О.Н. Чечулина) күрсәткәнчә, аларның яртысына диярлек 13-16 яшь булган. Кагыйдә буларак, чыгышлары белән алар тулы булмаган гаиләләрдән, шәхесара киеренке мәнәсәбәттә, уңайсыз шартларда яшәгәннәр; аларның 53 проценты алкоголь кулланган, 45 проценты тарткан (19 проценты даими рәвештә). Яшь аналарның беренче интим якынлыгы 38 процент очракта ир-егетләр ягыннан ирексезләү, ә 29 проценты алкоголь эчеп исерү нәтижәсендә була. Яп-яшь аналарның 7,6 проценты мәктәптә, 19 проценты СПТУ һәм лицейда, 13 проценты техникумда һәм ВУЗда укыйлар. Алар сәламәтлек саклау системасында гаять зур проблемалар тудыралар. Эш шунда ки, андый яшьләрнең 78 проценты өчен балага узу, бала тудыру анага да, яралгыга да өзлегү белән яный.

Сәламәт яшәү рәвешен формалаштыруда катнашучы факторлар күп, аларның кешегә тәэсире комплекслы, ә кайбер очракларда кумулятив та.

Сәламәтлекне саклап яшәучеләр, кагыйдә буларак, озак яшиләр һәм картайганчы актив хәлдә калалар. 2009 елда Татарстанда 100 ел һәм аннан да артыграк яшәучеләр саны 503 иде, аларның 44е ир-ат, 459ы хатын-кыз. Бу төркемне түбәндәге сыйфатлар берләштерә: активлык, яхшылык теләү, көнкүрештә тыйнаклык, динилек һәм сәламәт яшәү рәвеше кирәклеген тану. Алар үз-үзләре, тирә-як табигать һәм антропоген мохит белән гармониядә яшиләр.

Бүгенге көндә безнең алда бердәнбер бурыч тора — Татарстан халкының дэвалап була торган чирләрдән һәм травмалардан үлүен туктату. Бу изге эштә зур резерв булып кешеләрнең яшәү рәвешен камилләштерү тора. Медицина, күп кенә очракларда, адәм баласын вакытсыз вафат булудан коткара ала. Хәзер инде кешенең үзенә яхшы сәламәтлек тәмин итәргә һәм үзенең тормышын озынайтырга өйрәнергә кирәк.

Югарыда күрсәтелгән максатларны фәнни яктан тулысынча тәмин иткән очракта гына гамәлгә ашыру мөмкин. Республика халкының сәламәтлеген төрле планда өйрәнү буенча үткәрелергә тиешле мондый тикшеренүләр бары тик Татарстан Фәннәр академиясе кысаларында гына уңышлы алып барыла ала.

ФИКЕРЛӘҮНӨН БИОЛОГИК АСПЕКТЛАРЫ

Владимир Галков

ВЛАДИМИР МИХАЙЛОВИЧ ГАЛКОВ – акушер-гинеколог, югары категорияле хирург, озак еллар Республика клиник хастаханәсенә гинекология бүлегә мөдире. Сәламәтлек саклау отличнигы, Татарстан Республикасының атказанган табибы. Фәнни хезмәтләре кеше организмының ачыкланып бетмәгән функцияләренә бәйле мәсьәләләргә тикшерүгә багышланган.

Галков В.М. Биологические аспекты мышления.

Предлагается гипотеза, согласно которой за мыслительную работу мозга могут быть ответственные астроглиальные клетки.

1955 елда Томас Харви Альберт Эйнштейнның мәетен ярып карый. Галимнең миенә алып китә һәм Эйнштейнның гениаль булуының сәбәбен ачыклар өчен 40 ел дәвамында дөньяның төрле почмакларында яшәгән тикшеренүчеләргә миенә кисемән җибәрәп тора. Сәбәбен ачыклай алмыйлар. Бәлки, миенә фикерләү өчен җаваплы булган структураларын дөрес юнәлештә эзләмәү нәтижәсендәдер. Чөнки ул вакытта да, хәзер дә миенә фикерләүне дә үз эченә алган эшчәнлеген нейрон теориясенә нигезлиләр.

Беркли шәһәрәндәге Калифорния университеты гистологы Мэриан Даймонд та Эйнштейнның ми тукымасы кисемән тикшерә һәм түбәндәгеләй нәтиҗәгә килә: бөек физикның баш ми нейроннары саны һәм үлчәме гади кешенә миенән берничек тә аерылмый. Тик ми сүрүенә фикерләүнең югары формалары өчен җаваплы булган ассоциатив өлкәсендә Даймонд нерв тукымасының ярдәмчел элементлары – нейроглия күзәнәкләренә гадәттән тыш күп булуын ачыклай.

Нейроглия (глия) күзәнәкләре беренче мәртәбә 1846 елда Рудольф Вирхов хезмәтендә телгә алына һәм, аларны нерв тукымасын ябыштыручы матдә дип кабул итеп, атаманы да ул бирә. Вирхов шулай ук глиа аша үткән тамырларга да игътибар итә.

Моннан соң нейроанатомнар глианы ми шеше чыганагы буларак өйрәнәләр, чөнки, җитлеккән нейроннар белән чагыштырганда, глиалар бүленү сәләтләре белән аерылып торалар. Глия күзәнәкләрендә, нейроннардан

үзгә буларак, аксон (ярсунуны үткәрә торган үсенте. – Ред.) юк. Үзәк нерв системасында дүрт төр нейроглия бар: астроцитлар, олигодендроцитлар, Шванн күзәнәкләре (күзәнәк теориясенә нигез салучы Теодор Шванн исемнән. – Ред.), микроглияләр.

Хәзерге караш буенча, нейроглия нейроннар өчен нигез вазыйфасын үти, нейроннарның аерылмасын тәмин итә, нерв тукымасын торгызу һәм регенерацияләүдә катнаша; глиа күзәнәкләре нерв системасының онтогенетик (биологик. – Ред.) үсешендә катнашалар, шулай ук нейроннарны туклану матдәләре белән тәмин итәләр һәм нерв күзәнәкләре калдыкларын юкка чыгаралар.

Глия нейроннарга нигез булдыра, нерв системасының аерым элементларын берләштерә, ләкин шул ук вакытта нейроннарның төрле төркемнәрен һәм шулай ук аларның күпчелек аксоннарын бер-береннән аера. Моның белән ул ми структурасын формалаштыра. Глия күзәнәкләренә саны мидәгә нейроннар санынан уннарча тапкыр артык.

Глия күзәнәкләре арасында иң күп таралганнары – астроцитлар. Мәсәлән, сөяллә тәнчәктә алар барлык глиа күзәнәкләренә $\frac{1}{4}$ тәшкил итәләр. Астроцит күпсанлы һәм чагыштырмача озын үсентеләрдән торган йолдызсыман формада, үсентеләренә бер өлеше нейроннарга, ә калганнары кан капиллярларына таба юнәлгән, астроцитларның башка үсентеләре белән кан тамырларын тулаем диарлек камап алалар һәм гематоэнцефалик (мидәгә кан йөрешенә. – Ред.) барьер булдыралар. Соңгы

тикшеренүләр күрсәткәнчә, глия күзәнәкләре бер-бере белән дә тәэсирлэшәләр һәм минең гомуми эшчәнлегенә йогынты ясыйлар.

Астроцитлар аерым нейроннарны активлаштыралар һәм хәтер формалашуга булышлык итәләр. Астроцитлар бер-беренә хәбәрне elektrik түгел, ә химик сигналлар ярдәмендә тапшыралар.

Баш миенең ике системасы – нейрон һәм глия системаларының мәгълүмат жыю һәм саклау, хәтерләү буенча мөмкинлекләрен карыйк. Күпчелек галимнәр хәтернең төп элементы дип бөтен нейронны түгел, ә аның башка нейроннар һәм аларның үсентеләре белән бәйләнешкә кергән урыннарын – синапсларны санылар. Ләкин, соңгы тикшеренүләр күрсәткәнчә, нейрон кебек үк синапс та фикерләү мәгълүматын саклау һәм тапшыру өчен жайлаштырылмаган. Бу һәр көнне «искене, кичәгене» тану һәм һәр көнне «яңа искене» истә калдыру кирәклегенән килеп чыга. Ләкин синапста вакыт турында мәгълүмат сакланмый, шуңа күрә синапсның турыдан-туры хәтер элементы буларак катнашуы мөмкин түгел.

Башка нейронга тапшырылган сигналның тоткарлау яки ярситу табигате булуы медиатор (*тапшыручы*. – Ред.) төренә бәйле. Шулай булгач, нейроннар һәм синапслар буенча хәрәкәт мәгълүматы тапшырыла, ә фикерләү мәгълүматын алар сакламыйлар һәм саклый да алмыйлар.

Нейрон теориясенең фикерләү процессын нигезләвен калдырып торсак, дөньяны һәм кешене тануда катнашучы элементлар, хәтер, мәгълүмат тапшыру юллары һәм аны фикерләү өлкәсеннән сүзгә – телгә күчерүгә кагылышлы бөтенләй өйрәнелмәгән диярлек эшчәнлек кыры ачыла. Монда төп шик нейроглия күзәнәкләренә – астроцитларга төшә, чөнки алар бүленү сыйфатын югалтмаганнар һәм шуңа күрә хәтернең күләмен чиксез дәрәжәдә арттыралар.

Үсешнең югары баскычында хайваннарның ми структурасындагы глия күзәнәкләренә гомуми массасы артуы турындагы күптән өйрәнелгән фактны искә алсаң, астроцитлар акыл вәкилләре түгелме, аерым затның инстинктлары, күнекмәләре, үз-үзен тоту модельләре турындагы генетик мәгълүмат запасы да аларда тупланмаганмы икән дигән сорау куясың. Кыска,

мизгел эчендәге импульсларны зур тизлек белән күчерә алу сәләте булган нейроннар исә астроцитлар «ихтиярын» химик матдәләр ярдәмендә күчерүчеләр ролен үти алырлар иде.

Баш мие элементларының төзелешен, бәйләнешен чагыштыруга янә кайтканда, хайванның үсеш дәрәжәсе никадәр югары булса, астроцит һәм нейрон күзәнәкләренә сан буенча чагыштырмасы шул кадәр зуррак булуы, бу жан иясенең өйрәнүгә шул кадәр сәләтләрәк булуы ачыклана. Бәлки, нәкъ менә глия күзәнәкләре концентрациясенең югарырак булуы Эйнштейнга башка физиклардан үзгә фикер йөртү мөмкинлеген биргәндер дә.

Минең алмашынып торучы яшәү мохитында организмның тереклек эшчәнлеген тәэмин итүче тоташ структура булуын икярар иткән хәлдә, аның үз программалары буенча эшләүче түбәндәге структуралардан торганлыгын да искәртми булмый:

– минең гормональ системасы (эпифиз – *күркәсыман биз*; гипофиз – *эчке секреция бизе*, гипоталамус – *гомеостазны саклау үзгә*);

– баш мие сүрүенең соры матдәсе һәм 12 пар баш мие нервлары ярдәмендә организмның рефлектор эшчәнлеген һәм гомеостазын (*физиологик функциялар тотрыклыгын*. – Ред.) тәэмин итүче моторика (хәрәкәт) системасы;

– приматлар һәм кешедә үсеш алган, эчке һәм тавышлы сөйләмне тәэмин итүче, табигатьне танып белү һәм үзләштерү, хәтерләү, фикерләү системасы. Бу система гомеостазга булышлык итми һәм астроцитлар бүленүдән даими рәвештә үсә.

Кешелекнең прогрессив үсеше жәмгыять эгъзаларының мие мөстәкыйль эшләп торуы нәтижәсендә мөмкин. Мондый караш антропологик ярашу принципларына – тәннең генә түгел, жанның да үсешенә туры килә. Жан (психика) авырулары кеше үзен һәм үзенең миен һәръяклап танып белгәч кенә тулысынча дөвалана чаклар. Хәзер исә барысы да минең кәефен күтәрүгә, күңел ачуга юнәлтелгән, ә аңа танып белү юлында авыр эш башкару зарур.

Кызганыч, хәзер өйрәтү үтә кыска итеп алып барыла һәм XIX гасырда «Фәндәге буддизм турында» исемле мәкаләсендә Герцен язганча, без карпны кыздыра белеп тә чуртанны кыздыра алмаслык хәлгә таба барабыз.

ТЕРМОДИНАМИКАНЫҢ ИКЕНЧЕ ҺӘМ ӨЧЕНЧЕ ЗАКОННАРЫН ТӘГЪБИРЛӘУ ТУРЫНДА

Әмир Сибгатуллин

ӘМИР СӨЛӘЙМАН улы СИБГАТУЛЛИН – физика-математика фәннәре докторы, профессор, Кама дәүләт инженер-икътисад академиясенең төзелеш эшләрен башкару технологияләре кафедрасы мөдире. Укыту эшләрен татар һәм рус телләрендә алып бара. 160ка якын фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

Сибгатуллин Ә.С. О формулировках второго и третьего законов термодинамики.

Проведен критический анализ второго и третьего законов термодинамики и следствий из них. Предложены новые варианты их формулировок, снимающие возникшие вопросы и замечания. Высказано мнение, что в человеческом обществе может действовать аналог второго закона термодинамики; дан вариант его формулировки и приведены некоторые следствия из него. Статья является развитием работы [1].

Тигезләнешле процесслар өчен термодинамиканың икенче законы түбәндәге тигезләмә рәвешендә язып була [2]:

$$dS = \frac{\delta Q}{T}. \quad (1)$$

Монда dS – энтропия дифференциалы; δQ – системага китерелгән ($\delta Q > 0$) яки аннан алынган ($\delta Q < 0$) жылылык микъдары; T – абсолют температура.

Термодинамиканың өченче законы болай тәгъбирләнә: изотермик процесслар барган тигезләнешле системаның температурасы абсолют нульгә якынлашканда аның энтропиясе халәтнең термодинамик параметрларына бәйле булудан туктый, ә $T = 0\text{ K}$ чигенә житкәндә барлык системалар өчен универсаль даими зурлык ала; ул зурлыкны нульгә тигез дип кабул итәргә мөмкин [2].

Өченче законнан мондый нәтижә чыга: температура абсолют нульгә омтылганда термодинамик зурлыктар да нульгә омтылалар, ягъни:

$$\lim_{T \rightarrow 0\text{ K}} \left(\frac{\partial A}{\partial T} \right)_a = 0, \quad \lim_{T \rightarrow 0\text{ K}} \left(\frac{\partial a}{\partial T} \right)_A = 0. \quad (2)$$

Монда, мәсәлән, $A = p$ (басым), $a = V$ (күләм) булырга мөмкин.

Энтропия төшенчәсен түбәндәге өч аспектта аңлатырга була [3]:

1. Энтропия системаның эшкә сәләтен югалтуны үлчәү берәмлеге булып тора.
2. Энтропия жылылыкның эшкә сәләтен,

технологик кыйммәтен үлчәү берәмлеге булып тора.

3. Энтропия системаның тәртипсезлеген, «начарлана» яки таркала баруын үлчәү берәмлеге булып тора.

Мөмкин булган барлык кайтмас үзгәрешләр нәтижәсендә система тамырдан үзгәрә, начарлана һәм түбәндәге халәتكә килә:

- аның барлык жисемнәре бер үк температурада;
- файдалы эш микъдары тулысынча жылылыкка әверелгән;
- концентрация һәм басым тигезләшкән;
- системадагы матдә соңгы чиккәчә вакланган һәм бертөрле халәتكә килеп болганган.

Бу очракта системаның тагын да үзгәрүенә сәбәпләр юкка чыга, энтропия үзенә максимум зурлыгына житә.

Биредә китерелгән барлык нәтижеләр классик теориядән алынган [2, 3]. Аларга кыскача анализ ясыйк.

(1)нче формулага таянып, мондый нәтижә ясап була: системага жылылык өстәлсә, аның энтропиясе үсә. Бу очракта (әгәр тышкы параметрлар даими булсалар) системаның температурасы да үсә [2]. Температура – системадагы матди кисәкчәкләрнең жылылык хәрәкәте интенсивлыгын үлчәү берәмлеге. Температура үскән саен системадагы процесслар да көчәя, үзгәрешләр арта дип уйлау логикага каршы килми кебек. Мәсәлән, термик-төш бомба

шартлау процессы башлансын өчен, атом бомбасын шартлаткыч итеп кулланып, бик югары температура һәм басым хасил итәргә кирәк.

Температурасы зуррак булган системаның эшкә сәләте әзрәк, ә температурасы кечерәк булган системаның бу сәләте күбрәк дигән фикер белән дә килешү кыен. Мәсәлән, жылылык моторында эшче жисемнең башлангыч температурасы зуррак булган саен, аның файдалы эш коэффициенты да арта [3].

Абсолют изоляцияләнгән «үле» системаны түбәндәгечә фаразларга мөмкин: ул – абсолют беришле система; анда температура $0K$ була, вакытка бәйле бернинди процесслар да бармый; бу системаның барлык эчке энергиясе ($E = mc^2$ формуласы буенча) абсолют хәрәкәтсез массага күчкән, энтропиясе чиксез зур булырга тиеш.

Бөтен Галәмне изоляцияләнгән система дип карап, аңа классик термодинамика теориясен куллансак, Галәмнең «жылылык үлеме» концепсиясенә килергә мөмкин [2]. Югарыда фаразланган «үле» система турындагы фикерләр бу концепция белән аваздаш.

Температурасы $0K$ булган системадан жылылык алып булмаганлыктан чыгып, $T \rightarrow 0K$ булганда $\lim C = 0$ икәне раслана [2]. Монда C – системаның жылысыешлыгы. Ләкин андый системага жылылык китереп була. Системаның температурасын $0K$ дан $1K$ га кадәр күтәрү өчен кирәк булган жылылык микъдары бик зур булырга мөмкин. Мәсәлән, бик нык суынган жылылык моторын бик түбән температура шартларында кабызып жибәрү зур кыенлыктар тудыра.

Термодинамиканың өченче законы буенча $T \rightarrow 0K$ булганда $\lim S = 0$.

(1) формуласыннан

$$dS \approx \frac{dQ}{T} = \frac{C dT}{T} \quad (3)$$

икәне килеп чыга. Монда шартлы рәвештә $C = \text{const}$ дип алсак,

$$S \approx C \int_T^{0K} \frac{dT}{T} = C \ln \frac{0}{T} = \ln 0 = -\infty$$

булып чыга. Әмма бу нәтижә термодинамиканың өченче законына каршы килә.

(1) формуласының икенче өлешеннән

$$\lim_{T \rightarrow 0K} \frac{\delta Q}{T} = 0. \quad (4)$$

Бу нәтижә чикләнгән теләсә нинди δQ зурлыгы өчен дә дөрөс.

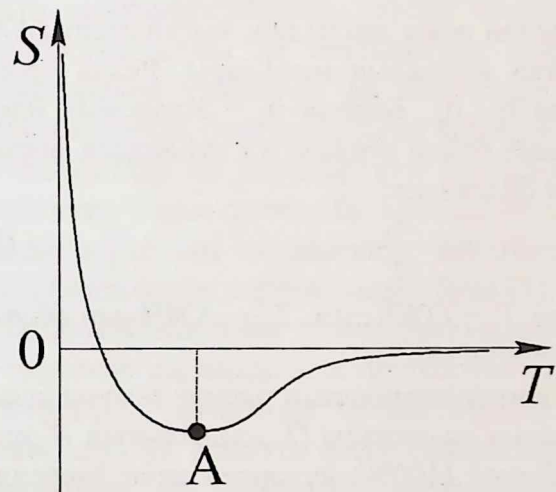
Үткәрелгән анализ нигезендә термодинамика законнарының яңа редакцияләрен тәкъдим итеп була:

1. Термодинамиканың икенче законы

$$dS = -\frac{\delta Q}{T} \quad (5)$$

формуласы аша бирергә кирәк. Бу очракта, мәсәлән, $\delta Q > 0$ булса, $dS < 0$ була.

2. Термодинамиканың өченче законы түбәндәгечә тәгъбир итү мантийклырак: изотермик процесслар барган тигезләнешле системаның температурасы чиксезлеккә омтылганда, аның энтропиясе халәтнең термодинамик параметрларына бәйле булудан туктый һәм барлык системалар өчен универсаль даими зурлык ала; ул зурлыкны нульгә тигез дип кабул итәргә мөмкин. Бу очракта (2)нең аналоглары булган чикләр $T \rightarrow \infty$ очрагы өчен дөрөс; жылысыешлык C һәм энтропия S шулай ук нульгә омтылалар.

1 рәс.

1 рәс. $S(T)$ бәйлелегенә тәкъдим ителгән карашка туры килә торган схематик графигы китерелгән. Бу график нигезендә системаның тотрыклык шартларын түбәндәгечә язып була:

$$S < 0; \quad \frac{\partial S}{\partial T} = 0; \quad \frac{\partial^2 S}{\partial T^2} > 0. \quad (6)$$

Бу шартлар A ноктасында үтәлә.

Тәкъдим ителгән караш буенча идеаль газның «бетәшүе» [2] күзәтелми. 1нче халәттән 2нчесенә күчкәндә энтропия үзгәрүе түбәндәге формула белән билгеләнә [2]:

$$S_2 - S_1 = C_V \ln \frac{T_2}{T_1} + R \ln \frac{V_2}{V_1}. \quad (7)$$

Монда C_v – газның күләме даими булган очракта жылысыешлык, $R=8,314\text{Дж}/(\text{Кмоль})$. $T_2=0\text{К}$, $T_1 \neq 0\text{К}$ булганда (7)не куллансак $S_2-S_1=-\infty$ (эмма (1) урынына (5)не куллансак, $S_2-S_1=\infty$ була). Әгәр дә $T_1=T_2 \rightarrow \infty$ булса, $V_2=V_1$ һәм $S_2=S_1=0$ булачак. Бу нәтижеләр китерелгән график белән ярашалар.

Инде жылылык машинасының эшен кыскача гына карап үтик. Максат – бу эш термодинамиканың икенче законына ничек буйсынганын тасвирлау, кешелек жәмгыятендә машина эшенә аналог барлыгын күрсәтү һәм кайбер мөһим нәтижеләрне ассызыклап үтү.

Жылылык машинасының файдалы эш коэффициенты түбәндәге формула белән билгеләнә [3]:

$$\eta = \frac{W}{Q_1} = 1 - \frac{Q_2}{Q_1}. \quad (8)$$

Монда W – файдалы эш; Q_1 – эшче жисемгә өске жылылык чыганагынан (ӨЖЧ) китерелгән жылылык микъдары; Q_2 – эшче жисемнән аскы жылылык чыганагына (АЖЧ) алынган жылылык микъдары. Реаль процесларда $\eta < \eta_*$. Биредә η_* – Карноның идеаль циклына бәйле зурлык; ул түбәндәге формула белән билгеләнә:

$$\eta_* = 1 - \frac{T_2}{T_1}. \quad (9)$$

Монда T_1 – ӨЖЧның, T_2 – АЖЧның абсолют температуралары.

Термодинамиканың икенче законы буенча, жылылык машинасы Q_1 жылылыгын W эшенә тулысынча (100%) күчәрлек итеп әверелдерә алмый. Файдалы эш башкару өчен компенсация мәжбүри; жылылыкның бер өлеше (Q_2) АЖЧга бирелергә, ягъни жылылык машинасы Q_2 -не «югалтырга» тиеш.

(9) дан күренгәнчә, бары тик ике очракта гына $\eta_* = 1$ була ала: $T_1 \rightarrow \infty$ яки $T_2 = 0\text{К}$ булганда. Гамәлдә бу шартларны үтәп булмый.

Димәк, һәрвакытта да $\eta < 1$. (8) һәм (9) файдалы эш коэффициенты η -не үстерү юлларын күрсәтәләр: моның өчен Q_1 һәм T_1 мөмкин

кадәр зуррак булырга, ә Q_2 һәм T_2 мөмкин кадәр кечерәк булырга тиешләр.

Шушы анализ нигезендә түбәндәге **фаразлар** тәкъдим ителә:

1. Кешелек жәмгыяте өчен термодинамиканың икенче законына охшаш закон мәжбүри булырга мөмкин: субъект, нинди дә булса гамәлләр кылып, үзе өчен файда күрергә теләсә, бу процесста ул берникадәр «зыян» да күрергә тиеш.

2. Жылылык машинасының файдалы эше белән бизнес арасында аналогия бар. Жылылык аналогы итеп акчаны алырга була. Эшче жисем аналогы – бу бизнеста катнашучы барлык субъектлар һәм объектлар. ӨЖЧ аналогы итеп бизнесменның банктагы хисап счетын алып була. АЖЧ аналогына киткән акча бизнесмен өчен «файдасыз» югала. Без АЖЧ аналогы итеп налог, хәйрия, зәкәт, ясак, рзәкет, коррупция һ.б. карарга тәкъдим итәбез. Мораль күзлектән караганда, мондый «АЖЧ»ның уңай һәм тискәре төрләре бар. Жәмгыятәтә нык «эшли» торган «АЖЧ»ның төрән билгеләүгә дәүләтнең, хөкүмәтнең йогынтысы бик зур (яхшы законнар кабул итеп һ.б. шундый гамәлләр кылып).

Бизнесның файдалы эш коэффициенты (алынган табышның исраф ителгән акчага чагыштырмасы) (8)гә караганда катлаулырак формула белән билгеләнергә мөмкин. Ләкин (8)гә охшаган формула нигезендә дә бизнес өчен кайбер мөһим нәтижеләр ясап була:

1. Бизнесмен, үзенең булган акчасын гына кулланып, бизнес ясый алмый. Чөнки бизнес процессында «компенсация» (Q_2 -нең аналогы) мәжбүри.

2. Бизнесның файдалы эш коэффициенты зуррак булсын өчен, «компенсация» (мәсәлән, налоглар) бик зур булмаска тиеш.

3. Кайбер жәмгыятәләрдә тискәре «АЖЧ» (мәсәлән, коррупция) берничек тә жиңеп булмый торган объектив «компенсация» төре була. Гомуми кабул ителгән тәртип нәтижәсе булганга, мондый жәмгыятәтә алар белән көрәшү мәгънәсез.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Сибгатуллин Э.С. О втором и третьем началах термодинамики // Современные наукоемкие технологии, 2010, №1. – С. 27-30.

2. Базаров И.П. Термодинамика. – М.: Высшая школа, 1991. – 376 с.

3. Кудинов В. А., Карташов Э. М. Техническая термодинамика. – М.: Высшая школа, 2001. – 261 с.

ПЛАСТИФИКАЦИЯЛЭНГЭН ПОЛИВИНИЛХЛОРИД МАТЕРИАЛГА ОТЫШЛЫ ТУТЫРМАЛАР САЙЛАУ

Рәшит Низамов

РӘШИТ КОРБАНГАЛИ улы НИЗАМОВ – төзелеш материаллары технологиясе гыйлеми белгече, техник фәннәр докторы, профессор, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты ректоры.

Низамов Р.К. Выбор эффективных наполнителей пластифицированных поливинилхлоридных материалов.

Подтверждается наличие определяющих факторов, влияющих на эффективность наполнения ПВХ-композиций, знание которых может использоваться для прогнозирования и целенаправленного выбора эффективных наполнителей в различных ПВХ-материалах.

Төзелеш өчен полимер продукция житештергәндә гадәттә берничә төр полимер кулланыла. Шулардан поливинилхлорид (ПВХ) лаеклы рәвештә беренче урында тора – аның 50 %-тан артыгы төзелеш максатларында эшкәртелә.

ПВХ-материаллар рецептурасына күп күләмдә кертелә торган тутыргычлар, полимер куллану чыгымнарын киметеп, эшләнмәләрнең бәясен төшерә һәм махсус сыйфатлар бирә. Полимерга тутыргычлар керткәндә алар материал күләмендә тигез таралган һәм чикләре яхшы аерылып торган булырга тиеш.

Дисперс тутыргычлар төркеменең үзлекләре күптөрле, аларны кертү композиция материалының физик-химик үзлекләрен нык үзгәртә. Бу хәл чик катламдагы макромолекулаларның хәрәкәтчәнлегә үзгәртү, тутыргыч өслекләре юнәлешенә һәм полимер белән тутыргычның бер-берсенә йогынтысына бәйле.

Тутыргычлар килеп чыгышлары, матдәләр составы, материалда таралулары буенча аерылу нәтижәсендә, модификацияләү эффекты бирә торган нинди дә булса бер «билгеләгеч параметр»ны гына аерып күрсәтеп булмый. Эмма берничәсен ачыкларга мөмкин.

Түбәндәге таблицада тутыргычлар исемлегенә аларның табылу шартларына карап ике төргә бүленә: руда булмаган табигый файдалы казылмалар һәм сәнәгатьтә органик булмаган калдыклар.

Аларның төзелешен, ПВХ-системасы ком-

понентлары белән тәэсирләшү үзенчәлекләрен өйрәнү махсус тутыргычлар куллануның файдалы икәнен нигезләүгә китерде. Алар ПВХга ярымфункциональ тәэсир ясылар – термототрыклыкны да арттыралар, полимер эретмәләренең үзлелеген дә киметәләр һәм, материалларның билгеләнешенә карап, аларга яңа сыйфатлар да бирәләр яки булганнарын көчәйтәләр. Гадәттәгечә, бу мәсьәләне модификацияләүче яңа өстәлмәләр, шул исәптән пластификаторлар кертәп чишәп була [1].

ПВХ-композициягә пластификаторлар кертү – кирәкле дәрәжәдә эластик, бәрүгә үзлелеге югарырак, өзелгәндә чагыштырмача күп озыная, шул ук вакытта элгеч сыйфатлар кин температура интервалында үзгәрми торган материаллар булдырырга мөмкинлек бирә. Пластификаторны дәрәжә сайлау полимерны эшкәртүгә җиңеләйтә, аның салкынга һәм утка чыдамлыгын арттыра һәм эшләнмәләренең күп кенә файдалану үзлекләрен яхшырта.

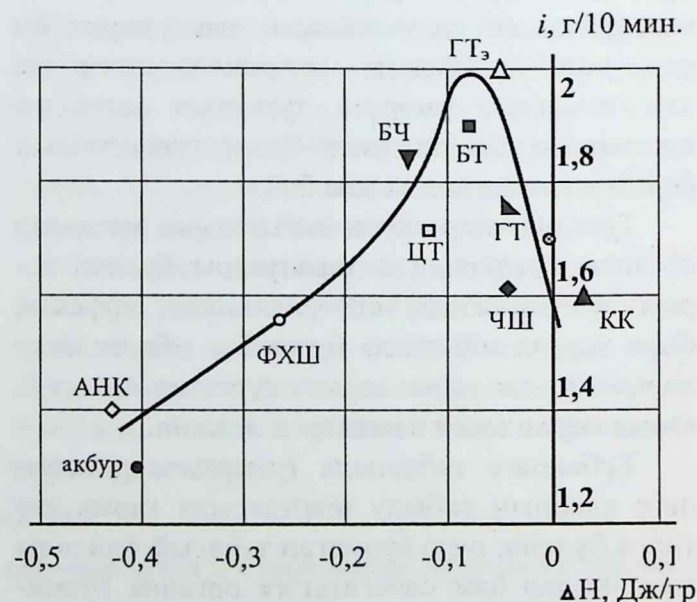
«Полимер-пластификатор-тутыргыч» системасында төрле материаллар куллану нәтижәсе, аларда кулланылган компонентларның химик табигатенә, молекуляр структурасына, морфологиясенә һәм дисперслыгына карап, төрле һәм үзенчәлекле, хәтта көтмәгәнчә дә булырга мөмкин.

ПВХ-композицияләргә югарыда күрсәтелгән тутыргычлар белән модификацияләү буенча эксперимент мәгълүматларын [2-6]

Тутыргычның исеме	Табылу чыганагы	Төп минераллары
Руда булмаган файдалы казылмалар		
Цеолитлы токым (ЦТ)	Шатрашан	Клиноптилолит 15-30%
Битумлы чэртэп* (БЧ) һәм битумлы комташ (БК)	Васильево, Спиридоновка, Кирлегач, Иштирэк, Олы Каменка	<u>Чэртэпләр:</u> Кальцит 14-100%; Доломит 0-80%; Битум 0,15-5% <u>Комташлар:</u> Кварц 30-50%; Кыр шпаты 15-30%; Битум 0,66-8,32%
Глауконитлы токым (ГТ)	Вожжи, Сөөндөк	Кварц 50-60%; Балчыклы минерал – 12-16%; Глауконит 15-18%
Сәнәгаттәгә органик булмаган калдыклар		
Бегхауз тузаны (БТ)	Электр белән корыч кою калдыклары	Магнезияле магнетит (бөраз гематит һәм кварц керә)
Чуен шлагы (ЧШ)	Корыч эретү калдыклары	Диопсид, шпинель, геленит, магний оксиды
Феррохром шлагы (ФХШ)	Феррохромны эретү калдыклары	MgO периклазы. Төп фаза – кальций ортосиликатының ү-формасы
Алюминий-натрийлы калдыклар (АНК)	Гальваник житештерү шламы	96% алюминий гидроксиды
Күпергән перлит комы (КК)	Криоген жайланмага сибелгән ком калдыклары	Рентгеноаморф фаза (бөраз кварц, кыр шпаты керә)

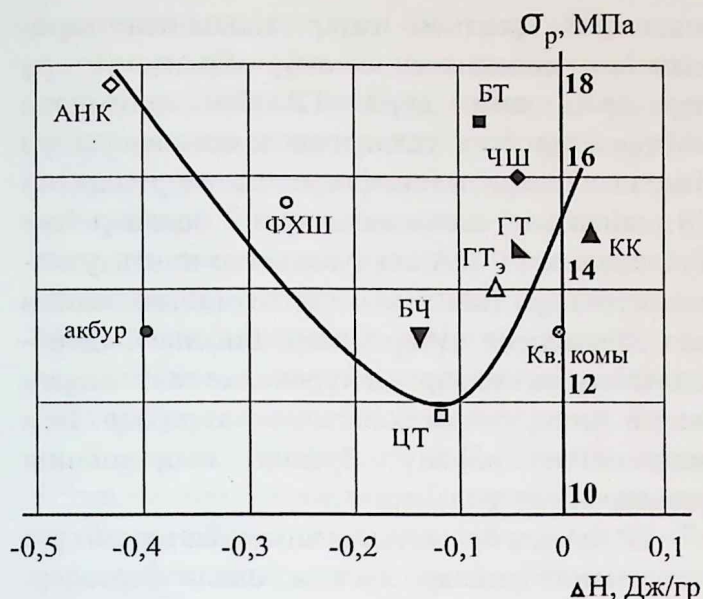
өйрәнү ПВХ-композиция белән тутыргычларның физик-механик һ.б. үзлекләре арасында санча бәйләнешләрне билгеләргә мөмкинлек бирде, алар башка тикшеренүләр белән дә расланды. Пластификацияләнгән композицияләр тутырганда яңа бәйләнешләр барлыкка килүе (эретмә эшкәртелүчәнлегенә һәм нормаль температурада ныклыкның пластификатор белән тутыргыч арасындагы тәсир итешү энергиясенә бәйле булуы) ачыкланды. Пластификаторлы композиция үзлекләренә минераль тутыргычның диоктилфталат белән чылану энергиясенә бәйле булуы 1-2 рәс. бирелә. Аларның экстремумы бар, алар бер-берсенә кире корреляция ясыялар һәм тутыргычларның килеп чыгышына һәм дисперслыгына бәйле түгел. Ныклык үзгәрү кәкресендәге экстремум ПТР (агучанлык) максимумына туры килә. Чылану энергиясенә тискәре кыйммәтә (-ΔН) арткан саен, композициянең эшкәртелүчәнлегә кими, һәм бу табигый да, чөнки пластификаторның тутыргыч белән сорбциясә арта һәм аның нәтижәлегә кими. Бу закончалык чылану энергиясенә билгеле бер кыйммәтенә (якынча 0,08 Дж/гр) кадәр

үтәлә. Чылану жылылыгының кыйммәте түбән булу чик катламның ролен киметә, полимер матрицаның үзлекләре аның тутырмаларсыз чактагы үзлекләренә якыная. Бу закончалыкка бары тик бегхауз тузаны (БТ) гына буйсынмый: аның ныклыгы көтелгәннән күпкә зуррак була, ә бу, мөгаен, әлегә тутыргычның бик вак (48400 см²/гр) һәм наноүлчәмгә (0,1 мкм) якын булуына бәйледер.

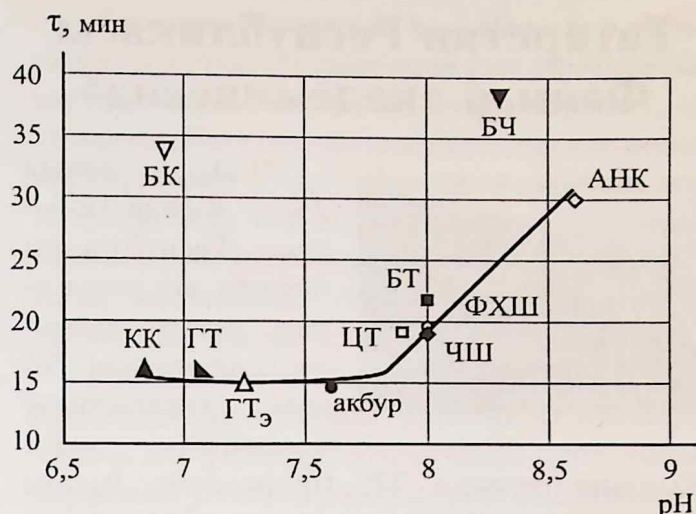
1 рәс. ПВХ-композиция агучанлыгының тутыргычлар чылану энергиясенә бәйлелеге

* Чэртэп - известь

2 рәс. ПВХ-композициянең сузылуга ныклыгының тутыргычлар чылану энергиясенә бәйлеләге

Композицияләрнең термототрыклыгы минераль тутыргычларның кислота-нигез кебек үзлекләренә, ягъни судагы сыгынтылары рН-ына бәйле (3 рәс.). рН, ягъни мохитнең селтелелек дәрәжәсе зуррак булган саен, ПВХ-композициянең термототрыклыгы арта. Органик-минераль тутыргычлар гына моннан чыгарылма булып тора: аларны өстәү тотрыклыкны шактый арттыра. Бу факт, тәэсир итү механизмы башка булуга карамастан, эчке синергизм эффектнына – тутыргычның минераль һәм органик өлешләре термототрыклыкны арттыруга бәйле. Битумлы комташ (БК) кулланганда органик өлешнең термототрыклыкка йогынтысы минераль өлешнекеннән күпкә зуррак була. Битумлы чәртәп (БЧ) термототрыклыкны БКка караганда күбрәк арттыру эффекты битум тәэсиренә дә, чәртәпкә күп кергән хлорлы водородның каль-

3 рәс. ПВХ-композиция термототрыклыгының тутыргычларның судагы сыгынтысы рН-ына бәйлеләге

цит белән акцепторлануына да бәйле.

Житәрлек күләмдә тупланган мәгълүмат базасы түбәндәге регрессия тигезләмәләрен төзү мөмкинлеген бирде:

$\text{ПТР} = 1,750 - 1,124 (\Delta H) - 5,215 (\Delta H)^2$, (1)
биредә ΔH – чылану энергиясе, Дж/гр; (Фишер коэффициенты 2,213; корреляция коэффициенты 0,7605);

$\sigma_{\text{сyz}} = 14,340 + 5,467 (\Delta H) + 31,590 (\Delta H)^2$, (2)
(Фишер коэффициенты 1,593; корреляция коэффициенты 0,6516);

$\tau = 295,321 - 80,380 (\text{pH}) + 5,745 (\text{pH})^2$ (3)
(Фишер коэффициенты 9,665; корреляция коэффициенты 0,9567).

Шулай итеп, ПВХ-композицияне нәтижәле тутыруны билгеләүче төп факторлар булуы расланды. Аларны белү төрле максатларда ПВХ-материаллар булдырганда өчен нәтижәле тутыргычлар прогнозларга һәм сайларга мөмкинлек бирә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Козлов П.В., Папков С.П. Физико-химические основы пластификации полимеров. – М.: Химия, 1982. – 222 с.
2. Галеев Р.Р., Колесникова И.В., Низамов Р.К., Абдрахманова Л.А., Хозин В.Г. Применение тонкодисперсных шлаков для производства поливинилхлоридных материалов //Строительные материалы, 2007, №7, с. 82-83.
3. Низамов Р.К., Нагуманова Э.И., Галеев Р.Г., Абдрахманова Л.А., Хозин В.Г. Модификация ПВХ-композиций отходами металлургических производств //Изв. Вузов, Строительство, 2006, № 3-4, с. 47-50.
4. Низамов Р.К., Галеев Р.Р., Абдрахманова Л.А., Хозин В.Г., Наумкина Н.И., Лыгина Т.З. Обоснование эффективности наполнения ПВХ-композиций тонкодисперсными отходами металлургических производств // Строительные материалы, 2005, №7, с. 18-19.
5. Низамов Р.К., Колесникова И.В., Абдрахманова Л.А., Хозин В.Г., Хозина Е.В. Физико-химические основы модификации ПВХ-композиций битумсодержащими известняками //Изв. Вузов. Строительство, 2004, №2, с. 45-48.
6. Нагуманова Э.И., Низамов Р.К., Абдрахманова Л.А., Хозин В.Г. Эффективность наполнения ПВХ-композиций цеолитсодержащими породами //Изв.вузов. Строительство, 2003, вып.5, с. 33-37.

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясендә

2011 елның 25нче маенда Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең актлар залында академиянең Гомуми хисап-сайлау жыйылышы узды.

Жыйылыш эшендә ТР Президенты Рөстәм Миннеханов, Дәүләт киңәшчесе Минтимер Шәймиев, Дәүләт Советы рәисе урынбасары Александр Гусев, премьер-министрның беренче урынбасары Равил Моратов, мәгариф һәм фән министры Альберт Гыйльметдинов, Россия Фәннәр Академиясенең Казан фәнни үзәге президиумы рәисе Олег Синяшин, фәнни институтлар директорлары, югары уку йортлары ректорлары катнашты.

ТР ФАнең 2006-10 еллардагы эш нәтижеләре һәм алда торган бурычлар турындагы доклад белән академиянең президенты Әхмәт Мазһаров чыкты. Табигый, техник һәм гуманитар фәннәр буенча фундаменталь тикшеренүләр алып бару максаты белән классик академияләр үрнәгендә төзелгән Татарстан Фәннәр академиясенең биш ел эчендә тирән үзгәрешләр кичерүенә игътибар итеп, докладчы бу дәвердәге үзек бурычны үтәүгә – инновация эшчәнлеген үстерүгә һәм бер үк вакытта Республиканың приоритетларына юнәлтелгән стратегик фәнни мая булдыруга басым ясады. «ТР Президентының 2007 елдагы «Татарстан Республикасының фән һәм инновация сферасының үсеш стратегиясе» турындагы Указы нигезендә ТР ФА президиумының вазыйфаларын киңәйтү, академиянең структурасын үзгәртү уңай нәтижеләргә китерде, Россия Фәннәр Академиясенең Региональ бүлекләре советы тарафыннан да хупланды», – диде докладчың кереш өлешендә.

Докладчы фикеренчә, мөһим фәнни инновация нәтижеләре арасында түбәндәгеләрне атап була.

«ТР ФАнең нигезен гуманитар профильдәге учреждениеләр тәшкил итә, чәчелеп

яшәгән 8 миллион татар халкының тарихын һәм мәдәниятен саклау, өйрәнү, үстерү чараларын алар күрә. ТР ФА галимнәре «Милләтләр һәм телләренң юкка чыгуы ул бөтен кешелекнең генофондын җимерү» дигән фундаменталь аксиоманы яхшы беләләр һәм кулланалар. ТР ФАнең гуманитар институтлары регионара һәм халыкара хезмәттәшлекнең яңа дәрәжәсенә күтәреләләр, Россия Федерациясе һәм чит илләрнең күренекле галимнәрен җәлеп итеп, татар халкының тарихын һәм мәдәниятен өйрәнү буенча координация үзәкләренә әвереләләр.

ТР ФАнең йогынтысы чикләрен киңәйтүгә дә гуманитарийлар лаеклы өлеш кертәләр. Тармакара һәм регионара үзәкләр оештырыла. Алар арасында: Табигый-фәнни археологик тикшеренүләр үзәге (КФУ, РФАнең Археология институты һ.б. берлектә), Болгар цивилизациясе үзәге (Украина МФАнең Археология институты, Болгария ФА Археология институтының Варна музей-Эстерхан, Болгар, Биләр музей-саклаулыктары белән берлектә). Монда чит ил галимнәренә дә эшләү мөмкинлеге ачыла. Бөек Кытай стөненнән алып Дунайга кадәр булган территорияне һәм б.з. хәтле VII гасырдан алып безнең көннәргә кадәр чорны үз эченә алган яңа «Идел-Алтай» проекты Таулы Алтайга һәм Кырымга даими экспедицияләр оештыруны күз алдында тотта. Татарстанда халыкара масштабтагы фәнни үзәкләр оештыру Фәннәр академиясе эшчәнлегенең перспектив юнәлешләренң берсе булачак.

ТР ФАнең беренче президенты М.Х. Хәсанов җитәкчелегендә Татар энциклопедиясе институты булдырылгач, Россия Федерациясендә сан ягыннан икенче урында торган титуллы милләт тарихында беренче мәртәбә үз энциклопедиясен төзү мөмкинлегенә иреште. Татарстанның визит карточкасы булган бу фундаменталь басманың рус телендәге беренче биш томы һәм татар телендәге беренче ике томы укучыга барып җитте инде. Бу басма Татарстан халыкларының үзенчәлекле матди һәм рухи културасы турындагы мәгълүматны дөнья җәмәгәтчелегенә җиткерү мөмкинлеген бирде... Тиздән «Татар энциклопедиясе»нең рус телендәге соңгы томы тәмамлана, Институт җитәкчелегенә фәнни тикшеренүләрнең

стратегик юнәлешләрен билгеләргә кирәк...

Тел, әдәбият һәм сәнгать институты системалы рәвештә тел, әдәбият, музыка белемнәре, халык ижаты өлкәләрендә күпкырлы фундаменталь тикшеренүләр алып бара. Тикшеренү нәтижәләре буларак басылып чыккан һәм басылырга әзерләнган китаплар арасында Ф.Ә. Ганиевның «Татар телендә сүзясалыш»; М.И. Әхмәтжановның «Нугай Урдасы: татар халкының тарихи мирасы» китапларын, «Татар халык ижаты» жыйнагының беренче 3 томын, профессор Ф.И. Урманчиевның 3 томлы энциклопедик «Татар мифологиясе» сүзлегенң 2нче томын атап була. 8 томлы «Татар әдәбияты тарихы»; 5 томлы «Татар теленң аңлатмалы сүзлеге», «Татар театры энциклопедиясе» һ.б. әзерләнә ята...

Тарих институты татар халкының һәм Татарстанда яшәүче башка халыкларның тарихи-мәдәни мирасын саклау һәм өйрәнү буенча масштаблы эшчәнлек алып бару – административ-территориаль бүленешләр һәм идеологик пәрделәр белән чикләнмәгән объектив һәм дөрес тарих төзү мөмкинлеген тудырды. Жиде томлы «Татарларның борынгы вакытлардан безнең көннәргә кадәр тарихы» Лев Гумилев һәм Михаил Худяков кебек анык гражданлык позицияләрендә торган элгәрләрнең традицияләрен үстерә. Евразия тарихының мөһим өлешен үз эченә алган һәм күп кенә халыкларга кагылышы булган бу проект төрле яңа эшләр өчен методологик һәм оештыручы нигез булды. Нәтижәләрнең берсе, мәсәлән, «Tatarica» сериясендә чыккан китаплар. Татар халкы һәм Евразиядәге төрки халыкларның гасырлар буена сузылган тарихларыннан иң мөһим һәм әһәмиятле фактлар жыйнагы булган бу китаплар Россия һәм халыкара масштабта зур резонанс алдылар...

Археология һәйкәлләрен өйрәнүне оештыручы алдынгы фәнни структура булган А.Х. Халиков исемендәге Милли археологик тикшеренүләр үзәген төзүгә 2010 елда 15 ел булды. Шәһәрләрнең салыну елларын билгеләү өчен безнең археологлар тарафынан уңышлы кулланыла торган яңа методика зур кызыксыну тудыра. Ул Казан һәм Алабуга шәһәрләренең 1000 еллыгын дәлилләүдә мөһим роль уйнады».

Докладчы Татарстан һәм Идел буе регионнда аналитик-реставрация үзәкләре булмавы тарихи-мәдәни мирасының югала баруына, археология объектларын яңа методлар ярдәмендә өйрәнү, төрки-татар шәһәрләрен виртуаль торгызу һәм шул чор кешеләренең кыяфәтләрен, тавышларын «терелтү» кирәклегенә игътибар итеп, мөстәкыйль Археология институтына зур өметләр баглавы турында да әйтте.

Ижтимагый фикер һәм исламны өйрәнү бүлегенң эшчәнлегенә тукталып, Ә. Мазһаров «Татар дини фикер антологиясе» проектының тормышка уңышлы ашырылуына, Ш.Мәржани, Г.Курсави, К.Насыри, Ш.Күлтәси, М.Бигиев һ.б. хезмәтләре басылып чыгуына канәгать булуын белдерде.

Докладта Милли мәгарифнең тарихы һәм теориясе үзәгенң нәтижәле эшләве, этнография һәм бүгенге этно-социаль процессларны өйрәнүнең уңышлы баруы да билгеләп үтелде.

Шуның белән бергә гуманитар фәннәр өлкәсендәге проблемалар да күтәрелде: ТӘНТИ һәм Тарих институтының үз биналары юк, компьютер жиһазлары искергән, фәнни хезмәткәрләрнең, бигрәк тә яшь кадрларның эш хаклары түбән.

ТР ФА президенты докладының зур өлеше Татарстан өчен гаять тә әһәмиятле булган нефть һәм газ, нефть химиясе кластерына бирелде. Бу кластерның нигезе нефтьне эзләү, аның запасларын тулыландыру һәм аны чыгарудан гыйбарәт. Академик Р.Х. Мөслимов житәкчелегендә нефть һәм газ бассейннары фундаментының потенциалын өйрәнүче фәнни коллектив эшчәнлегенә докладчы аерым тукталды. Нефть запасларын тулыландыруга юнәлтелгән өр-яңа технологияләр буенча тәҗрибәләр үткәрү өчен Мәләкәс батынкылыгының көнчыгыш ярында фәнни полигон оештыруның мөһимлеген асызыклады.

Запаслары 2-7 млрд тонна дип бәяләнган табигый битумнарны чыгару һәм эшкәртү технологияләрен булдыруда «Татнефть» ААҖ һәм Республика галимнәре (академик Р.Р. Ибәтуллин, мөхбир-әгъзалар И.Г. Йосыпов, В.П. Тронов, И.Ш. Хөснетдинов, Г.В. Романов) беренчеләрдән булдылар, диде Әхмәт Мазһаров.

Сәнәгатьнең, фәннең башка тармакларында алып барылган эшләнүләр турында да

докладчы тәфсилләп сөйләде. Кыска гына әйткәндә, алар түбәндәгедән гыйбарәт:

Масштабы миллиард яктылык елы булган галәмдә һәм наноүлчәмле микродөньяда барган процесслардагы материя һәм энергия төрләрен өйрәнүче физикларыбыз актив эшлиләр. Академиклар Р.А. Сюняев һәм Н.А. Сәхибуллин җитәкчелегендә алып барылган тикшеренүләр нәтижәсендә актив төшле яңа галактикалар ачу моңа дәлил булып тора.

Академия әгъзалары — Казан математика, механика, тотрыклык һәм идарә итү теориясе мәктәпләре галимнәре машина төзү өлкәсендәге инновация үсешенә мөһим өлеш кертәләр. Академик И.М. Закиров, мөхбир-әгъзалар А.Ф. Дрегаллин, И.Г. Хисамиев җитәкчелегендә эшләүче фәнни коллективларның эзләнүләре аеруча игътибарга лаек.

Медицина, биология, агрономия өлкәләрендәге эзләнүләр дә нәтижәле.

Информатика институты, перспектив икътисади тикшеренүләр үзәге дә актив эшли.

Фәннәр академиясенң төп бурычларынан берсе — фәнни-техник программалар һәм проектларга экспертиза ясау. Республика законнары проектларына, социаль-икътисади программаларга, конкурсларда катнашкан инновация проектларына экспертиза ясауда академия әгъзалары актив катнаша.

2006-10 елларда Татарстан Фәннәр академиясе һәм Россия Фәннәр академиясенң Казан фәнни үзәге арасындагы хезмәттәшлек ныгый бара. Шушы көннәрдә ТР ФА, РФАнең КФУ һәм Урал бүлеген арасындагы хезмәттәшлек турындагы килешүгә, шулай ук Татарстан һәм Башкортстан ФАләре арасындагы хезмәттәшлек турындагы договорга кул куелды, дип белдерде докладчы.

Әхмәт Мазһаров әйтүенчә, ТР ФА составына кергән 10 институт һәм үзәк, шулай ук академиянең фәнни-методик җитәкчелегендә булган 23 учреждение дәүләт яки тармак заказлары буенча күп кенә актуаль инновация проектлары үти алырлар иде. Гомумән, республика президенты куйган бурычларны үтәр өчен Татарстан галимнәре шактый тәҗрибә туплаганлыгы мәгълүм.

ТР Президенты Рөстәм Миңнеханов, жыелышта катнашучы Татарстан фәне вәкил-

ләрен сәламләп: «20 ел эчендә ТР ФАнең эш юнәлешләре, структурасы, фәнни коллективлары формалашты, үзенең традицияләре булдырылды»,— диде һәм докладта күтәрелгән кайбер проблемаларга тукталды:

«Академия Президенты докладыннан академик үзәк эшендә нәрсә барып чыкканы яки чыкмаганы күренә. Бу бик мөһим, чөнки республикабызның киләчәк үсеше фәнни тикшеренүләрнең сыйфатын яхшыртуга турыдан-туры бәйле. Бүгенге шартларда фәнни мохиттә конкуренция күпкә артканын да исәпкә алырга кирәк...

Әлбәттә, иң беренче чиратта, биредәге мөхтәрәм катнашучыларны фән белән дәүләт арасындагы мөнәсәбәтләр кызыксындыра. Мондый очрашуларда дәүләт тарафыннан финанслау мәсьәләсе бик мөһим булып кала. Әйтә алам: дәүләт фундаменталь фәнгә киләчәктә дә ярдәм күрсәтәчәк. Әмма Фәннәр академиясен финанслау элеккеге хезмәтләргә компенсация булырга тиеш түгел. Ул яңа тикшеренүләргә кызыксындырырга тиеш.

Һичшиксез, гуманитар тикшеренүләр Татарстан өчен аеруча әһәмиятле. Хәл ителергә тиешле күп кенә проблемалы мәсьәләләр бар. Ләкин бу очракта да конкурентлык, дөньяның танылган үзәкләре белән киң хезмәттәшлек, аларның эксперт фикерләре булуы кирәк.

Глобальләшү шартларында күп нәрсә фәнни тикшеренүләргә берләштерүгә бәйле. Хисапта Академиянең партнерлары исемлегенә бирелә. Дөресен әйткәндә, анда илбезнең яки чит илләрнең яңа фәнни үзәкләрен дә күрәсе иде. Татарстан белән кызыксыну өзлексез арта бара бит».

Чыгышын тәмамлаганда Рөстәм Миңнеханов күренекле галим, жәмәгать эшлеклесе, академик Индус Таһировны 75 еллык юбилее белән тәбрикләде һәм аңа рәхмәт хаты тапшырды.

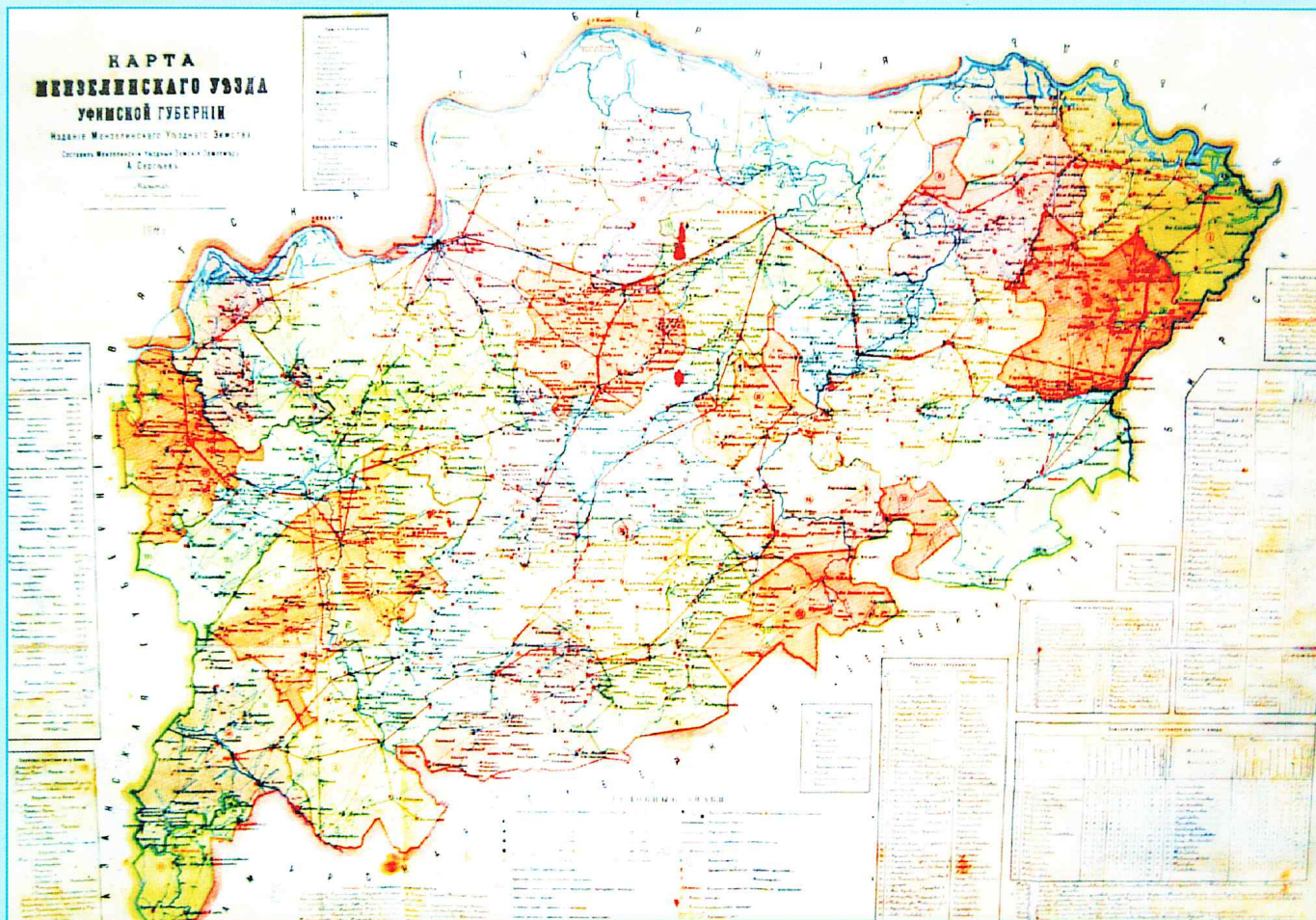
Шуннан соң алдагы бишьеллыкка ТР ФА президентын сайлау процедурасы үтте. Яшерен тавыш бирү нәтижәсендә Татарстан Фәннәр академиясенң президенты итеп яңа Әхмәт Мазһар улы Мазһаров сайланды.

ТР ФАнең гомуми жыелышы яңа хакыйкый әгъзалар, мөхбир әгъзалар, шәрәфле әгъзалар һәм чит илдәге әгъзалар да сайлады.

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең гомуми жыйынышы

Минзәлә өязе картасы

Казан ханлыгы яулап алынгач, аның тарихи җирләрендә Казан өязе, Зөя өязе, Чар өязе, Төтеш өязе, Чуел өязе, Малмыж өязе, Алабуга өязе, Минзәлә өязе һ.б. яңа административ бүленешләр барлыкка килә. Бу бүленеш нигездә XX гасыр башына хәтле саклана. Хәзерге көндә профессиональ тарихчыларга һәм һәвәскәр авыл тарихчыларына үзләренең төбәкләре тарихларын язганда бу бүленешне белү мөһим.

Мисал итеп, 1911 елда Минзәлә өязенең земский җир үлчәүчесе А. Сергеев тарафыннан сызылган картаны тәкъдим итәбез. Минзәлә өязе ул вакытта Уфа губернасына кергән һәм административ яктан түбәндәге волостьларга бүленгән: Актаныш, Александровка, Әлмәт Мулла, Әмәкәй, Афанасов, Әхмәт, Байсар, Богодар, Остановка Башин, Ерсубайкино, Зәй, Күзкәй, Матвеевка, Минзәлә, Мыс Челны, Ново Спас, Нуркәй, Пойсеев, Иске Мәлкән, Иске Кәшер, Языково, Новотугановск.

*Марсель Әхмәтҗанов,
филология фәннәре докторы*